

**МАРІЯ КУЗЬМОВИЧ
ГОЛОВІНСЬКА**

ЗАРВАНИЦЯ

ВИБРАНІ ТВОРИ

3

diasporiana.org.ua

MARIA KUZMOWYCH-HOLOWINSKA

ZARWANYTSIA

MEMOIRS

"Dobra Knyzka"

No. 197

Toronto

1972

MARIA KUZMOWYCH-HOLOWINSKA
МАРІЯ КУЗЬМОВИЧ-ГОЛОВІНСЬКА
ВИБРАНІ ТВОРИ — III ТОМ

ZARWANYTZIA
ЗАРВАНИЦЯ

ЛИСТКИ СПОМИНІВ

4807

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО "ДОБРА КНИЖКА"

197 випуск

Торонто

Р. Б. 1972

706080

Д. К. 197 — 1972 — 1000

У СТІП ЗАРВАНИЦЬКОЇ БОГОМАТЕРІ

Віз котився на досить можливу, бо тверду вже дорогу, в зарваницький ліс.

Ліс оп'янював свіжістю зелені, усміхався кожним, сполосканим дощем та позолоченим сонцем листочком. Ліс співав голосами птахів. Боками дороги стелилася голубим килимом підліска праліска.

А розпромінене сонце понад полями, все вище, все ближче лісу.

Дорога збігала майже стрімко до ріки Стрипи, на міст.

На тлі дерев зарисувалася капличка з керничкою чудотворної води. Попри Стрипу розвинулася поляна. Вона відділювалася від лісу доріжкою, оброслою обабіч березами.

Попри пні рідших дерев, голівками підліски праліски, неначе простягалось голубе небо.

Утомлені далекою дорогою коні в поблизу хат віджили і прискіпили на міст.

Голубінь безліччі квітів і свіжий росою, співучий ліс приковував мене до себе.

Ближче каплички зійшла я з воза, нарвати квіток до нової хати, якої ще не бачила.

У селі дзвонили на Богослужбу.

Мої пальці складали квітку до квітки у китичку.

— Я не можу довго чекати на тебе — Любо —

там люди... це ж квітна неділя. Я й так спізнився через погану дорогу.

— Ще хоч трошки...

І знову квітку до квітки.

Я не могла відірватися від цієї оп'янюючої зелені.

— То я оставлю тебе...

І як буду йти сама в село?! У церкву?!

— Я вже.

Але й оглянулась, бо поміж деревами квітки ясноголубим небом.

Віз їхав поміж хатами села, поміж городами, розцвілими садами.

Старенька сотрудничівка похнюпилася під солом'яним, позеленілим дахом. У маленьких віконцях усміхалося сонце. Усміхалися й сусіди, що повиходили зі своїх хат. Сусідка принесла води, банок молока і хліб на нову хату. Кожний цікавий на нового священика, на його молоду дружину.

Ключем відчинено старі, дерев'яні двері.

Дві маленькі кімнатки були вже дещо заложені меблями Батьків, які успів спровадити Василь.

Я розглядалася.

— Ось така моя хата!

У кухні глиною підмащена долівка і... пуста.

Біля церкви зібралися люди вичікуючи нового священика.

Зраділи, коли наблизився до них і всі подались у церкву на Богослуження.

Дзвони дзвонили, розкидали тони широкими полями, поміж свіжозеленим лісом, перебігали по плесі Стрипи, поміж хатами села, розцвітаючими садами, городами.

Засоромлена під допитливим поглядом людей, поспішила і я до церкви.

Ця сама церква, яку бачила тому кілька літ, коли була на відпусті. Тоді просила у Небесної Матері опіки над моїм життям.

Глянула ліворуч, де над бічним престолом, у дзеркальному заглибленні, була приміщена чудотворна ікона Небесної Матері, мальована на дереві.

— Я просила за якийсь кут, і Ти, Небесна Нене, примістила мене тут побіч Себе.

Так гарно все склалось.

Темні стіни церкви, у бароковому стилі, зі старинними мальовилами, освічувало сонце. Воно пробивалося крізь відчинені двері, крізь подовгуваті вікна. Кидало свої проміння на великий, кришталевий павук, що звисав посередині церкви, на проповідницю у формі лодки. Усе те — дар графа Потоцького — привезено волами з Риму до Зарваниці.

За головним вівтарем чудотворна ікона Розп'яття. Мальована на тяжкому шовку, в заглибленні дзеркал. Дзеркала ці дар графа Мйончинського, Чернігівського воєводи й колишнього властителя Зарваниці.

Воскові свічі кидали багатий блиск на чудотворні ікони, на ошклені й вистелені темносинім оксамитом габльоти з безліччю дорогоцінних вот.

На великого формату святе євангеліє, приміщене в ошкленій скринці, на стіні при вході до захристії. Його вживалося лише на Великдень. Походило з Києва. Обкладинки зі грібної кованої в узорі бляхи; було дуже тяжке.

На тетраподі лежала до посвячення шутка, побіч кропильника зі свяченою водою. Біля тетраподу зарваницькі дівчата з китицями шуток перев'язаних голубою стрічкою. Людей багато. Церква невелика. Люди ще з прилученої Сапови

та присілків Полісюки й Лапаївка. По посвяченні дістала і я шутку перев'язану стрічкою. Поцілувала та пішла в хату.

Крізь віконце, що виходило на подвір'я, глянула на хати села понад рікою, на стіну лісу, що лучилась з небом. Стіна лісу наче відгороджувала давнє життя від того, яке починалося. Я стояла перед новим розділом життя. Гляділа за місцем на ліжечко для дитинки, що вже скоро повинна прийти на світ. Слідкувала крізь друге вікно на головну вулицю за людьми.

Вони розходились зі шутками по хатах.

У вікнах хат відбивалося сонце.

Чистенькі хати одна побіч другої наче всміхалися.

На мостик, що кількома дошками через рівчак лучив дорогу з маленьким, городженим прутиками, городчиком, увіходив усміхнений о. Василь — мій чоловік.

Біля нього задержався дяк, середнього росту, сивавий уже — Пиріжок.

— О годині четвертій вечірня.

Кивнув головою вбік о. Василя і пішов доли селом.

Петро й Павло, старші церковні браття, які йшли разом, прощалися. Петро молодший з добросердечною усмішкою, сухорлявий брюнет. Павло старший, круглолиций, рудавий, з обличчя пробивалась хитрість.

У піддаші побіч церкви маленька кімнатка, у якій мов пустельник, хоч у недалекому селі Гайворонці й мав родину, жив старець, вислужений уже дяк удівець — Серафим.

Висока, колись поставна постать і шляхетні

риси обличчя зраджували непересічну людину. Давний парох о. Білінський зложив за нього у Відні велику суму грошей як кавцію, бо був уже штабовим військовиком, щоб тільки дістати його як дяка для Зарваниці. Як дяк Серафим відслужив своє, а тепер поза 80-ткою вже лише Богові молився. І то більше за других аніж за себе. Відчитував часослов за священників, які не могли відчитати, та сторожив біля церкви.

Почався страсний тиждень. Старші люди відвідували церкву, молилися за померлих, а деякі й цікаві були на нового священника.

Дяк Пиріжок хитро приглядався новонайменованому о. сотрудинові. Парохом Зарваниці була Капітула зі св. Юра у Львові. Туди й належала посілість Цвітова, якою колись, перед війною, завідував парох Зарваниці і з якої то посілости покривалися видатки в заряді відпустів, якщо літо було слітливе та мало було людей.

Тепер збір із Цвітової мав іти до св. Юра на вдержання ОО. Крилошан, як теж і кумульовані Служби Божі з відпустів, зі Зарваниці.

Пиріжок якнайточніше протягав усі постневі відправи, не пропускав ані однієї нотки у співі богослужби Пржедєосвященних Дарів, бо практику мав немало. Багато обслужив уже отців у цій церкві. Тільки він один залишився ще з трьох дяків: Борисикевич помер, а Серафим уже лиш молився.

А коли довідався, що новий о. сотрудинок закінчив теологію у трьох роках замість чотирьох, виринуло в його душі підозріння: чи не помилилися там у св. Юрі, висилаючи тут цього отця?

Це ж бо не яка небудь церква, а відпустова — те саме, що й катедра. Якщо відправи не будуть відбуватися як належить, можуть підупасти від-

пусти. Гепер і так не те, що колись. Гроші дяки ділили поміж собою "на око". Борисикевич розсував руками на три купи і казав лише слідкувати чи рівні, тоді кожний згортав своє.

Тому тепер співав, виспівував, не поспішав. Йому забажалося й випробувати голос о. сотрудника. Тягнув найвищі тони, модулював, дарма, що це був піст і не міг допомогти собі органами. Органи, на хорах, чекали Великодня. А в о. Василя голос добрий, груди здорові, точність у відправах без закиду.

Серафин молився в лавці і дивувався, хоч сам звик до якнайточніших відправ.

Паламар нипав по церкві.

Велика Мариня і Марина Мічка, ця низького росту, ще молились у лавках. Вони обидві день-у-день до церкви, день-у-день до Св. Причастя. Старші дівчата, які не мали щастя дістатися до якогонебудь жіночого монастиря. Про Мариню Мічку, яка мала хату при тому самому подвір'ї, що сотрудничівка, а яка була вже записана Сестрам Василиянкам, люди шептали по селі: будь-то би Серафин був причиною, що залишилася самотною. Одиначка, дуже багата, на старість мешкала часто зі Сестрами Василиянками, які в її хаті вели захоронку. Велика Мариня, так звали її задля її постави, походила зі Сапови, хоч не мешкала там. Обі приятелювали зі собою, та деколи й гостро сперечалися, дорогою йдучи.

По відправі Пиріжок пішов до захристії. Усміхнувся, підморгнув досить кудлатою бровою і нахилився до руки о. Василя.

— Отець хай не гніваються на мене, бо дають сюди все молодих, яких треба б не раз підучувати. То я хотів і цим разом переконатися.

— Ну і зловили мене на чомунебудь?

— Боже борони, будемо співпрацювати.

Старший брат Петро подивився дещо з докором на Пиріжка.

— А вас усе кортить одно і це саме!

— Не нинішний я, багато бачив, багато чув.

— Та я зараз і зазначую — додав Петро — чи який отець, коли говорить на відпусті проповідь, добре підготувався, та й чи має дар Божий.

— То і мою проповідь критикуєте?!

— О, ні, отець гарно говорять. Видно, бувалий чоловік, бо то найкраще говорити з того, що бачиться.

Сестра захристиянка Агнета спішилася і скоро складала ризи в комоду, з довгими шухлядами. Вона мешкала в монастирі Сестер Василянок за рікою, на Вишнівчику. Треба було піти туди городами і скоро вернутися, бо дівчата мали робити порядки в церкві.

Нагадала сліпу Катериню, бо ніхто так гарно не чистив ліхтарів як Катериня.

— Щоб хоч не вийшла з церкви — прошепотіла до себе.

А Катериня ще докінчувала шептати акафіст до Матері Божої, який знала напам'ять.

— Катериню, приведіть зі собою Ганю, будемо робити порядки.

— Добре, сестричко, дуже радо.

Товаришка Катерині Ганя — уломна, лише що видюща.

Біля Катерині лежала її паличка. Пошукала рукою, перехрестилась і постукала, по камінних плитках церкви, до входових дверей.

Серафим стояв із ключами, замикати церкву. Прийдуть дівчата, постукають до нього і тоді їм відчинить.

По селі ввихалися господині й дівчата по господарствах, у городах.

Старанно обкопували зілля перед хатами. Любувались у квітах, то біля кожної хати багато цвітучих кущів: нарцизи, півонії, бузок, жасмін, дівиня — звана "україною", кущі калини, різні купчини та й інші.

Студня посеред села скрипіла раз-у-раз. Багато голубів перелітало по подвір'ях, дорозі, городах. Увихалися ластівки біля своїх гнізд. На солом'яних стріхах, у гніздах, калатали лелеки.

Шуміла Стрипа, перекочувала води на млинське колесо нижче хат села. Співали птахи в лісі і ліс забарвлювався вже зеленню.

Я очікувала чоловіка з церкви та готовила пісний сніданок з чаю, повил і меду до хліба.

В кухні молоде, чотирнадцятьлітнє дівча, Магдалинка. Це помічниця, яку привела загально звана "цьоця" Ороновська. Бездітна, об'ємиста жінка, яка скрізь любила помагати. Помічницею була я дуже вдоволена, бо впевнена, що буде мене слухатись. Трохи був клопіт, бо не вміла ні пекти, ні варити, а я також не дуже визнавалася на цьому.

На щастя брат о. Мирослав привіз від Мами готові свята.

До великоднього стола бажала я підліски-праліски й барвінку.

Дорогою до каплички ловила я усмішки сонця. Заглядало з-поміж садів і освічувало дорогу, якою йшла. Співали птахи, а в душі грали струни.

Відвідала й Божий гріб у церкві та молилася біля ікони Небесної Матері.

— Я біля Тебе... я Твоя... Ти знаєш: скоро має прийти на світ моє дитя... Допоможи в усім, а я вишию тасьму до дзвінка біля Твоєї ікони, яким

дзвонять на Богослужбу, при цьому престолі.

Біля дзвінка була стара, полиняла тасьма. Не могла я дивитись, як старший брат Петро тягнув нею забрудненою, щоб передзвонити на Службу Божу, що правилася при цьому престолі.

Я вирішила, що до цього дзвінка мусить бути прикріплена нова тасьма і поручила свою майбутню дитинку в опіку Небесній Матері.

**

Ніч. У колисочці біля мого ліжка маленький Івась. Усі поснули, а Івась розплакався.

Не могла я підвестися, а треба було вийняти його з колисочки, накормити.

На груди налив і гарячка. Нестерпний біль. Простудилася, коли переходила крізь сіни до кухні. Двері навперестріл і шарнув вітер.

Але яка була б з мене мама, щоб не встати до дитини? Напотемку, щоб нікого не розбудити, нахилилася я над колисочкою і взяла сина до себе.

Як дуже боліли руки, як дуже боліли груди. В очах застигли сльози, але коли клала Івася в колиску, намагалася всміхнутись. Приколисала. Схилила голову до подушки і... тоді, тоді такий чудовий, повний ніжності й любови голос біля мого ліжка:

"Як мені тебе жаль, дитино... ти хвора мусиш сама вставати до дитини... як мені тебе жаль..."

Чудовий голос розгублювавсь у другій кімнаті, за дверима.

І я чула: він дзвенів у кімнатці старенької хатини, хоч його вже не було.

— Чи ж би Татко?!

І тоді так багато добра влилось у мою душу.

Така була щаслива й вдячна за цей голос, такий багатий на доброту й ніжність.

— Чий він? Чий? Нікому не буду розказувати про голос, що пестив мене у такій дуже важкій недусі.

А днем не могла глядіти на дуже стурбоване обличчя моєї Мами. Для Мами мій стан був несподіванкою, бо сама зі сильним організмом ніколи при дітях не хворіла.

Ію приході дитинки на світ дістала я ще й поразення зору. У кімнатці, днем, мусіло заслонятись темним рядом вікно та зачиняти двері, щоб і промінь не продістався.

А я так хотіла жити!

В кухні, по кутиках, поплакувала Магдалинка. Перелякалася, що її пані хвора, а сама вона не могла дати собі ради. Мама її забрала додому і на сотрудничівку прийшла старша дівчина Варварка.

Недугу я переборола і Мама від'їхала. Тоді знову з'явивсь лікар у хаті, бо Івась дістав закаження. Це так скупала його "цьоця" Ороновська, коли прийшов на світ. До купелі завинула в шальонову, квітисту хустину, "щоб любили дівчата". Тоді він мало й не втопився, бо Ороновська не вміла дитини тримати і хлопчик напився на червоно забарвленої води.

У великій журбі докладали ми всіх зусиль, щоб рятувати Івася. Івась підростав. На його личку з'явилася вже усмішка, що приковувала до колісочки.

За вікнами вгиналися заквітчані сади. Стелилися пахощами нарциси біля хат. Зарваницькі діти з повними пригорщами квітів до Небесної Неньки.

Місяць май.

І як багато дітей кожного вечора біля престолу Матінки Божої, як прегарно всі співали парак-лис!

На острівці Стрипи, на "Кемпах", як називали його Зарваничани, цвіло безліч конвалій. Човном перепливали люди ріку, щоб лиш нарвати тих квіток для Небесної Неньки.

Увесь вівтар потапав у пахощах.

Я ще не виходила з хати. Але прийшов і для мене щасливий день, що могла піти подякувати за все Небесній Нееньці. Принесла малого Івася та просила ним опікуватися.

Мабуть у жадному іншому дні не було так багато сонця, як тоді.

Коли я вернулася з церкви, взяла збаночок на воду й пішла до каплички, в ліс.

Співали, аж захлистувались, солов'ї. Ліс жив весною, радісною, повним життям.

Стрічні люди поздоровляли свою "молоду паню", як мене називали, і з добротою всміхалися.

Раділи, коли з китицею квітів і збаночком води переходила дорогою, від каплички, поміж хати Зарваниці.

Дорогою від цвинтаря торохкотіли вози. Здіймалася курява. Дзвони дзвонили, не переставали. Люди йшли групами, співали побожних пісень. Деякі сунулися на колінах. Між звичайними сільськими возами порожний фаєтон. Лише двірський візник на козлі. На конях дорога упряж. Побіч фаєтону старша жінка — графиня з Тернопільщини. Всю дорогу так. Щаслива за ласку, що могла видержати й виконати свій обіт. Церква все ближче... Людей багато. Кругом церкви, на

дорозі. Поміж хатами шукали за приміщенням на нічліг. Деякі до своїх знайомих рік-річно.

Одяги гуцульські, борщівські, наддністрянські, подільські. Спрагнені уста, обличчя запалені вітром, оббиті ноги далекою дорогою.

Всі до Небесної Неньки, очистити душу й шукати ліку в своїх турботах, нещастях.

Уста графині в безпереривній молитві, подяці за видужання з важкої недуги. Грозила операція, та Небесна Мати загрозу усунула. Графиня здорова. Очі з безмірною любов'ю в ікону Небесної Матері.

Вона й не відчувала, як біля неї товпилися люди. Вони такі ж, як і вона, тут у стіп престолу Найласкавішої Матері. А вона — графиня — частинкою тих людей.

У всіх безмір довір'я, прив'язання й любови в очах. Очі й не відривалися від ікони. Струджені, мозолисті руки складалися до молитви, у глибокій покорі клонилися голови: сивоволосі й молоді.

Чудотворна ікона Небесної Матері сяла на обличчі, очі з любов'ю дивилися на цей бідний люд.

У церкві багато світла.

Священики на церковній площі і в церкві слухали сповідей. А люди натще, хоч то вже вечір.

Студня-помпа на ринку скрипіла раз-у-раз. Люди за водою до каплички в ліс, просили й по хатах гасити спрагу.

На сотрудничівці, у колисочці, спав малий Івась. На подвір'ю, дорогою й у хаті великий рух.

Двері до сіней, знадвору, скрипіли раз-у-раз. О. Василь у церкві. Все й усе приходили нові групи людей, яких перед входом на церковну площу треба було, з хрестом і хоругвами, хоч коротким словом привітати.

Старші браття Петро і Павло весь час біля дзвіниці. Дзвонили й дзвонили...

Від поля, від цвинтаря, доріжками, лісом від каплички йшли процесії.

Процесії від св. Юрія до св. Покрови йшли до Зарваниці суботами, неділею чи у переддень свят. З'являлися ненадійно, бо все залежало від гарної погоди.

Всенічне перед святом правилось у церкві, бо на церковній площі не було місця. Біля самої церкви мури старого приходства, знищеного у російсько-австрійській війні. Повибивані вікна дивилися темними отворами. Пляновано про нове приходство. Мало будуватись у скорому часі з кімнатами для священників і великою їдальнею.

До того часу переночовували священники по хатах на селі. Харч діставали в хаті, що належала до парохії, посередині села, біля школи. Там була кухня й невелика кімната на харчівню. Парох Вишнівчика, за рікою, о. Чолій був завідателем відпустів, а його дружина вела харчівню. Ярину можна було дістати в городі Сестер Василянок з Вишнівчика. Той город простягався на узбіччі, за хатами Зарваниці. Впадав до ріки Стрипи від городів Лапаївки. Жид Абрамко, з Вишнівчика, доставляв м'ясо. Вже був і на сотрудничівці. Приносив до хати, що було потрібне. Пам'ятав ще старі, як він казав, "добрі часи". Любив спогади.

— Ех були часи! Можна було заробити. Платили по більших відпустах. Я йшов сам, де були зложені гроші, і відраховував собі скільки мені було потрібно. Давний парох о. Білінський ніколи мені не рахували.

— На приходстві?

— На приходстві. Там стояла й каса, а не в церкві.

Абрамко рад говорити, але треба поспішати, а до того старший брат Петро прийшов з кадильницею.

— Варварко, а набери мені вугликів!

Варварка кинулась шукати щипчиків, вигорнути вуглики з-під кухні.

— Чекай... чекай...

Відсунув її і пальцями відгортав сам, перекидав у долонях і кидав у кадильницю.

А тоді скрутив собі з папірця папіроску і закурив. Цілий день у церкві на ногах, хотів хвилинку спіchnути.

За ним старший брат Павло.

— А йди ж уже!... А ні, то давай кадильницю.

— Піду сам.

Петро у двері, а Павло просто в кімнату через сіни, до креденсу.

— Чого вам потрібно?

— Давно в отця пароха, у креденсі, все стояло щось, що кожної хвили можна було випити.

— Що такого?

— Малий келишок.

— У нас того нема.

Павло невдоволений відійшов.

Западав вечір. У церкві правилося. По відправі всі священники на вечерю, бо по вечері ще довго вніч треба було сповідати.

У селі рух. Люди вештались скрізь і голосно розмовляли.

Ороновська замкнула вже свою будку з девоціоналіями і забігла на хвилинку.

— Уважайте, щоб хто в хату не вліз, бо і злодії трапляються.

У кухні, у сінях, люди. Пропхатись не годен. Розложили свої бесаги й покріпляються.

За церковним муром, боком дороги, розложили люди будки. Люди місцеві й приїзжі. В будках можна було купити різні дрібнички. Були будки з вервичками й зарваницькими медаликами на різнобарвних стрічках. Були будки з бубликами, медяничками. Стояв величезний самовар з водою на чай. Зарваницькі люди, поза кількома багатішими, були бідні. Старались літом заробити розпродажжю в тих будках. Дальше стояла катаринка зі зеленою папугою, яка витягала льоси. Гри "біла виграє — чорна програє", при тому шахрайства при картах. Містечкові й приїзжі спекулянти.

На площі нижче церкви, за муром, приміщувалися деякі підводи, на яких ночували люди з дітьми.

У хатині, недалеко церкви, оброслій диким виноградом, був сніданковий покій жида Кенігсберга.

Скрізь світилося. Скрізь був рух. Люди йшли й огородами поза ріку Стрипу на Вишнівчик.

По млинському колесі, на греблі, шуміла вода Стрипи, хвилювали дерева лісу. Небо було зоряно-ясне. Поміж деревами біля каплички співали соловії.

Коли перші, більші, відпусти проминули, наближалось літо. Хвилювали доспіваючі збіжжя. Стелилися пахощі квітів у городах біля хат. Розцвітала дівина, георгінії, мальви, айстри, за сонцем повертали свої голови, попри плоти хат, по городах — соняшники. Зеленою стіною кругом села хвилював ліс.

Ороновська привела на сотрудничівку кухаря

"вуйка" Солонинку. Треба було миропомазувати Івася і з тої нагоди мала з'їхатися родина.

З Івасем у візочку спрямувалась я на дорогу села. З мостика глянула на схід у сторону піль. Де кінчалися хати, стояв, посередині дороги, залізний хрест. Там стояла давно городжена церква і згоріла. Мене тягнуло до каплички на захід. Селом дорога широка на два або й три ряди возів. Посередині села, у середині дороги, камінний хрест. Давно в тому місці була церква. Перед теперішньою.

Коло студні бавилися діти. Я всміхнулась до них, а вони перестали галасувати і старші поздоровили мене.

За мостом, на Стрипі, капличка. За капличкою ліс, понад яким, на білому камені, дуб у виді хреста. Розпростер рамена з зелених галузей наче б хотів обняти ось це село Зарваницю. Там стояла перша церква. Її збудував князь Василько Тербовельський як подяку за ласку видужання, коли на полюванні захворів і заблукав у лісах, а монах з зарваницької каплиці, коли прийшов до нього, поблагословив іконою Матері Божої Зарваницької і князь видужав. У тій церкві, на білому камені, за нападу Татар скрилися люди біля чудотворної ікони Матері Божої і благали рятунку перед облогою Татарів. Тоді й капличка сховалася була під землею, а опісля вийшла наверх. Мати небесна вислухала молитви людей, звертала стріли з луків у Татар і вони, вбивані власними стрілами, по поразці відступили. Люди були врятовані. Ікона ця сама, що в теперішній церкві.

Я переїхала міст. Його недавно збудували на місці кладки з одним поруччям. У першій війні був міст знищений. Темне плесо Стрипи тут на закруті лівиве. Річище дуже глибоке і часто, не

знаючи цього, хтонебудь з прочан, коли утомлений дорогою хотів купіллю відсвіжитись—тонув.

Біля каплички спинила я візок. Дитина спала. Я зійшла східцями під капличку, зачерпнути свіжої води зі збаночка Ангела. По цю воду часто заходили люди й зі сусіднього села — Вишнівчика. Цю воду пив кожний подорожній, який ішов попри капличку. Вона діяла дуже відсвіжливо і скріпляла духово.

Крізь ошклені двері видно було копію Матері Божої Зарваницької. Сестра Агнета завжди уставляла тут свіжі квіти. Деколи капличка була відчинена, приносили тоді квіти і люди.

На порозі я помолилася та присіла на каміних сходах.

Ліс шумів, журкотіла вода зі збаночка Ангела у керничці під капличкою, ліниво порушувалась Стрипа.

Серединою лісу дорога спадала на міст. Тією дорогою приїхала. Ліворуч доріжка, обсаджена березами, у Вишнівчик. Праворуч вузенька доріжка поміж кущі ліщини, понад прірвою до ріки Стрипи. Пнялась півколом поза городом села, лісом, понад берегом ріки до млина.

Поїхала я ще кусень дороги поміж березами. З лісу вийшов лісничий з грубою палицею. Поздоровив і пішов на Вишнівчик, де мешкав. Ця частина лісу належала до польського двора і лісничий був двірський.

Сонце клонилося до заходу. Івась пробудився. Голубі очка дивилися на маму, розглядалися кругом, маленькі усточки всміхались. Усміхалась і я приговорюючи пестливими словами. Забула, що сама я без чоловіка. У нього безліч справ у селі. часті поїздки до містечка.

На сотрудничівці, коли Варварка заслонила

занавіски і принесла зі зеленою умброю нафтову засвічену лампу, прийшов кухар. Приніс дещо зі своїх куховарських прирядів. При війську куховарив, а опісля весь час у давного пароха о. Білінського, виконував свої обов'язки.

Був дискретний у розмові.

Ороновська поінформувала, що найкраще він любить натще добрий келишок чистої, папіроси, а до обіду чи вечері обов'язково пляшку пива.

Тим способом я обзнайомилася із сивим як молоко кухарем.

Мешкав у селі недалеко млина, бездітний, зачислявся до старших, поважних родів села. На людей дивився з поблажливістю, завжди услужний і чемний.

Зарваничани це були давні міщани, бо Зарва-ниця в давних часах була містечком, де відбувалися ярмарки рогатої худоби. З того часу й ринок посередині села.

"Вуйко" Солонинка — кухар мав клопіт з одним своїм вусом, бо падав йому все вдолину і він мусів його постійно поправляти. Коли працював у кухні і я входила, з пошаною очікував завваг чи вказівок.

Хоч це мені схліблювало, але теж дещо мішало мою рівновагу. На куховарстві я добре не визна-валася і була змушена залишити йому цілковиту волю в усім. Була вдячна, що помагав, хоч з неодним оправдувався, що призабув.

Святковий обід був гарний. Лише Мама була стурбована моїм виглядом. Раз-у-раз поглядала на схороване обличчя і помітно непокоїлася своєю одиначкою.

Братова Оріся більше мовчала, як говорила, а брат Данко був чогось задумливий, на що вказу-вали його надто стиснуті уста.

Довго не гостили, бо хата тісна й дорога далека. І я знов осталася сама.

Крізь кухонне вікно задивилась я на хати криті соломою. У вікнах хат було багато розцвілих вазонків. Просто мого вікна хата коваля під черепицею. В кузні видзенькував молот. Коваль підковував коня.

На мені була біла суконка в квіти лілевої барви. Сама вшила та ще й до того руками, бо машини не мала.

Сінні двері розікрилися й у відкритих дверях кухні стала висока, кремезна, постать з чорною бородою.

Заскочена приглядалась я постаті.

— То ти їмость?

— Так.

— Казали, що маєш гімназію. Ану відміняй "го антропос" (чоловік).

Не було іншого виходу як сказати цілу відміну. Зорієнтувалася, що це подорожній, який ходив по хатах — Станіслав. Ороновська попередила давніше, щоб я не перелякалася, як колись прийде. У такому випадку треба було лише дати гроші на пачку тютюну і він піде.

— Ну здалас, можеш бути зарваницькою їмосцею.

Станіслав ходив до гімназії в Бучачі. У четвертій гімназійній дістав двійку. Не хотів уже вчитись ані нічого робити та й зледащів. Раз у місяць обходив довколишні села, щоб назбирати на тютюн.

Коли вийшов не могла я отрястися з неприємного почуття.

Та скоро прийшла Варварка. Прийшов мій

чоловік. На мою розповідь про відвідини Станіслава впоминав:

— Не впускати нікого до хати, коли мене нема!

— Не завважила, коли всунувся.

На селі не було звичаю зачиняти двері. Двері цілий день були відкриті, кожний міг прийти.

Варварка залишилася біля дитини, що спала в кімнаті, і ми могли пройтися селом.

Пішли ми долішною вулицею, яку мов на глум, називали "панською вулицею". Була дуже болотниста. Вистачило трохи дощу, а болото чіплялося до ніг, що годі було пройти.

Мешкав там старший церковний брат Яків і Павло. Яків був колись лакеєм у дворі. Руїни того двора сторчали на кінці села на схід, у сторону цвинтаря, поміж грубезними, старими, срібними тополями і різними кущами. Тополі звали "столітніми", а частину оброслих руїн "газоном". На газоні весною цвіло безліч чудово запашних фіялок та багато здичавілих кущів. За фіялками збігались діти цілого села. Фіялки стелились пахучим килимом і принаджували прохожих.

На вулиці Панській мешкали ті, що працювали у млині, кілька багатіших господарів і трохи бідняків. Хати всі чистенько вибілені, городчики повні квітів.

Властителями Зарваниці, по воєводі чернігівському графові Мйончинським, були Охоцькі, які й замешкували цей двір, згодом Жиди, а від Жидів відкупив Зарваницю Митрополит Андрій граф Шептицький.

Сонце наближалося до ліса і кидало промені на село, а ліс покривався вже тінню й дерева наче б хилились до Стрипи.

З поля верталися люди.

Надійшло й дівча з гарним крученим волоссям над скронями, з прегарним личком та легкою ходою сарни. З голови зісунулась їй барвиста хустка, в руках була китиця волошок.

Як я любила волошки! Нагадували дитинство, засіяні збочі збіжжям з волошками...

Дівчина наче б відгадала, підійшла та з усмішкою простягнула китицю.

Був у тому такий гарний, сердечний жест, що я з любов'ю поглянула на неї, сердечно дякуючи.

— Як вона зветься?

— Марія, з одцеї хати.

Побіч стояла бідна, але чепурна хатина, обсаджена квітами.

— Має вигляд панянки.

— Говорять у селі, що її батьком був один пан.

У хаті цеї дівчини мешкав чужосторонній, старший мельник, за якого її мама мала намір видати заміж. Корилася мамі, бо була дуже бідна, а мельник приносив муку з млина. Люди не похваляли маму за це.

Кінчалася Іпанська вулиця. Зійшли ми поза хати села, краєм городів, понад ріку Стрипу. Стежинкою поміж соняшники й коноплі, кущики фасолі, гороху.

У моїх руках китиця волошок.

Попри стежинку вилися огірочки, грядками розкішні голівки капусти, тут і там золотисті дині й гарбузи.

Темна аж гранатова Стрипа ледве рухалась. Розділювалася й обіймала малий острівець, оброслий високими деревами, "Кемпе".

Шелестів шувар, дикі качки плавали по воді, водні лілеї розкішно розсунулись. У розкішних коронах їх білого квіття ховалися соняшні промені. Притаманний запах води стелився городами.

Біля греблі шуміла Стрипа. Спадала, зі шлюзи, під мостом, розбивала своє темне плесо на дріб-несенькі перлинки та перекидала їх по каміннях, щоб за городами злучитися з млинівкою і знову великою рікою посуватися попри городи Лапаївки на Сапову й Полісюки.

Високі тополі мов сторожами спинялись у синяву неба.

Працював млин. Колесо, порушуване водою, перекочувало розпінені хвилі. Гуркіт млина придавляв усе.

Малим мостом на стрімку доріжку в село. Знову поміж хати з розцвілими городами.

Сонце сховалось поза капличку.

Перед сотрудничівкою простягав руки Івась.

Сонце золотило листя тополь і верб над Стрипою, берегом попри доріжку, різними відтінками забарвлювався ліс. Краєм лісу кущики, на своїх гілочках нанизували намисто гранатове, біле, червоне.

Бабине літо замотувалося по стерні, по кущиках, снувалося поміж хатами, садами й плотиками. Мінилося сріблом у соняшних променях.

Діти, які пасли корови за лісом, по полях, розказували собі, що Небесна Мати пряде кужіль, щоб мати нитки до коросен на сорочечки бідним дітям. У Зарваниці знали всі, що Мати Божа тут особливіше чувала над своїм людом.

Стелився дим і пахощі печеної бараболі. Де-неде стояли ще соняшники. Голодні горобці обсідали їх та видзьобували насіння.

У забарвлених шатах наближалася осінь.

Проминуло свято Успення, більший відпуст. Холодний дощ примусив людей з Гуцульщини

надягати сіряки у повороті домів. Дорога розмокала. Прощалися з Небесною Ненькою, з Її куточком — Зарваницею. Глибоко заховували в душі Її повний ласки погляд та йшли відновлені на душі в свої будні, нераз і злидні.

Я могла вже виконувати обов'язки і раділа своїм життям.

Холодніло все більше. Зближалося свято Покрови. Останній відпуст.

Тоді з великою радістю привітала Маму. Мама дуже любила свято Покрови і приїхала до Небесної Неньки.

Великими, синіми, очками заглядав Івась та ховав час-до-часу ясну голівку.

І тоді впав перший сніг.

Село таке було гарне в білому пуху. Таке спокійно-успокоююче. Мов справді втулилося під Покров Небесної Матері. Та це був перший сніг і він не лежав довго.

А чим ближче до зими почала я знов підупадати на здоров'ю.

Чоловік занепокоєний станом мого здоров'я вислав мене до лікаря у Львів. Там стрінулася з товаришками. Вони студіювали на університеті та не були обтяжені обов'язками мами-господині.

Коли довідалася від лікаря, що знову маю стати матір'ю, а до того як побачила, що крутив головою над станом мого здоров'я, щось зловило мене за горло таки ще в його ординаційній кімнаті і я ледве могла відповідати на запити лікаря-старушка.

Замолода і надто схорована була, щоб могли взяти себе в руки. Здалося мені: не переживу, залишу чоловіка з двома малими дітьми. Не думала про себе. Думала про долю його і маленьких дітей.

Товаришки тягнули до кіна, на фільм. Не могла відмовитись. Не розуміла нічого, що діялося на екрані. Хотіла чимскоріше додому, до Зарваниці.

Життя моє укладалось інакше від життя товаришок. Треба було конечно взяти себе сильно в руки. Свідома була, що мусітиму багато молитися, щоб дочекати щасливо другої дитинки. Просити бодай один рік життя — підховати діти. А тоді, хай діється Божа воля!

Вернулася до хати з ненадійною вісткою. Коли ввійшла до кімнати, старалася бути веселою, усміхненою, хоч утома далекої дороги домагалася скорого відпочинку. Було вже темно. На столі світилася лампа в зеленій умбрі. Івась у колисочці пробудився і наче не пізнавав своєї мами. З пестощами припала до нього і забула про все.

Назустріч великому терпінню ішла я з великою вірою в поміч Небесної Матері.

— Хоч один рік, Матусе, хоч один рік, щоб підховати діти...

Взялася вишивати сорочечки, щоб усього було подостатком. Двома голубими барвами пишались узірчики на сорочечках, кафтаничках.

Надія вливалася в душу. — Може буду мати дівчинку?

Лікарство привезене зі Львова, від старенького лікаря, скріпляло.

Наближалася зима. Сніг покрив усі поля, дороги. Окутав стріхи хат, дерева лісу.

В першу неділю по Йордані, празник у Доброполі, недалеко Зарваниці, лише пів години їзди. Там священиком брат чоловіка о. Мирон — удовець.

Збиралися до виїзду. У хаті залишалась Ороновська з Варваркою.

Запряжені сани стояли біля сотрудничівки і почав падати легкий сніг.

— То недалеко, на вечір будемо дома.

Поїхали.

Виїхали зі села, залишили останні хати напроти газону — "на брамі". Давно там був перекіп та зводовий міст і брама. Рів виповнений водою лучив оба русла Стрипи, що обливала півкругом Зарваницю. Та вже в тому часі сліду не було з перекопу. Засипано землею й вирівняно. Лише назва осталась "на брамі".

За брамою стояв фільварок — забудування, де мешкав директор Митрополічих дібр Федорович. Давний штабовий майор, підчаший двора Франца Йосифа I, а також полковник УГА. Жив лише в одній кімнаті, в аж надто скромному устаткуванні. Деколи любив заходити на сотрудничівку, тоді звертався до мене: — Які у вас гарні, шляхетні, руки!

На таку заввагу я всміхалася до старця і сприймала по-своєму. Не могла ніяк знайти нічого особливішого в моїх руках.

Коли ми їхали до Доброполя на снігових полях, наче б у морю, ні одної деревини, — але коні ще чули під ногами вбиту дорогу і заїхали добре.

— Однак по обіді почало все більше мести снігом. — Ви не повинні їхати — наповідав брат о. Мирон і домашні — ночуйте.

Я просилася: — Не можу... там дитина, я мушу додому.

А що й о. Чолій з Вишнівчика і директор школи зі Сапови хотіли їхати, то виїхало разом троє саней.

За Доброподем на полях гуляла метелиця. Світу не було видно. Одно біле море.

Коні втратили правдиву дорогу під ногами і пішли навмання.

— Ми так довго їдемо, де ми?!

Вже був пізний вечір. Появилися світла. Здавалось, що це близько, а ми їхали, їхали і доїхати не могли.

— Це вже певно Теребовля.

Коні зі саньми западались у глибокі ями. Одні других витягали, підбичували, якісь тіні пересувалися полями.

— Вовки?!

Найвиразніше чути військову трубку.

— Звідки голос військової трубки?

Сани з кіньми падали далше мов у пропасть, а тоді з напругою виривалися наверх.

— Нам коні погинуть!

— Незадовго буде ранок!

— Краще чекати!

О. Василь відділився і пішов навмання. Просто себе до світел на обрію.

Сани з кіньми збилися до себе, щоб тепліше. Всі повкутувалися щільно в бараниці і не рухалися.

А о. Василь, хоч не бачив нічого в метелиці, йшов просто себе аж зісунувся з якогось муру вділ. Ледве піднісся і тоді побачив світло. Пізнав млин, а мур, з якого зісунувся, був біля зарваницького фільварку. Зібрав останні сили й добився до хати Ороновського.

— На поміч люди — рятуйте, бо погинуть!

Та впав зімлілий.

— Боже! Наш отець! Отець Василь!

Заворушилися. Поскликали сусідів. Відчувтили

Ороновський побудив людей у селі. Взяли на довгі дручки засвічені ліхтарні й пішли за цвинтар, у поля.

— Гоп! Гоп!

— Гей... Гей!

— Гоп... Гоп!

Ті, що були на санях побачили мов крізь мряку світло ліхтарень, почули голоси.

Були на полях недалеко Зарваниці, на давніх окопах з першої світової війни. Ці окопи директор Федорович наказував робітникам засувати, але багато ще було незасунених.

Коли зарваничани віднайшли наші сани, пішли зі світлом вперед, а за ними їхали ми.

— На тих полях, зимою, часто блукають люди. Спроварили до села.

Блукали ми вісім годин.

На сотрудничівці всі доночувували, ніхто не спішився до хати.

— Господи! Яка ласка, що живі!

Чоловік — о. Василь — затурбовано глядів на мене.

В його погляді можна було вчитати думки. — Чи ж для неї така дорога? Якраз тепер?

А я й не признавалася, як зіснулася була зі саней у яму та як ледве мене з неї витягнули.

Лікарство від старушка-лікаря скінчилося. Ранком при свіжих силах могла я зробити що потрібне, а тоді приходив параліж цілого тіла. Мусіла лежати на ліжку, не рухаючись. Не могла простягнути руки до колісочки, щоб приколисати Івася. Коли ж чоловік забарився на селі у своїх обов'язках, мусіла не рухаючись чекати його приходу.

Тіло було зболене і чоловік брав мене ніжно в руки, щоб не схитнувся який м'яз, та й перено-

сив на мою застелену постіль. Клав до сну гей малу дитину.

Доранку параліж уступав, а по обіді приходив знову.

Коли могла у неділі, свята, ходила до церкви. Молилася, благала ласки: один рік життя!

Благала Небесну Неньку, благала Розп'ятого Ісуса.

Підчас Служби Божої завважила в очах Розп'ятого Ісуса дві сльози. Наче відбитка сліз із моїх очей, коли просила за один рік життя.

Обіцяла, коли дитинка прийде на світ, вишити тасьму до дзвіночка біля головного престолу.

Викінчувала тасьму за Івася до престолу Небесної Неньки. Взір: квітки фіялок зі зеленими листочками. Китичками пнялися фіялки у різних відтінях лілевої барви горі тасьмою.

А параліж не уступав.

Надійшла весна прекрасна. Багато квітів, сонця, краси — а я терпіла щоденно своє.

Та прийшов день, що терпіння вінчалось успіхом. Господь поблагословив дівчинкою Анею. Великі сині очка і чорні кучерики на голові мимохіть викликували усмішку.

Параліж уступив.

Прийшло запалення очеревної, яке, як твердив опісля лікар, ніколи без операції не переходить. Та все перейшло і я жила.

Ледве держалася на ногах, та обходила двоє маленьких дітей. Почалися відпустити і чоловіка не було дома. Нераз треба було колисати дві колисочки нараз.

Гості, які заходили в хату, сміялися сердечно з такої картини. Тоді я сильно затулювала уста та даліше робила своє. Деколи Івась помагав колисати сестричку. Деколи ходив з Варваркою

на прохід. Я була щаслива, що живу і не відступала від дітей.

Приходив до Івася старець Серафим, але чим даліше все рідше.

Люди говорили: — Не поживе довго Серафим, бо все ходить по лісі і говорить, що "тайфель" сидить йому на плечах. А деколи, коли нераз питалися його, за чим так шукає по лісі — відповідав, що за "тайфлем".

— Поборотися з ним хочу!

**
**

Івась бігав. Ануся сміялася. У чудових синіх оченятах відбивалося сонце і світило щастям у моїй душі.

А в церкві, під час відпусту, ясними вогниками сияли свічі. Пахощі бджільного воску й кадила перемішувалися й наповняли вщерть виповнену людьми церкву. Різнобарвні гуцульські одяги відбивали своєю красою на тлі темних стін церкви та барокових орнаментів. На хорах грали органи.

Ікона Розп'ятого Ісуса за головним вівтарем у блиску свічок. Ясніла й ікона Небесної Матері в бічній наві. Священик у світлих ризах стояв біля престолу Матері Божої. Жінка від уродження сліпа лежала хрестом цілу Службу Божу. По Службі Божій було освячення води, по освяченні води відчитав священик євангеліє над головою тієї гуцулки. Це вже старша жінка, біля неї її семеро дітей. Водою з освячення обмила собі обличчя.

Її уста в безпереривній молитві:

— Небесна Мати... Матусе моя... зглянься! Пішли ласку... в мене діти, а я їх не бачу...

Уся церква людей у напруженні. Здавалось, ніхто й не віддихав.

По відчитанні євангелія роздираючий душу крик:

— Я виджу... я виджу...

Євангеліє вихопилося з рук священикові. Люди збилися тісніше. Жінка впала хрестом у стіп престолу.

Вона і не всилі була висловити словами своєї подяки. Душа витала понад усім земним. Тулилася до Небесної Матері в безмірній подяці.

Хоч була темна, оженився з нею хлопець, бо мала поле, але яка мука була, коли приходили діти, а вона не бачила їх!...

Від тієї хвилини бачила їх усіх. Усі були біля неї, тулилися, гляділи ввічі, всміхалися.

А свічі мов би нічого не сталося, дальше рівними вогниками, лише від тепла все більше скапував віск на ліхтарі, не престільні обруси, та на кам'яну долівку церкви з кришталевого павука.

На сотрудничівку з прочанами прийшла Зоня, міщаночка з Бучача, сирота. Гарна, ніжна, дівчина з прекрасною чорною косою, яку уклала короною на голові. Залишилася, бо Варварка відійшла домів. До дітей дала Ороновська свою племінницю Стефу, щиросердечну дівчину.

Ороновська часто забігала помагати, бо Зоня на господарці не визнавалась, а Стефа була замала й також міщаночка. А що захворіла й Ороновська, то забрала її до себе.

Осталася Зоня сама.

Я багато часу присвячувала дітям. Ануся будила цікавість. У кишенці її фартушечка усе було повно кришинок воску. Вона старанно визбирувала скапаний віск від свічки на ліхтарі, в якому вечорами світилася свічка, та ховала в кишеньку. Це були її найбільші скарби. Зашивалась у куток, розігрівала маленькими пальчиками та ліпила

зрозумілі для неї фігурки. Я цим дуже раділа, бо в своїй уяві бачила її мисткинею.

Старенька хата, як усі сусідські хати, на зиму дістала кожух-загату. І в хаті загніздилися миші. Не боялися дітей, вибігали з-під креденсу, викрадали розкинені куснички тістечок. До креденсу прогризли шпарку та викрадали кістками цукор.

Піч була одна на дві кімнати. Довго вніч треба було палити дровами, щоб діти не померзли. Скоро світ розпалювала Зоня знову. Вогонь горів аж піч тріскала. Звичайна цегляна піч із залізними дверцятками.

Діти підростали. В мене будилося життя. Шкільні товаришки, зі Львова, писали про дозвілля, про забави.

А я?

Від ранку до ночі з дітьми у хаті.

Сніг позамітав дороги, доріжки. Мороз скрипів під ногами.

Тасьма до дзвіночка біля чудотворної ікони Небесної Неньки, яким дзвонили коли священник ставав на Службу Божу, була вже вишита — за Івася — і висіла на призначеному місці. По тасьмі пнялися китички фіялок до дзвіночка. Вишивала вже тасьму до дзвіночка побіч головного престолу; в подяку за Анусю. В гуцульських барвах добігав узір до кінця тасьми.

За Анусю...

Засиділася над вишиванням. Діти бавились.

— Пройдусь трохи селом...

— Мусиш дуже тепло вбратися.

З хати вийшла я гей у широкий світ, у дужі обійми, хоч було вже надвечір.

Розглядалася по хатах краєм дороги, по селі.

Хати стояли в загатах зі замерзлими шибками у вікнах, з довгими, ледяними, тороками від стріх.

а на стріхах пух свіжого снігу.

На ринку студня в кожусі від соломи скрипіла раз-у-раз, вода схлюпувала з коновок.

По стодолах у такт били господарі ціпами, молотили збіжжя на засів, на хліб.

Стрипа скована льодом.

Поля поза село, поза цвинтар миготіли безліччю кристалів. Сонце ховалося поза ліс біля каплички.

Розглядалася, насичувалася красою довкілля і, коли треба було вертатися у хату, в тісну, маленьку хату, нагадавсь лист зі Львова. Там карнавал.

— Як я буду жити далше в цьому забитому куті? Всі часописи, всі журнали, листи товаришок лише підсичують тугу за світом, який покинула...

В душі підсилювалася буря, змагалися дві течії. Їх наче б перетинав казковий ліс кругом села. Відділював затишний куток Зарваницю — родинне життя від життя розривок, забав, дозвілля.

— Що буду робити далше в такому світі, іншому від того, в якому провела свою молодість?

До того оті часті недуги, а жива душа домагалася життя. Чоловік часто поза хатою, в різних справах до містечка, а я слабосила понайбільше залишалася дома.

У той час наче б хтось зранив душу. Домагалася того, що було неможливе, ані здоров'ю ані життєвим обставинам.

Але нагадала про діти й завернулася...

З комина, де мешкав Серафін, на піддаші, не курився вже дим, як з інших коминів, де варили вечерю. Серафін уже не жив. Ключі від церкви були вже на сотрудничівці.

Я йшла попри церкву.

Долішньою вулицею перебігли сани, подзеленькотів дзвіночок і розгубився.

У пригнобленні наближалась усе ближче церкви. Йшла церковною площею і через хвіртку в мурі, попри кімнату Серафина, коби скорше.

І... біля церковного вікна, яке притикало до бічного вітваря з іконою Божої Матері, покотилися тони дзвіночка.

Зчудувалася.

Дзвіночок затих, але його тони так різко врізалися в душу. Наче б з острахом віддалилася від церкви. Пригноблення уступало новому враженню.

— Мабуть моє життя інше від життя товаришок.

Я не могла затаїти, у хаті, свого переживання.

— У церкві дзвонив дзвіночок, коли я тамтуди переходила.

— Як можливе?!

— Ходи, будеш пробувати дзвіночки, які там є, а я пізнаю.

— Завтра, як не буде нікого в церкві, підемо.

До завтра...

Яка я була вдячна чоловікові.

— Підемо?

— Підемо, Любо...

Додержав обітниці. У церкві пробував усі дзвінки.

— Не той, не той...

Я хвилювалася.

— Як це можливе?

— Ну, бачиш...

Ще залишився малий, срібний, дзвіночок з чорною дерев'яною ручкою. Ним залюбки дзвонив старший брат Петро, коли служив до Служби Божої біля престолу Небесної Матері. Він і стояв тут збоку, на ступені.

О. Василь сягнув по цей дзвіночок.

Ніжні, срібні тони покотилися церквою. Тони, які глибоко вбилися були в мою душу.

Тепер знову сколихнули душею до глибини: я їх пізнала...

— Ах ці самі, ці самі тони!!

Голубі очі глянули на мене з дивною застановою. Ані одно слово не вийшло з уст.

Ломилися криги на Стрипі. Скапували ледяні тороки біля стріх.

Зі сніговою метелицею прилетіли бузьки.

Танув сніг на полях, по селі, по городах. Творилися стежки попід плоти, світило сонце ясне і до сонця висували свої голівки підсніжки.

Зарваницькі діти з радістю збігали в ліс. Шукали перших квіток і приносили на сотрудничівку. На столі завжди були свіжі лісові квітки. Я щиро раділа і квітками й дітьми, що пам'ятали про мене.

Усе частіше добивалася думка:

— Який гарний осьцей куток, осьце село... треба вжитися більш у своє... якнайменше переписуватись з товаришками...

Наближалось Благовіщення.

Появились ластівки й увихались біля своїх гніздечок попід стріхами хат.

У день свята залишилась я з дітьми сама в хаті, бо Зоня пішла до церкви. Діти спали.

І тоді... тоді на клаптику паперу склався скоро невеликий вірш.

Яка безмірна радість!

— Мати Небесна! Писати! Для Тебе писати! Ти повернула мені мій талант!

У листах до товаришок поділилася своєю радістю, постановою.

І тоді приснився вуйко Петро.

— Як би ти відмовила за мене три Богородице
Діво —

Чи могла я забути за доброго вуйка?!

Просила відправити три Служби Божі.

І тоді знову приснився веселий, зі своєю невідступною папіроскою в руці.

Я раділа, що допомгла вуйкові, який сам усе добирав мені книжки до читання.

**
*

Скоро весною Великдень з морозом та й де-не-де зі снігом.

Діти бавились у хаті.

Увійшов у хату старший брат Петро.

— Прошу отця! Коло церкви якась чужостороння жінка, мов божевільна. Хоче сповідатися.

— Беріть ключі, йдемо. Покличте ще Павла.

Ця жінка серед страшних мук душевних бігла до Зарваниці. Дорогою наче б за її душу билися дві силі. Одна тягнула її до ріки, а друга на до-рогу до Зарваниці.

Не могла сповідатися. У неї був спалений язик. Старші церковні браття Петро й Павло були в першій захристії, коли о. Василь у другій її сповідав. Завважив у неї труднощі, почав молитись і тоді вона з напругою сказала роками затаюваний гріх. По висказанні гріха наче хтось кинув нею сильно до землі; о. Василь даліше молився, аж опритомніла і піднеслася. Тоді вже спокійно сповідалася з цілого життя. По сповіди заспокоїлась. Другого дня запричащалась і пішла додому як не та сама.

Село довший час жило під враженням цієї події. Вона сама все розказувала і просила другим передати.

Перейшла весна, почалося літо.

Зі Зонею і двома дітьми вибиралась я в Соколівку, до Мами, до брата. Летіла на крилах до того старенького приходства. Мама виїздить з тетою Геною до Трускавця до купелів. Треба було зайнятись господаркою та кухнею. Приходили жнива, робітники, обіди робітникам у поле, у хаті для тих, що працювали на городі.

У Зарваниці господарка ще була маленька і Катерина, яка недавно прийшла, могла дати собі раду з тим усім сама.

Час до часу я їздила до Львова. Ходила полями поміж збіжжя, поміж волошки, маки, хвилюючі загони гречки, проса, бараболі.

Попри саджавку доріжкою в зелень.

Читала багато, писала в саді під грушею. Там був стіл і лавочка.

Брат о. Мирослав — заходився сердечним сміхом, коли бавився з дітьми.

По подвір'ю бігали песики Жмурки. Сива кицька заходила до кухні по молоко, залишаючи малі котенята на стриху стодоли.

Прийхав Данко, Оріся стрінутися зі мною.*

Показала Данкові перші спроби в писанні коротких оповідань. Наче б знав, що в мене таке буде. Знав, що якщо почну писати, то не залишу. Давав деякі вказівки.

Коли вернулася Мама з Трускавця, годі багато читала. Наче б хотіла надолужити втрачені роки. Брала книжки зі Львова, в Орісі, у товаришок.

У зустрічі з родиною падали і вказівки для мене, поради.

— Повинен уважати на тебе!

— Щороку діти...

— Можна піти до лікаря і забезпечити себе... це нічого не є...

Я мовчала, але не годилася на подавані пропозиції. У моїй душі бунтувалось.

— Як можуть таке мені говорити?! Я ніколи не йшла б за їх такими вказівками!

Прийшла до себе, віджила і наче б освоїлася зі своїм. Не боялася вже закутини Зарваниці, головно у слітливі, осінні дні, чи зимою.

Коли скінчилося літо, вернулася з дітьми до Зарваниці.

Утішилась Катерина, коли ми приїхали. Обличчя в Катерини як кров з молоком. Висока, русява, в сільському одязі, в сорочці з уставками. Визнавалася добре на господарці. Зоня залишилася до дітей.

Наближалася чудова осінь.

До Зарваниці заблукала організаторка господарських гуртків при читальні "Просвіта", вдова по священникові Вигнанська. Замешкала в зиму на сотрудничівці, а чоловік радо на те погодився, коби мені було відрадніше. Відживала вечір, коли йшла до читальні. Курила багато, читала, до хатньої господарки не втручувалася, готовим проживала.

Картала мене нераз, що забагато пересиджую коло дітей, а це, на її гадку, не поплатне.

Коли бачила, що сама укладаю взори, відповідно до потреби, денервувалася:

— Марнуєте талант! Кожний взір післала б до жіночого журналу, хай би другі користали!

Та я не хотіла слухатись її в цьому, але за її поштовхом зорганізувала курс вишивок та мережання для дівчат при читальні. У Зарваниці дівчата чомусь не вишивали, або дуже мало.

Пізнім вечором сходилися дівчата в хаті Марині Мічки. Там також мешкали тоді Сестри Василянки з Вишнівчика. Було їх дві і вони днями вели садочок для малих дітей. Цей курс вишивок перешкоджав Сестрам у правилі монашого життя, бо все мусіла одна чекати довго ввечір, щоб засунути входові двері.

Не любила і я пізно входити в хату, коли діти вже спали. Дотого почала знову хворіти. Гарячка часто підносилася, а загально тривав підгарячковий стан.

Треба було знову до лікаря. Хоч на Вишнівчику осів молодий лікар — поїхали до старшого спеціалісти.

Гарячка походила з нирок, а дотого очікування третьої дитинки.

Лікар заявив:

— Організм так сильно виснажений, що більше дітей не будете мати. Це одне ще вам придасться. Треба докласти всіх старань, щоб рятувати дитинку й маму. А якщо стан погіршиться, то треба буде рятувати маму.

Я молилася: — О, Мати Небесна, допоможи... я служити Тобі буду скільки сил моїх... діти малі...

Благала й Розп'ятого Ісуса за ласку життя для дитинки... для себе...

— Я вишию серветку під Найсвятіші Тайни на головний престіл.

Приписана була лікарем строга дієта, якої я точно придержувалася. Гарячування тягнулося цілу зиму, але дитинка була врятована. Знову була прикована до хати. Найменше необережне перемучення могло закінчитись катастрофою.

Більший час просиджувала на лежанці біля вікна та слідкувала за рухом на вулиці в часі

відправ. Вичікувала, коли зі священниками надійде чоловік.

Старші браття Петро й Павло, коли зайшли в хату, нероз покиували головами.

Хата тісенька, повітря мало.

— Бувало небіжчик о. парох Білінський виїздили зі своєю панею до Ніцеї на відпочинок, до Монте Карльо. Хто б так сидів увесь час у хаті!

І тоді запропонував о. Чолій, щоб о. Василь зрезигнував зі Зарваниці. Причиною мало бути моє слабе здоров'я.

Зажурився о. Василь, бо й дістав у тій справі приватне письмо від одного з оо. Крилошан зі св. Юра.

Радився, а я рішала.

— Капітула тебе тут назначила, Капітула може забрати як схоче.

І таку написав о. Василь відповідь.

Оо. Крилошани, які приїздили зі Львова на більші відпусти до Зарваниці — звичайно по одному, заходили й на сотрудничівку.

Тоді приїхав зі св. Юра о. мітрат Бачинський. Переглянув пляни і місце нового приходства. Були думки будувати на місці старого, на церковній площі, чотири метри від церкви, а о. Василь підніс був свою гадку: будувати на городі, за церковним муром, мотивуючи, що там відповідніше.

О. мітрат оглянув увесь лад у церкві, відвідав сотрудничівку й від'їхав.

Справа з резигнацією затихла. Натомість прийшло письмо з Капітули, з дорученням о. Василеві зайнятися будовою нового приходства за його пропозицією.

І того літа завершено будову.

Перед відпустом ненадійно заїхала фіра і в

сотрудничівку ввійшов новий, свіжоприбулий з Канади, наймолодший, як казали у св. Юрі, з Каноніків — єпископ Никита Будка.

Бистрі очі обкинули поглядом хатину, а тоді попросив ключів до церкви. Бажав ще за дня оглянути, роздивитися.

Коли вернувся з о. Василем, посипалися вголос його пляни відбудови Зарваниці. Потоклом плили слова, переривав їх сердечний, життєрадісний сміх.

Ороновська привела вуйка Солонинку, щоб зладив вечерю.

Посходилися місцеві інтелігенти, прибіг з післанцем і о. Чолій, завідатель відпустів.

На сотрудничівці не було відповідної для переночів гостей кімнати і о. Чолій запропонував Преосвященному Кир Никиті переїхати через ріку на Вишнівчик, на що, пізно вже вніч, погодився.

В часі відпусту задалеко було Преосвященному Кир Никиті йти до хати, де була кухня для священників, то вступав на снідання до сотрудничівки.

Оцей несподіваний для мене захід злагіднювала щиросердечність Преосвященного Кир Никити.

У навечір'я Спаса прийшла на світ дівчинка, чорнушка, Наталочка. Няня назвала її "житньою підпеньочкою", бо тоді вони в житі росли і були темnobрунатні. Я назвала доню Наталочкою, бо так звалася монахиня з Вишнівчика, тодішня захристиянка Василіянка, з якою я щиро приятелювала. Сестра Наталія часто відвідувала мене і я дуже її полюбила. Її сумовито меланхолійна вдача була подібна до моєї.

Був це неспокійний тридцятий рік. Скрізь горіли стирти збіжжя.

І в Зарваниці перед святом Успення, на кінці вулиці Панської горіли стирти. Зайнялись — як казали — від старої хати і вогонь скоро посу-вався. Тоді на сотрудничівці перебувала моя Мама. У безрадності, затурбована, все поглядала на мене, свою одиначку.

З ліжка я рушитись не могла, бо була в гарячці. Пізно ввечір забіг у хату директор митрополичих дібр — Федорович та сторожив, коли треба буде мене разом з ліжком винести з хати.

Гроза проминула, але я дістала високу гарячку в саме навечір'я Успення.

Це був час великого відпусту, то о. Василь був зайнятий у церкві.

Я всією своєю істотою відчувала, що приходить кінець мого життя. Благала післати післанця до церкви. Тоді був там о. канонік П'ясецький, і він звернувся до о. Василя.

— Отче Василю, йдіть додому, будьте біля дружини, а я вас у всім заступлю.

О. канонік П'ясецький був удівцем і щиро нам співчував.

Я боролась між життям а смертю та мусіла довго пролежати в ліжку. З боєм дивилася на своїх діточок та й благала рятунку в Небесної Матері. — На кого я їх лишу?...

Гарячка почала уступати. По місяцеві встала. Виснажена, не могла й кроку ступити. Як малу дитину вчив о. Василь ходити по кімнаті.

І тоді... тоді на два дні перед святом Чесного Хреста влетіли в село польські поліцисти, ученики варшавської школи. На пацифікацію сіл над Стрипою. За палення стирт.

Директор місцевої школи Цєпляк спровадив цей карний відділ з Підгаєць, повітового містеч-

ка, де вони гуляли, туртуруючи людей нелюдськими побоями.

Він дав їм листу кого мають пацифікувати.

Прийшли з Вишнівчика на ревізію сотруди-
чівки.

Я вийшла з дитиною до кухні, щоб накормити, а за мною старший поліцист з "доброзичливим" поученням.

— Мені тебе жаль, ти така молода, не маєш життя... хай твій чоловік залишить політику!

По строгій ревізії забрали о. Василя на Вишнівчик. Там містився постерунок поліції.

Залишилася я з найменшою Наталочкою сама. Молилася і молилася, не переставала благати в Небесної Матері порятунку для чоловіка.

Марта, яка заступила місце Катерини тому, що вміла сама провадити хату як досвідчена старша жінка, вийшла між людей. Зоню на початку ревізії вислала я з дітьми до Марині Мічки. Там тоді була й "велика" Мариня. Було спокійно, затишно.

На дорозі під вікном сотруди-
чівки знущалися поліцисти над людьми. Хворому, старшому, сусідові наказували скакати з даху хати та били буками на подвірю коваля. Другого сусіда, скрипака, вивели перед вікна на дорогу і наказували грати козачка, коломийки, взявши його в коло між себе. До такту били дручками по спині.

Дручки були молоді грабчуки, обтесані з кори, а поліцисти були п'яні й голодні. Вечеря чекала по пацифікації у дворі, ввечір.

Коли смеркалося забажали вибити кольбами у сотруди-
чівці вікна, але коваль відтягнув їх до нового приходства, що було коло церкви. Там повибивали всі вікна.

Смеркалося вже і я була неспокійна, бо чоловік не вертався.

Прийшла Марта, Зоня з дітьми. Надбігли жінки зі села. Стали потішати, що бачили отця коло церкви, читав часослов.

— Чому так потішають мене?! Дивувалась я і приймала з недовір'ям.

Не вдалось їм закрити, переді мною правди.

Вечір о. Василь в хату. Небрякле обличчя, реверенда мокра, ледве посувався на ногах. Розібратися не міг. Помогли скинути реверенду і наповнили хату розпучливим криком.

Вишивана сорочка посічена на куски, закипілі кров'ю плечі — одна рана. Сорочку треба було від тіла відірвати.

Я заточилась.

— Господи! За що?

Боялася кормити дитину груддю. Наталочка плакала і... плакала закроплювана рум'янком.

Уснути не могли. Ні я, ні чоловік.

Його пекли вогнем рани, руки дрижали, папірос до папіроса запалював.

Вікна заслонено щільно, щоб смуга світла не впала з вікна. Діти неспокійно спали. Наталочка дістала гарячку й зривалася.

Кругом, по всіх селах, шаліла поліція, а ніччю знову бенкетували у дворі.

Багато людей, які на день змогли втекти в ліс, закрадалися до своїх хат. Роботи в полі припинилися. Скрізь порозбирані солом'яні криші хат. Сокирами порубані печі, повибивані вікна. Пір'я з порозриваних перин і подушок валялося дорогою, по подвір'ях, уносилося за найменшим подувом вітру в повітря.

В навечір'я Чесного Хреста прийшла процесія з Дарахова.

Не дзвонили дзвони, ніхто не вийшов назустріч привітати. Отець Барановський, коли довідався про все від людей, прийшов на сотрудничівку.

Під сотрудничівкою стояли люди з коругвами, чекали на ключі до церкви.

Я ледве держалася на ногах. Годі було устійнити, котре з нас двоїх більше хворе.

На Чесного Хреста приніс о. Барановський о. Василеві Святе Причастя.

З Бучача їхав лікар з лікарською поміччю, але поліцисти з дороги завернули його й побили.

У Вишнівчику, на приходстві, це саме, хоч не до тієї міри. Лікар — д-р Шкляр збитий, зі зломаною рукою, не показувався. Прийшов згодом і ствердив, що і в о. Василя нирковий кровотік та ушкоджена легочна, все з побиття.

У тій самій пивниці був паціфікований д-р Шкляр. Спаціфікований скрився в темному куті і числив удари в о. Василя. Начислив двісті, коли о. Василь начислив лише п'ятдесят і стратив притомність. Опритомнів, коли поліцисти лляли коновкою воду на нього і кричали: — Не жие!... Не жие!

Вони не хотіли, щоби помер, хотіли ще познущатися.

Один поліцист підложив клапоть соломи під плечі і помагав підвестися: — Отче! Що діється?!

Розплакався. Походив з Волині і мав дружину Українку.

Коли о. Василь піднісся, тоді прийшов допит з моральними тортурами.

Провадив паціфікацією комендант Чеховський. Місцеві люди його пізнали. Був родом з Доброполя. Для замилення обернув собі противно число на своїй поліцейській шапці.

Кпив, знущався, грозив, насміхався.

— Уб'ємо тебе як пса... поховаємо, що тебе пес не знайде... то за площу перед церквою... ти її хочеш забрати від гміни, будьто би вона була церковна... не правда ж?... а в тебе така молоденька жінка і троє дітей... ти бандито!... Не будеш мати тернового вінка — ні! І святим українським не будеш! Затям собі: не будеш!!

Коли вже було досить знущань — відпустили.

Поліцист з Волині хотів відпровадити.

Не дозволено.

— Хай човгає як пес!!

Кудюю мав переходити, у два ряди уставилися поліцисти з дручками. Хотіли ще почастувати, але командант налякався вже вигляду о. Василя і дав наказ: — Ані рушити!

І човгав о. Василь додому городами.

А в хаті боровся між життям і смертю.

А ще кружляли несамовиті вістки: що поліцисти ще вернуться та мають розстріляти о. Василя.

Ледве піднісся з постелі, щоб кудись утікати.

Я жахалась, що впаде десь дорогою, доб'ють його, благала не виходити.

Директор дібр Федорович, на сотруди́чівці вже, по військовому опанував ситуацію.

— У мене ще вистачить куль для них і для нас!

Тоді Зарваницею пронісся гомін найбільшого дзвону, дзвону князя Василька Тербовельського.
"Бавм...! Бавм...!"

На тривогу.

Люди селом, дорогою...

— У Мозолівці двірські стирти горять!

Усі поліцисти прожогом туди. І села над Стрипою відітхнули.

Люди приходили у відвідини.

Вбіг у хату неспокійний директор школи Цепляк.

— Бог бачить, я не винен... Я не винен!

— Хто ж каже, що ви винні?!

По селі люди говорили отверто, що телефонував із двора до Підгаєць за поліцією для пацифікації. Муляр, який мурував тоді піч у прилежній кімнаті, чув усю розмову. Він переповів усе людям.

Прийшла польська кавалерія до Котузова. Це село дотикало кінця зарваницького лісу і люди знов затривожлись, щоб не повторилось, що було.

Монахині Василіянки з Вишнівчика налягали, щоб о. Василь скрився. Директор Федорович заявив, що заопікується мною й дітьми і о. Василь пішов на цей прикрий час до монастиря оо. Студитів, за лісом, на краю Лапаївки.

Польська кавалерія вимолотила все збіжжя у дворі для коней та була відкликана. Збіжжя забрала зі собою.

Тоді вернувся о. Василь до хати. Обезсилений лежав цілими днями.

Понуро виглядала сотрудничівка в ті похмурі осінні дні.

І в один з таких днів, надвечір, старший брат Петро прибів по ключі до церкви.

— Якись пани заїхали на церковну площу і хочуть ключів.

— Хто це?

— Не казали.

Отець Василь заворушився.

— Ключів нікому не даю відчиняти церкву, коли не знаю, хто це є. Нехай прийдуть до хати.

І за хвилю: — Отче, що з вами?!

— Преосвященний... ексцеленціє!...

Двох священників у хаті.

Я відсунула колісочку Наталочки від вузького переходу поміж ліжками.

Довідалась, що це Преосвященний Кир Іван Бучко з о. Чемеринським відвідують спаціфікованих.

Прийшов вуйко Солонинка зладити вечерю. Пішли післанці по місцевих інтелігентів, а Марта на Вишнівчик до лікаря і о. Чолія.

Заступник команданта місцевої поліції був такий чемний, що аж відпровадив Марту. Він вивідував, хто приїхав і в якій цілі.

Другого дня правив Преосвященний Кир Іван Службу Божу біля вівтаря Божої Матері.

Людей збіглося багато і слухали проповіді.

— Така держава, яка знущається над священиками, не буде довго існувати, вона мусить упасти!

Сам з о. Чемеринським узяли о. Василя попід руки і прямо перенесли з хати до церкви, бо йти не міг.

Легше було тепер о. Василеві терпіти, але до сил приходив дуже помалу. В парохії заступали його священники-сусіди.

Тоді й прийшов із Кракова лист з виясненням, що до всіх грошей, зложених за австрійської влади в банках чи асекураційному товаристві, Польща — як держава — не має найменших зобов'язань. Я стратила все, що Батько заощадив був для мене.

От таке!

У Зарваниці люди були сумні, пригноблені. Деякі спаціфіковані повмирали, інші лікували свої рани, поправляли хати.

Це була дуже сумна осінь 1930-го року.

А ще сумніший був святий Вечір, коли чоловік — о. Василь не міг був сидіти при столі. Ми ділилися просфорою з дітьми при його ліжку.

В їдальні скапували свічі на срібні ліхтарі, на колач, на білу скатерть...

Івась і Ануся день-у-день бавилися "пацифікації". Івась бив палицею по столі і на питання:

— Івасю, що робиш?!

Була відповідь:

— Лубаю...

Ануся зав'язувала вузлик, закидала на плечі і похилена машерувала кругом круглого стола.

Івась питав:

— Куди йдеш?

— До галесту...

І знов рубав палицею по столі і знову питав Анусю: "Куди йдеш?"...

А тоді розкидав усі свої забавки по підлозі наче б у ревізії.

Я знову почала хорувати.

Данко писав розжаленого листа:

"Ти така молода і все хворієш і все хворієш... бідна моя"...

Жаль давив горло.

Лікар поручав, що одинока мінеральна вода спроваджувана зза границі могла б допомогти.

Я була дуже виснажена й гарячкувала з анемії.

І лікар рішив: — Вона не сміє довго вже мешкати в цій хаті. Повітря мало, багато праці коло дітей. Нема чим дихати в цій тісній низькій хатинці.

І хоч лікарство було дуже дороге, чоловік спроваджував та, приходячи сам до сил, брався припильновувати мене.

Пустили леди. Розкувалось русло Стрипи. Камутна вода швидко розливалась оболоннями, городами. Торічне листя йшло вправ. Кусні дерева, верб перекочувалися з руслом ріки.

Ніччю ясні зірки, весняне небо і місяць молодий. Гілки дерев, кущів, наливалися соками, будились до життя, забарвлювалися.

Находила весна з теплим подувом вітру, дихала земля, оживав ліс.

Вода з ріки всякала в городаи, в оболоння. По борознах залишалися риби. Люди вибирували щобільші, а маленькі виловлювали бузьки. Не бракувало кавок і сорок поміж деревами садів. Голуби кружляли по обійстях, воркотіли. Надлетіли ластівки. Дерева біля церкви наповнялися бруньками. Ясне сонце заглядало в нутро церкви. Освічувало притемнені від старости різні мальовила.

Старші церковні браття з о. Василем у захристії. З ними й сестра захристиянка.

Пожилися над пачкою різних грошей, прибираних через війну. Було того срібла на 25 кілограмів.

Петро перегортав рукою й приглядався. Були тут гроші ще австрійські, російські, мадярські, румунські. Усе приносили люди й військо, яке в часі війни переходило.

— І що з оцим усім робити?!

— Стільки грошей і на ніщо...

— Не журіться! — успокоював старших братів о. Василь. — Дамо до Львова перелити наш найбільший дзвін. Має рису.

— Добра нагода позбутися цієї пачки — засміялася сестра захристиянка — заваджає в куті.

Дзвін дарований князем Васильком Тербовельським, забрали були російські війська в часі першої світової війни. При відступі залишили в Підгайцях, де були й інші дзвони з повіту. Люди відшукали і привезли.

На сотрудничівці було багато праці біля малих дітей. Мені блідла мрія-постанова писати. Часто насувалися думки: Що буде? Я ж не маю рішуче часу на писання! Дітей не можу занедбувати. Здоров'я слабе, чоловік гостем дома... Кооператива, читальня Просвіти, потреби парафіян, праця в церкві забирає йому весь час...

До хати приходив перетомлений, а я так дуже тужила за ним, за дрібною пестощів, тепла.

Затурбована своїм положенням, переходила одного дня зі спальні до другої кімнати. Посередині кімнати пристала, бо в душі почула виразний голос, якого не могла злегковажити. Цей голос потішав, давав вказівку:

"Краще один, два нариси на рік, чим раз зрадити чоловіка."

Чому й звідки такий голос? Чи тому, що завжди сама в хаті, ніде не виїздила, то нераз відсутність чоловіка в'їдалась до живого? Я була ще дуже молода...

Причина ця видалася мені безпідставною. Цей голос з'явився зовсім ненадійно. Я годилася з ним.

І тоді... тоді завважила роз'яснене соняшним промінням вікно, маленьке вікно нашої сотрудничівки. Наче б уперше його бачила. Ненадійне переживання скріпило мене і я заспокоїлась.

Буду писати, що зможу...

На столі стояли свіжі квітки з лісу. Зарваницькі діти, як кожної весни, приносили підсніжки, підліски, праліски, базьки, цвітучий барвінок.

Голівки Івася, Анусі, Наталочки пхалися до

вікна. На загатах ще, під вікнами сусідських хат грілися до сонця котики, цвірінькали горобці.

Розбите болото, серединою дороги, не дозволяло нікому прийти. Попід плотами втовкали люди стежечку.

З вулиці Панської прегарне дівча Марія віддалося за бідного зарібника латинського обряду. Мельник, який мешкав у них, виїхав і залишив її.

Я викінчувала серветку під Найсвятіші Тайни на головний престіл. У рогах серветки укладався взір з різнобарвних хрестиків.

За Наталочку...

З пошти, з Вишнівчика, приніс післанець порученого листа від Капітули зі Львова.

"Якнайскорше перепровадитися на нову хату. Перед Великодними святами замешкати там!"...

Тоді поспішне пакування і переносини речей сусідами, старшими братами.

Там у великих кімнатах не було що розкла-дати. Заповнилась ледве спальня.

Великі вікна дивилися на ряди хат за ринком зі студнею, на ліс, що тісно тулився до неба.

У великий тиждень курився вже з комина дим.

Люди з Вишнівчика занепокоїлися.

Потребував вияснення о. Чолій, завідатель відпустів, бо на свято Юрія починалися вже відпусти.

При святочних відвідинах редактора львівського часопису, який приїхав до своєї родини на свята, товариша чоловіка, хотіла я засягнути вказівки-оцінки своїх писань. Показала рукописи "Вітрениці" та дістала відповідь, що до цього треба піти нам обоїм на самоту, на лоно природи, от хоч би в ліс, тоді краще думається про такі речі.

В моїй уяві пересунувся образ: виходжу тайком

сама назустріч до лісу, залишаю дітей, чоловіка...

Ні! Ні! Хай не маю оцінки, хай не знаю як писати, я цього не зроблю! Як би так хтонебудь з людей парохіян стрінув? Щоб подумав би?

Самотужки треба було пробиватись зі своїми писаннями.

Прийшла вістка про приїзд Преосвященного Кир Никити Будки, а до того часу дістав доручення о. Василь зайнятися всім. Він і став завіда-телем відпустів.

На приходстві, на поверсі, було вісім кімнат. Треба було їх якось урядити. Бодай кімнату для Преосвященного Кир Никити.

Найбільша перша кімната з вікнами на село, на ліс, дістала урядження-меблі. Прибрана вишив-ками чекала на приїзд достойного гостя.

Ію приїзді Преосвященний Кир Никита відра-зу в містечку — Підгайцях, разом з о. Василем, закупили все потрібне до урядження кімнат для священників. Робили потрібні замовлення та й до Зарваниці приїхали пізно ніччю.

А ранком каже чоловік до мене:

— Люба! Преосвященний Кир Никита звер-нувся дорогою до мене і сказав, що вважає, що ти зможеш зайнятися відпустовою кухнею.

Мої очі розширилися як могли найширше.

Івась мав чотири рочки, Ануся три, а Наталоч-ка вісім місяців.

Я не могла зрозуміти свого положення. Схоро-вана, виснажена. Остаточно здобулася на пи-тання: — І що ти відповів?

— Я відповів, що так.

— Як? Без найменшого запиту рішати без мене?

— А як я мав сказати? Що ні?!

Мені зразу опали руки. Я ж навіть не вміла

добре варити. Однак на роздумування не було часу.

Преосвященний Кир Никита приїхав з великими плянами відбудови Зарваниці і полонив ними цілковито о. Василя.

Перший відпуст наближався.

У великій їдальні, від городу, були звої полотен на простирали, на пішви, на рушники. Міхи пір'я на подушки.

Привозили з містечка залізні ліжка, до кожної кімнати по два, по три, крісла, мидниці, дзбанки на воду, коцики до підшивання простиралами.

Діти бігали по хаті, по великому подвір'ї з нянею Стефою, яка знову вернулася від цьоці Ороновської. Я з сантиметром на шиї та великими ножицями розкраувала полотна. Давала до кравчинь, на село пошити та позначити кожний кусник буквою "З" червоними нитками.

У хаті мов у фабриці почався рух.

Найперше треба було урядити кімнати для священників. У кухні треба було кухаря, то вуйко Солонинка прийшов та погодився варити.

Печиво лишалось на мої руки.

В їдальні великі, довгі столи, стояли ненакриті. Дістала дозвіл на кусники полотна, що приносили люди, і розділювала їх поміж дівчат на селі: лучити мереживом, у довільну величину на обруси. Попри мережку вузенькі взірчики. До вікон треба було занавісок, до кухні рушників.

А нова сестра захристиянка, Меланія, жалувалася, що замало епітрахилів, а ті, що є, дуже знищені. І тут придалися кусники полотна.

За моїми вказівками використала їх сестра Меланія на епітрахилі. Я вибрала вузенькі взірчики і дала вишивати.

Ці епітрахилі можна було по кожному відпусті випрати й випрасувати.

Все свіжі, висіли рядом у захристії і мали найбільший попит у священників-сповідників.

На церковній площі з'явилося багато робітників. Розбирали мури старого приходства та пивниці під ним.

Викочували на площу великі брили каміння день-за-днем.

На піддаші скреготіли пилки, шуркотіли гіблі, стукали молотки.

Місцеві столярі будували сповідальниці.

Для дітей був рай. Збирали дощечки, відтинки, будували хатки.

Наталочка клала перші кроки.

Кухар з'являвся день перед відпустом. У білому фартусі й білій блюзі. Натще філіжаночка від чорної кави "мощної", а тоді снідання, по сніданні папірос найкращої якості, і забирався до роботи.

Дзвонили дзвони на дзвіниці, процесії за процесіями йшли.

На моє бажання вуйко Солонинка ладив вечерю на сьому годину, бо у восьмій вже був похід до каплиці в ліс.

У кухні було гей у коловороті: вуйко, Марта, Антошка, Мілька, Стефа...

Носили путнями воду, дрова, розпалювали під кухню, терли цукор на терку, мололи м'ясо на машинці, оббирали бараболю, чистили ярини.

Від подвір'я до церковної площі перетинав хату коридор. Посередині коридору маятникові двері раз-у-раз у русі.

Переходили священники, люди, домашні, церковні браття з кадильницями, сестра Меланія, бідні.

Сестра Меланія wraz з дівчатами робила порядки. Мили кам'яну долівку, чистили килими.

На церковній площі стукали молоти у каміння, скрипіли пилки.

Чисте синє небо розпливалось у ланах доспіваючого збіжжя.

І тоді великим дзвоном: "Бавм... бавм..."

А по відпусті, коли зі сторонніх людей уже не було нікого, зайнявся пожежею млин на греблі.

Вогняні язики з даху на дах, сунулися плотами, городами, деревами.

Рев худоби і плач людей.

Громадою збилися люди в церкві, у стіп Небесної Матері.

— Мати Божа, рятуй!

Дві вдові недалеко церкви винесли ікони на свої дахи, одна Божої Матінки, друга Розп'ятого Ісуса і вогонь обминув хати!

Усі обійстя до школи були спалені. Коло школи вогонь розсунувся по великому городі, пригас.

Як лише вибухла пожежа, відіслала я дітей зі Стефою і школяркою Маринею до церкви, а згодом дорогою в поле, куди вогонь не доходив.

Вечором вітер ущух.

Діти вернулися перелякані в хату.

Тліли бальки, заносило згарищами.

Люди верталися з піль, городів, з-над ріки, ходили по попелищах, розгортали.

Багато людей з попареними обличчями, руками й ногами, залишилися на приходстві. Їм треба було дати першу поміч.

Преосвященний Кир Никита з о. Василем по селі, по попелищах, обійстях.

Зі села била горяч на левади, на поля, на ліс.

Упродовж двох годин село стало попелищем.

А другого дня застукали знову молотки коло церкви, заскрипіли пилки.

Преосвященний Кир Никита перейнятий відбудовою Зарваниці.

“Розбудувати! Створити другий Люрд!”

Довго вніч хилився у своїй кімнаті над столом. Сам креслив пляни відбудови Зарваниці.

— Отче Василю! Як я не зможу докінчити, то вам кладу на серце цю відбудову!

При сніданні захоплено показував, що накреслив звечора. А о. Василь усім серцем і душею при Преосвященнім.

Вечорами, коли всі поклалися на спочинок, мій погляд блукав по втомленому обличчі чоловіка, по голівках дітей. Відслоняла від вікна крайчик занавіски і дивилася на сонне село, на ліс, а тоді з рукою на колосочці Наталочки засипляла та кож. Набирала сили до наступних відпустів.

У відпустові дні роїлося в селі від людей.

Гуркотили з усіх сторін підводи. Діти зі села бігли на дорогу, попри церкву, до цвинтаря.

“Процесії! Процесії!!”

Дзвони дзвонили й дзвонили...

Старші церковні браття Петро й Павло зі Зарваниці, Горішний із Полісюк, Гладчук зі Сапови — всі напереміну біля дзвонів. Їх руки обмотані сильними шнурами і вони дзвонили, не переставали, всіх скликали. Усім голосили про безмірну любов Небесної Матері.

Найбільший дзвін, дзвін князя Василька Тербовельського, вже був у виливарні, у Львові.

У процесіях хоругви вишивані все ближче церкви. Маленькі дзвінки в руках і пісні до Небесної Матері.

Далекою дорогою втомлені обличчя, поранені ноги.

Преосвященний Кир Никита, переодягнений у єпископську фіолетну рясу, виходив із брами приходу на церковну площу, до церкви.

Кожний гурток, кожна процесію вітав о. Василь. Говорив і говорив про любов Небесної Матері, про її поміч, рятунок. Люди сердечно плакали. Від ікони не відривали очей.

“Матінко Небесна, наша Царице, наша Помічнице, наша Розрадо...”

Тоді починалися відправи акафистів, слухання сповідей.

І Паламар розпродував на церковній площі тонесенькі свічечки-офірки. Монахині, Василиянки з Вишнівчика, при столику розпродували ікони, молитовники, вервички.

І Під деревом, на площі, двох молодих богословів записували у книжку датки на Служби Божі, акафисти, молебні.

Жебрущі діди у два ряди від брами до церкви.

Шлюга, найстарший дід, з Вишнівчика, наглядав над ними та збирав від кожного гроші для себе за місце. Він і назначував місце вздовж дорогою аж до каплички в ліс.

Тут увечір ішли походом процесії з Преосвященним Кир Никитою.

Море голів, спів пісень, у кожній руці засвічена свічка, дзвінки в руках дітей.

Дяки чужосторонні й місцевий дяк Пиріжок виспівували. Старші церковні браття з кадильницями ввихались поміж людей.

У каплиці під лісом правили молебень з проповіддю. Люди зі світлом по лісі, по деревах і тихо... тихо... хоч маком сій.

Ліс увесь в горіючому сяйві.

— Це Мати найбідніших — Мати Божа Зарваницька — говорив Преосвященний Кир Никита

до священників, у обширній їдальні на приходстві і снував дальше свої пляни.

— Лісом — від сходу на захід — поза греблю, понад беріг ріки Стрипи до каплички в ліс, збудуємо хресну дорогу. Доріжка, яка йде туди розшириться, поробимо стації поміж деревами... Прекрасне місце на хресну дорогу...

Деякі священники вголос захоплювалися, деякі мовчки кивали головами, а деякі з недовір'ям поміж собою:

— Такі пляни?! Такі пляни?! Чи не забагато фантазій?...

Один о. Василь душею й серцем, з повним своїм "я" вживався в ті пляни. Для нього не було іншої цілі життя. Кожна його думка творила куток-казку для Небесної Матері.

А другого дня восьмилітня дівчинка, в безмірній вдяці й любові до Небесної Матері за уздоровлення, залишила свої милиці та пішла щаслива з родиною й людьми додому. В неї був заник м'язів. Ноги, висохлі як патишки, ожили.

Усе село збіглося коло дзвіниці. На підводі, вщерть вистеленій соломою, привезли від залізничної станції перелитий уже дзвін князя Василя Теробовельського. Побіч старого напису видніла нова дата перелиття дзвону.

Під мурованою дзвіницею, на землі, багато соломи й грубих, дерев'яних полін. При помочі шнурів і рухомого риштування підносили дзвін угору на його давнє місце.

Усі мужчини — хто спосібний — працювали в поті чола.

А дітей якнайбільше.

— Ой диви... диви... ой тяжкий...

— Та ще б ні!

Робота посувалася помалу вперед при вказівках о. Василя.

Коли вже дзвін прикріплено на своєму місці — обличчя всіх засяли радістю.

До його серця прикріплено сильний шнур і серцем били об криси; інші дзвони порушали шнурами.

Зарваниця — по пожежі, вже відбудувалася. Покрівлі хат покривали бляхою, щоб перед осінніми дощами закінчити. Гупали сокири, били молоти — аж усе затихло.

День відпустів скінчвся. Замість квітів, на столі з'явилися китиці червоної калини.

Івась з великою радістю вчився зі мною з українського букваря, щоб опанувати рідну мову, заки піде до польської школи.

Тяжко мені було займатися вихованням сина. З турботою зверталась я до чоловіка, щоби присвятив більше уваги Івасеві. На мою гадку, сина повинен би виховувати батько. Деколи брав Івася зі собою в поля.

Та одного дня заявив:

— Я не піду з ним більше на прохід!

— Чому? Що сталося?

— То не є дитина!

Прикро вражена я допитувала. — Чому ж?

— Івась патичком, який мав у руках, накреслив коло і сказав "Тату я знаю, що це є вічність — вічність то є так як оте замкнене, накреслене коло. У колі, як у вічності нема ні початку, ні кінця".

— Івась добре сказав — зраділа я.

— Виховуй собі його сама! Ти його краще виховаєш від мене!

Зажурилась я: — Як зможу виховати?! Це ж син!

Зайнята великою хатою, не мала я багато часу для дітей. Треба було перечитувати журналики, які приходили зі Львова разом з видаваними книжечками. Лишала це більше під осінь і на зиму. До дітей пристала горбатенька школярка — Мариня, вміла гарно читати. Діти дуже її любили, брали між себе і вона читала... читала.

А коли діти зимою перехорувались, то весною виправляла я дітей день-у-день у пахучий, зелений ліс.

Стелилися пахощі лісу, цвітучих дерев і діти скоро приходили до себе.

Дуже любили такі прогулянки. Наладовували свої 'кошички печивом, овочами і веселі, рум'яні, з нянею, верталися вечором домів. Літом також не залишали своїх проходів у ліс, на "газон" з руїнами двора.

Часто падали дощі. Тоді паламар мусів згортати рискалем болото, нанесене людьми до церкви. То й досвітком забирав ключі до церкви.

З церковної, вертгаймівської, каси зникали долари, які гуцули приносили й міняли, і о. Василь щиро зажурився.

Зловив одного старшого церковного брата, коли ходив з тацою по церкві поміж людей і часто чомусь мусів поправляти собі ковнір сорочки. Покликав його до захристії і казав роззути чоботи — тоді висипалися п'ятьзолотівки на підлогу.

Він упав до ніг перепрошувати.

Але це не була вертгаймівська каса!

До того діди, які наїздили на час відпусту, клякали уряд до Св. Причастя та оббтинали кишені з грішми у спідницях жінок. І тих зловив та віддав поліції.

По відпусті валялися понад Стрипою порожні пушки, з розірваними колодками. Пушки з-перед престолу Матінки Божої і з тетраподу. Спритний злодій з Підгаєць шахрував людей вигравкою "біла виграє, чорна програє", а ніччю до пушок забрався.

Та коли, по відпусті, знову зникла більша частина долярів з каси, пішов о. Василь за порадою до Преосвященного Кир Никити. Ключі від каси мав тільки о. Василь.

Кир Никита спокійно вислухав і сказав:—Злодія треба найти! Треба зловити!

Не міг о. Василь спати. Зірвався досвітком. Узяв зі собою старшого богослова, що перебував тут на вакаціях, цей замкнув за ним церкву та віддав ключі Марті. Згодом спитав:

— Марто, чи паламар уже взяв ключі?

— Ще ні!

— Скажеш, що отець від'їхав до Бучача.

— Добре.

О. Василь всунувся на хори і чекав.

Прийшов паламар. Гаряче молився, пробуючи чи досить грошей у пушках. За ним прийшов коваль. Поляк, який мешкав напроти сотрудничівки. Коваль уже був караний поліцією, бо виробляв п'ятьзолотівки і пускав підчас відпусту.

— Отця нема дома — повідомив паламар.

— А де ж?

— Поїхали до Бучача.

І тоді коваль попрямував до вертгаймівської каси. Він мав дороблений ключ і був співником паламаря.

А на приходстві дивувалися: чому паламар у дривітні, коли рубав дрова, залишав усе порожню плящинку з горівки? — Звідки має стільки грошей?!

Коли коваль набрав з каси грошей і виходив з церкви — о. Василь придержав його.

— Стій, бо стріляю! — і вхопив сильно за руку.

Коваль був дуже дрібний і малого росту. Смертельно блідий признався до всього. Признався й паламар.

Розбудили Преосвященного Кир Никиту. Поліція зайнялася злодіями. Паламар був звільнений з тим, що хату мав записати на церкву. Був бездітний. Коваль трохи посидів і мав також звернути гроші.

Надходила осінь. Ліс покрився різнобарвним листям. Преосвященний Кир Никита від'їхав до Львова.

Літо не було надзвичайне. Робітникам треба було позаплачувати. І Преосвященний Кир Никита і о. Василь повкладали у виплати свої пенсії. — Відберемо собі на другий рік.

Звіт з відпустів і рахунки треба було доставити до Капітули у Львові.

Багато поля о. Василь не мав та не мав часу займатися господаркою. А я, перетомлена, не могла й не мала також часу на це. Мене потребувала хата і діти.

Зголосився господар, що був довший час на Чехах — Грабек. У господарці солідний, на подвір'ю педант. Перебрав усе в свої руки. Допомогала Марта.

У слітливу осінь бив дощ по великих вікнах, по бляшаних кришах хат. Листя гуляло по церковній площі, кругом церкви. Падало з тополь, з верб, із кленів і з кущів ліщини та плило в невідоме.

Туркотів млин, молов муку на хліб, розтирав зерно на крупи.

Відлетіли бузьки й ластівки.

Діти бавилися вже в хаті. З тугою прикладали голівки до великих вікон та дивилися на село, на дорогу, вичікували горбатенької школярки.

На зиму треба було обшити дітей. Кравчинь відповідних не було, а до міста далеко, то я почала спроваджувати німецькі журнали з формами. Дістала від мами машину до шиття, замовила дівчину зі села. Сама кроїла, а дівчина шила потрібне. Речі, з яких діти повиростали, складала я в старий куфер. Осінню приходили бідні люди з Лапаївки, то вдячні забирали все те для своїх дітей.

Наближалось Різдво. Вечорами, коли діти поспули, мала я на цілий місяць праці: при нафтовій лампі перебирала різнобарвні бібулки, тяла ножничками, ліпила, клеїла, складала кошички, ланцюжки, їжачки.

Сама робила помадки, обвивала різнобарвними бібулками, прикрашувала різнобарвною станіолькою та ангеликами і зіздочками. Пекла тістечка-зіздочки, медянички в різних формах. Люкрувала кольоровим люкром. Золотила й засмажувала горішки. Яблучка маленькі, червоні, ще з ліга лежали в сіні, фіги, помаранчі діставала з Підгаєць.

І коли наблизився Свят-Вечір, у третій, зачиненій кімнаті вже стояла вбрана ялинка. Усе на ній було зроблене моїми руками. Прикрашена правдивими колірними свічечками й бенгальським вогнем, сягала просто стелі. Пахощі від неї стелилися по цілій хаті. Лише де-не-де, поміж гілочками, була шоколядова фігурка.

На коридорі дзвонив Грабек дзвінком з церкви, а чоловік відкривав двері до кімнати з ялинкою.

Івась підходив помалу, мов вагався, за ним скрадалася Ануся. Її великі сині очка ставали ще

більші, а Наталочка попадала у захоплення та плескала в долоні: — Мамо!.. Матусю!.. Татку!..

І рвалась чимскоріш до ялинки.

Нам ставали сльози в очах. Стіл накритий білою скатертю в спальні, бо там було тепліше. На білій скатерті, поміж горіхами, помаранчами, фігами та дактилями й яблуками — колач. У срібних ліхтарях дві воскові свічі.

З дзвінком заїздили на подвір'я сани і з Доброполя приїздив брат о. Мирон.

Ділились просфорою та йшли з просфорою до челяді.

В кухні на довгому столі стояло все, як у спальні.

Та челядь ледве їла щонебудь. Вони розходилися до своїх рідних.

Багато дітей ходили групами колядувати, а ще більше щедрувати.

Діти з великою радістю обдаровували їх горіхами, медяничками.

Мороз скрипів під ногами. Зарваниця була вкрита білим пухом.

На Йордан хлопці зі села, на Стрипі біля каплички різали пилою лід, клали ледяний престіл і хрест, а зверху поливали борщем.

Я обтулювала дітей подорожніми футрами, бараницею і Грабек разом з нянею віз нас на Водосвяття.

Які розрадувані верталися домів!

— Мамочко! Мамочко... людей багато... багато.

А в голубів на лапках були синьожовті стяжки! Хлопці випускали їх з-під поли плаща і вони кружляли понад головами людей, не втікали.

— Горбата, з вулиці Панської милася водою у Стрипі.

— Люди говорили, що побережник — той ве-

ликий двірський — потягнув її палицею по крижах у лісі, як збирала дрова, і так окалічила...

З Водосвяття вступали на приходство оо. Студити, від церковці на краю Лапаївки, і по посвяченні свяченою водою хати, гостилися. Отець Йосафат, завжди в чорних окулярах, утікав до монастиря, а о. диякон Теофан або Павло залишались.

Діти зимою санкувалися, а я раділа, коли в подорожньому хутрі, окутана бараницею, мчала на саних гарною дорогою селами до Бучача. Частина дороги, поза село Осівці, йшла попри лісок зі смереками.

Але ця насолода була коротка!...

Місяць лютий, найкоротший місяць, був наче б відпочинком для мене. У тому місяці любила я писати. Класти начерки під оповідання. Спокій білих піль особливо гарно впливав на мене.

На запросини Мами приїхати до Соколівки, бо перед Великоднем місія, поїхала.

Мама старушка, хвора, потребувала помочі.

Двох монахів Бельгійців Ч.Н.І. давали місію.

Молодший музик був широкообзнайомлений з усесвітньою літературою. Це були чудові хвилини для мене, в яких я відчувала, що хтось розуміє мене й оцінює мій артизм. Заохочена дала прочитати свої писання. Тоді друкувалася в "Меті" "Вітрениця".

— Я рідко-де стрічав, у світовій літературі, щонебудь так з талантом написане...

Це були слова, які поставили мене на ноги, вони нерозумно у житті пригадувались і не дозволяли заломитися.

"Писати... писати... не переставати!..."

Коли місія закінчилась і отці місіонарі вбрані до дороги чекали, коли заїдуть на подвір'я коні,

щоб відвезти до станції, молодшого обличчя вкрилося сумом. Задумався.

— Чому? — дивувалась я і робилося прикро, але питати не годилось.

Коли вернулася до Зарваниці, дуже тяжко захворіла. Грипа заатакувала сугави. Висока гарячка не хотіла уступати. Лікар здвигав раменами.

Був переконаний, що я непритомна і не чую його розмови з затурбованим чоловіком: — Як видержить, то буде жити...

А я чула і благала Небесну Неньку: — Мати Небесна, вчини, щоб я виздоровіла або вмерла, я не маю сили так мучитися...

Священик о. студит прийшов відвідати та приготавляв на смерть.

Служба моя була прив'язана до мене. Я ніколи з його з харчів перед ними не замикала, нічого не виділювала — свіжоспечений хліб завжди стояв на верху. Його дуже любив — особливо разовий — господар Грабек їсти з сіллю.

Підглянув це Івась і все в часі забави забігав до кухні по крумку разового хліба.

— Прошу хліба зі солами...

Це були його найбільші присмаки.

Коли я захворіла, все посумніло. Дівчата ходили навшпиньки. Грабек чував ніччю, чи не покличуть часом їхати по лікаря.

— Чому не йдете на спочинок?

— А може пані буде потрібно, щоб я поїхав по лікаря?!

Діти з острахом заглядали до мого ліжка.

А одного вечора, коли вже смеркалось, не могла Стефа найти дітей: Івася й Анусі.

— Боже, де діти?! — Шукайте дітей! — бла-

гала я в тривозі. На кінці подвір'я, під самим городом Стрипа і така там глибінь!

Найшли, привели...

Івась мняв у руках шапочку і провадив Анусю за руку.

— Де ви були?!

— Ми... ми... молились до Небесної Матінки за здоров'я мамусі... Церква була відчинена і ми пішли.

— Діти мої!...

Мої очі налилися сльозами.

Жінки зі Зарваниці збиралися гуртом і молилися у стіп Небесної Матері, благали здоров'я для "своєї пані".

Наближалось величаво у Львові заплановане свято "Українська Молодь Христові" — У.М.Х. Зарваниця вишивала прапор. Тризуб на голубому тлі.

Я хвора, а тут треба рук до вишивання. Час наглив.

Чоловік приніс прапор до мого ліжка.

— Поможі!

— Як у гарячці зможу вишивати... не бачу добре — не можу сидіти...

— Я підіпру тебе добре подушками і хоч трохи — пробуй! Може зможеш...

Узір вибрали ми зі сестрою Меланією.

Підперта подушками, я вишивала, але сили були такі слабкі, що довго не могла.

— Може ще хтось інший — я не можу.

Докінчувала сестра Меланія.

Прапор був на час скінчений і чоловік поїхав до Львова, сам, без мене, з молоддю зі Зарваниці і прилучених.

Я виздоровіла.

У лежанці, доки не втомилась, раділа дітьми і чоловіком.

Під пильним доглядом лікаря і чоловіка на перший прохід до каплички в ліс. Набирала сили.

Дерева розвинулись. Усе сповнилося пахощами, кожний листочок у свіжій, ясній, зелені.

Голуби, як і все, кружляли по селі, ввихались ластівки.

— Мені вже нічого більше непотрібно, коли Василь і діти коло мене — шепотіли мої уста.

А діти до щоденної молитви додавали від себе просьбу, щоб я не хворіла.

Сестра Меланія приносила на приходство матеріяли краяти стихарі. Вибирали ми взори на вишивання, добирали барви ниток.

Довгі рушники вишивали дівчата по селах, деякі були вже готові.

З насолодою оглядали все.

Тими рушниками вбирала сестра Меланія темні філяри біля ікон Небесної Неньки та Розп'ятого Ісуса.

Від старовинного мальовила церква була темна, білі вишивані рушники дещо її оживляли.

Преосвященний Кир Никита постарався за містецьку комісію з Варшави.

Радили дорогоцінні мальовила відновити.

Наближалось літо. Багато замовлень до будови каплиць кругом церковної площі і о. Василь часто в поїздках до містечка. При тій нагоді набирали харчів у союзі кооператив і для зарваницької кооперативи. Коли вже скидали товар з воза, з мішка висипалася підпільна література. Хлопці вважали, що підложити отцеві під сидження — найбезпечніше. І так вона доїхала.

Отець Василь погрожував і сміявся з винахідливості молодих. Сам вояк — розумів усе.

Наближались знову відпусти. Рух в кухні, в їдальні. Коридором годі було пройти. Люди вештались скрізь, головно ж бідні, які втішались особливою ласкою.

На коридорі клались у два ряди лавки і там бідні з-під церкви діставали обіди.

Прегарної вроди молода жінка, з дитиною на руках, за мною.

— Мій чоловік залишив мене, друга відібрала його, а мені гадина в'ється біля серця, біль сти-скає його, взяла дитинку і прибігла до Матінки просити рятунку.

Захоплена красою жінки думала я:

— Чи ж можна було таку красу проміняти за іншу?

А дівчина Ксеня до кухні.

— Я вже знов у вас...

Присіла на лавку розказати про своє горе.

Ані кухар, ані служба не усувала нікого з бідних, я не дозволяла. Кухар навіть частував не дуже вдалими тістечками.

Через вікно китичку лісових квіток подавав бідний студент, який залишив гімназію в Бучачі, бо не міг учитись.

— Це для вас пані! —

І йому вуйко простягнув пригорщу солодкого.

В цього студента був прекрасний голос. Він любив співати.

З коридору не хотіла вступитися молода дівчина в сільському вбранні. Поклалася хрестом і не рухалася.

Ні просьба, ні грозьба не помагала.

Остаточно зважилась я наказати.

— Наказую тобі: встань!

І вона встала.

Її викинули з монастиря. Була семинаристкою,

розхорувалась і слухалась лише тоді, коли хтось наказував.

Так багато було бідних! Так багато було бідних...

— Небесна Мати Зарваницька це мати найбідніших — повторяв Преосвященний Кир Никита, коли я при столі, будними днями вже, розказувала про свої спостереження чи "відпустові хвилини", як їх називала.

Будними днями правив Службу Божу Преосвященний дуже рано і радів, коли завважував зміну в обличчі Небесної Матері.

— Обличчя Небесної Матері змінюється...

Сестри Василиянки з Вишнівчика й люди зарваницькі повсякчас завважували радість і сум в обличчі чудотворної ікони.

— Матінка Божа така весела сьогодні, усміхнена, а деколи сумна...

На нотатці, між записками відпустового заряду хатою, від нехотя на другій сторінці начеркнула я кілька думок до нарису. Через поспіх і недогляд дісталася та нотатка в руки Преосвященного Кир Никити.

Прочитав і звернувся до чоловіка зі запитом чи ствердженням, що читав мої спроби в писанні.

Чоловік відповів, що такі обставини, які тут тепер існують, за тяжкі і не дозволяють працювати мені над собою.

— Подумаємо й уложимо так, щоб пані було краще.

— — — — —

Щоб не відсилати непрочитаних книжок з ви-
позичальні у Львові, я рішила вставати в четвер-
тій годині ранку і при свічці до шостої читати,

поки діти не побудяться. Днем годі було. Навал хатної праці не дозволяв. Однак одним досвітком, коли читала книжку, відібрала враження наче б хтось вижбурнув мені її з рук. Книжка впала на землю. Я піднесла дивно заскочена, але й перестала досвітком читати. Використовувала вільні хвилини днем або вечором.

Свідомість добивалася, що писати в таких обставинах — це просто мрія не до здійснення.

В душі назбирилося багато жалю.

Літературний журнал "Назустріч" помістив рецензію на "Вітреницю": "велике слово... навіть сюжет є..." Був це великий осяг. З пошти прийшла книжечка. Я держала її в руках, але... не було нікого, щоб радів зі мною. Чоловік вийшов у своїх парафіяльних справах. Відчувала я всією душею: заскочений і розгублений... "Діти малі, хата велика, село і моє слабе здоров'я..."

Підкрадалася зневіра:

— Чи не краще бути в іншому місці та використовувати час для дітей і для себе? Дотого Василь зовсім не має часу для мене!...

Відпусти, праця з відбудовою поглинула його цілковито. Я тужила за затишком, за теплом.

Невиносима туга за горами, за смереками на-ростала болем. Не було сил виконувати такі важкі обов'язки. Потрібна була дуже велика напруга й сила волі, щоб не заломитися та все основно виконати.

Під незнаним мені поштовхом Преосвященний Кир Никита натякнув при сніданні про щоденне Св. Причастя.

Тим натяком мов заторкнено глибоко заховану струну моєї душі. Я не хотіла зрадитися, що не раз тужила за часом, коли вже буду вільна — зрадя від зайнять біля дітей, коли підростуть,

бути щоденно приявною на Службі Божій. Моя душа змагала до духовного життя, та щоденні обов'язки не дозволяли на те.

Однак вихована в давніх засадах, що Св. Причастя є надто великою святістю і світські люди не гідні щоденно причащатися, я відповіла: — Вважаю, що рідші Св. Причастя роблять більше враження.

Преосвященний задумався і нічого не відповів.

Кожного прибулого священника я старалася сама обслужити, бо знала, що польська поліція випитувала службу про все, що говориться при столах.

Тому звільняла дівчат подавати до стола та збирати посуду. Не хотіла, щоб священники в'язалися, не мали свободи в говоренні. Деколи помагали добрі хлопці-богослови або й сам о. Василь.

Столи залюбки прикрашувала сезонними квітками, часто пільними, а осінню ягодами чи забарвленим осіннім листям.

У великій перевтомі шукала помочі й сили у стіп престолу Небесної Матері.

— Матусе моя... я Тебе дуже люблю і лише для Тебе роблю все з тією відпустовою кухнею...

Треба було вміти добре калькулювати, а тоді можна було заробити, але що ж, я була надто сердечна і старалась за першоякісний харч для священників. Головно папіроси найкращої марки стояли пачками на столах та нероз'ємали пачки в кишеню. Вони ж довго в ніч сповідали, що було дуже важкою працею. Приходили люди хворі тілом і душею. Кухонну прислугу, а було її багато, оплачувалося також з суми, призначеної на харч.

Підчас великого відпусту приходили до їдальні молоді дружини священників.

— Щоб тут гори золота стояли, я б ніколи не піднялася такої праці!

Така заява пекла до живого.

— Прошу прийняти до відома, що моя праця, мій труд є даровий!

На мене звернулися великі очі паній, з дивним виразом на обличчі.

Годі й наблизився священник-старець і так, щоб ніхто не чув, звернувся до мене: — Пані, у вас свята терпеливість!

Моє обличчя роз'яснилося. Я ніколи не думала, що я терпелива. Навпаки — в дитинстві вислухувала багато завваг, що я нетерпелива.

І яку велику вдяку відчула я до старенького. Це була заплата за весь мій труд і то дуже й дуже висока заплата!...

По відпусті, будними днями, по вечері, у прийомній Преосвященний Кир Никита розказував багато про свій побут в Америці, про своє життя в Канаді. Про життя письменників.

— Письменник повинен писати про це життя, в якому живе.

Я шукала тем поза Зарваницею. Не думала, щоб зарваницькі теми можна вжити до писання.

Наче б роз'яснивсь виднокруг. З більшою увагою спостерігала я довкілля.

З Варшави приїхав кузен-маляр. Зацікавлений відпустами, розложився в останній кімнаті на поверсі, і малював.

Зпочатку обоє ми приятелювали.

— Люба, Василь повинен усвідомити собі, що набагато старший за тебе. Нехай дасть тобі трохи свободи, щоб ти могла якось жити. Ти можеш з-поза плечей Василя старатися діяти на мужчин та потягати їх до себе.

— Що ти говориш?!

— Я тобі добре раджу! Шкода тут твоєї молодости!

"...От таке... от таке..."

Приятелювання порвалось.

Малював сам. Я не додавала йому вже своїх завваг й не хотіла позувати до портрету.

Відпусти йшли своїм ритмом. Усе мусіло мати свій порядок.

Перед відпустом Сестра Меланія пекла просфору в печі на приходстві. Краяла на столі, на площі перед церквою. Частички й агніці сушила на сонці. Діти простягали руки за окравками.

Вуйка Солонинку заступила Сестра Аполонія зі Словіти — василіянка. Дали її на сезон за винагородою для монастиря. Мешкала в монастирі на Вишнівчику, де був сиротинець, і на час відпустів приходила варити.

Обов'язок був надто великий — важкий і настоятелька на будуче не дозволила.

Вернувся вуйко Солонинка.

Воду до кімнат на поверсі, для священників, носили дівчата, по камінних сходах, путнями. За тяжко було. Заступив хлопець-сусід.

Здорожені, запорошені, отці потребували багато води. Кожному треба було відсвіжитися. Велику бочку від вина перероблено на воду. Грабек, у часі більшого відпусту, привозив воду до пиття кіньми, від каплички в лісі.

Ця вода діяла дуже відсвіжливо, то дівчата наповняли нею карафки до їдальні. Але дуже часто, заки дівчата вийшли з карафками, люди — прочани — облягали бочку. Витягали дерев'яного чопа, гасили спрагу. Багато води розливалося так по подвір'ю і в бочці залишалося заледве трохи на дні. Доводилося їхати вдруге.

Підчас великого відпусту не ставало й кімнат

на горі. Молоді священники й богослови приносили в'язки сіна, розстелювали на долівці у великій їдальні. Скоро ніхто на спочинок не клався.

Сходилися отці й Преосвященний Кир Никита. Розповідям, жартам не було кінця. Часто вибухав сердечний сміх.

Нагорі, в кімнатах, не спалося. Нераз зустрічалися товариші, чи хтонебудь з родини, які роками не бачили себе і говорили... говорили.

— Вдома будемо спати, а тут наговоритися треба...

Хтось хропів найрізноморднішими голосами, хтось поганяв коней крізь сон, хтось стримував коней віжками.

Хата повна життя і вночі. Увесь час мов у млині.

— Але ж — бійся Бога — та я б тут і одного місяця не була! Ніколи спокою, можна на нерви розхоруватися!

— Така молода жінка! Як вона витримує? Та ж це і для дітей недобре! Такий вічний рух!

— А де ж я так слухалась би чоловіка!

Ось так приїзжі пані між собою...

Найбільшою приємністю — передишкою для мене був час поміж підвечірком і вечерею. Коли було багато чужосторонніх на площі, я виходила й обсервувала безліч типів.

Поважні, статочні бабусі, дідусі, молоді пишні мами з дитятками на руках, багатовишивані дівчата.

Коломийщина, Борщівщина, Станиславівщина, Калущина, Бережанщина, Рогатинщина...

Для покупців розложені ліжники, керамічні глечики, крайки, ягоди.

Наталочка чекала тоді лише нагоди, щоб виховзнути з-під рук і бігла до будки Ороновської.

Її цікавили різнобарвні сережки, медалики, а найбільше брошки з лискучих бляшок. Чіпала їх до суконочки і кожному показувала. Нераз у тривозі нашукалась я за нею, бо дідів різних багато, тай приводили її "непишну" на приходство. Любила свою няню Стефу з Лапаївки, бо ця вміла гарно-майстерно виліплювати з воску або з разового хліба малесенькі курятка. Складала їх рядочком та приговорювала пестливо до них.

У церкві було повно людей, що й пройти годі. Безпереривний рух. Одні входили, другі виходили.

Кожний бажав помолитися біля головного вівтаря — перед іконою Розп'яття та біля бічного — Небесної Матері.

У давніх часах була ікона Небесної Матері за головним вівтарем, але ніччю чудесним способом ікона перемістилася у бічний вівтар. Люди вмістили її знову за головним вівтарем, а ранком застали на тому самому бічному, що попереднього дня. Зрозуміли, що Небесна Мати уступає місце Розп'ятому Синові та залишили все так, як сталося.

Старші церковні брати з Полісюк, Сапови, Зарваниці — на ногах ціліський день.

У поблизьких хатах прочани з Гуцульщини лагодили на парастас "коливо" за душі померших з родини. Варили пшеницю, прибирали різнобарвними цукорками та по парастасі частували всіх.

Дорогою до каплиці люди йшли й йшли... набирати у пляшечки води. Складали китицю зілля з лісу, листя з дуба біля каплички. Згодом, за намовою якогось діда, що кора цього дуба лікує, поступенно здерли кору аж столітній дуб усох і треба було зрізати.

Уставляючись у два ряди вздовж церкви, святити все разом з медаликами, іконами, молитовниками, вервичками.

У головній каплиці, посередині церковної площі, неділею чи святами скоросвіт, від четвертої години, відправлялися Служби Божі. Священики, з чашами, з Найсвятішим Тілом і Кров'ю Господа Ісуса Христа, розносили Святе Причастя. Люди клякали, по кілька разів у два ряди, на камінні плити, на рум'янок, що засіявся поміж плитками.

Сонце сходило. Золотило поля, пробуджувались пташки.

У красі досвітку, по церковній площі, Господь поміж людей.

Тихо... лише шепіт молитов і маленький срібний дзвіночок у руці старшого брата Петра Кушніра: "дзень... дзень... дзень...".

— — — — —

Не стукали молоти на церковній площі, не скреготіла пилка. Відбудова Зарваниці припинилася через нестачу гроша.

Преосвященний Кир Никита приїхав лише на кілька днів. Старався вибороти в Капітулі дозвіл на дальшу будову як і грошеву позику. —

Бойківське оповідання "Вівчар", що друкувалось у тижневику "Мета" і вийшло книжечкою, не вдовольняло мене. Видалося слабшим від "Вітрениці". За причину цього я вважала свою першому, і це пригноблювало.

Коли о. Василя не було вдома, заїхала на подвір'я чужа підвода.

У канцелярії два місцеві богослови з записних книжок обчислювали саме Служби Божі, акафісти, молебні.

Як господиня хати, вийшла я привітати гостя.

У дверях коридору появилася постать поставного священика з чорною бородою.

— Чи пані знають хто я?

Пізнала, хоч особисто не була знайома і всміхнулася мимохіть. — Так пізнаю: отець ректор духовної семінарії.

Відкрила двері. — Прошу до кімнати.

— Йду огляну будову, а тоді прийду.

— Дуже прошу.

Отець ректор д-р Йосиф Сліпий пішов на церковну площу. Це Преосвященний Кир Никита запросив його оглянути будову, бажав приєднати приятеля для відбудови Зарваниці.

Я вбігла до кухні. На щастя був вуйко Солонинка, бо це було перед відпустом. — Вуйку! Скоро обід! І то добрий!

— Маємо гарний борщик, а друге й третє також знайдеться.

Взялась я накривати стіл у кабінеті.

Чорні фотелі, у слої дерева запускане срібло, такий невеликий стіл на чотири особи, жіноче бюро, тапчан з гуцульським ліжником, фортепіан. Трьох високих вікон прислонених піскової барви вишиваними занавісками. Долом брунотно-золотий узір. Килими, борщівські тканини, вишивки, глечики. На стінах подовгастої форми, з відпустовою тематкою, мальовані кузенком — малярем варшавської школи, образи викінчували стиль кімнати.

Вишивані на полотні котари відділювали двері від спальні.

Двері на коридор лишила я відкриті та пішла до канцелярії. — Сьогодні обідаєте в кабінеті з о. ректором і зі мною.

— Пані, це виключене! Шкода праці, не буде їсти!

— Спробуємо... нема іншого виходу, отця нема дома, а це обідова пора.

Ще на хвилинку побігла у квітник натяти до стола темночервоних гвоздиків і бойківської "шовкової" травички. На білу скатерть, до обіду.

Гостя очікувала у дверях кабінету.

За хвилину отець Ректор сидів усміхнений за столом та приглядався гвоздикам, коли зза котари заглянув несміливо один богослов, а тоді й другий. Увійшли, привіталися.

Як господиня хати я при столі й сама все подавала.

Вся увага отця Ректора на гвоздиках. Насолоджувався їх прегарними пахощами.

Я з тріумфом глянула на богословів.

— Я оглянув будову і кімнати нагорі — говорив отець Ректор.

Рада була я довідатися про його гадку на Зарваницю взагалі, та це залишилося таємницею отця Ректора, а питати я не сміла.

Не гостив довго, вступив подорозі, підвода чекала і від'їхав.

Свідомість, що відбудова припиняється, пригнічувала. Ілляни Преосвященного Кир Никити натрапляли на труднощі. Отець Василь пірнув усією душею в ідею відбудови, а тут усе було таке тяжке до здійснення.

Спеціальних фондів на відбудову не було. Дохід Зарваниці це були Служби Божі, акафісти, молебні, які мусіли бути відправлені. Деякі священники брали відправляти Служби Божі, зрікаючись грошей на кошт відбудови; та цього всього було замало. Замало було й жертви збоку Преосвященство Кир Никити чи о. Василя. Робітників

треба було платити, матеріалів даром не можна було дістати. ОО. Крилошани також чекали на якийсь гріш із Зарваниці. З господарки Цвітової мало що приходило. Хто заряджував Цвітовою, мав також видатки, будинки були старі, все нищилося, треба було направляти.

Я спроваджувала дальше книжки з випозичальні у Львові. Читала багато. Моя перевтома відбивалася на обличчі, в поведінці. Деякі люди, які бачили мене вперше, говорили, що виглядаю наче б ніколи не сміялася.

А я тужила за світом свого дитинства, за горами, за смереками, за передишкою у просторі збочей, квітів, трави.

Бажала більше перебувати з дітьми, мати час піти з ними у поле, не спішитись.

Спостережливий Івась клав питання: — Мамусю. Чому все така сумна? Чому так сумно дивишся у вікно?

Питання дитини застановляло.

Шукала світу поза Зарваницею. Не могла зжитися з тим виснажливим рухом, що мене так томив.

Коли починався рух у хаті, мусіла я виправляти дітей з нянею, щоб не перешкождали.

Ануся бунтувалася: — Чому я маю йти з хати? Тож моя хата!

Вона хотіла все бачити, все чути.

Я знову почала хворіти. Відізвилися легені, а до того очікувала дитини.

Чоловік насилу взяв до лікаря. Були зайняті вершки. Лікар заборонив щонебудь писати.

Коли просила, дістала відповідь: — Легеньку казочку.

В уяві все більше й більше з'являлося дитинство — смереки.

А там тоді вирубували ліси. Думка не могла вже й спинитись на узбіччях.

Відбудову Зарваниці припинено зовсім через брак гроша.

О. Василь посумнів, а мені здавалося, що зовсім душуся.

Хотілося чути бодай стукіт молотів, бачити, що відбудова поступає вперед, що виснажлива праця не пішла намарно.

А так без розв'язки? Йти звідси?

Дифтерія поклала Анусю, Івася вдалося відсепарувати, згодом захворіла Наталочка.

Орися порадила взяти господиню, яка мала б залишитися і тоді, коли прийде на світ дитинка.

Вуйко Солонинка перестав приходити. Господарила нова господиня. На жаль, до такої великої, рухливої хати, вона не надавалася.

Я не могла дивитись, як нівечився уложений мною порядок. Ішла сама до кухні й виснажувалась.

Накінець мусів прийти назад вуйко Солонинка.

Він лише скося поглядав на нову господиню та підкручував свого вуса, що чомусь йому заєдно спадав.

Чоловік обіцяв розглядатися за іншою парафією. Вніс подання на Чернів. Подання Митрополит Кир Андрій заховав у шуфляду свого бюро і там воно осталося без відповіді.

Поїхав о. Василь на авдієнцію.

Подав свої рації, що Зарваниця не є парафією для нього, а має вона багато парохів оо. Каноніків. Може він комусь не сподобатися і тоді останеться без парафії.

Бистрі очі Митрополита Кир Андрея слідкували з-поза окулярів за о. Василем, коли говорив,

а вкінці рука Кир Андрея стукнула сильно в бюрко: — До смерти там маєте бути!!

І авдієнція скінчилася.

Пішов і брат Данко як один з найстарших моїх братів: — Ексцеленціє! Я заступаю сестрі батька. Її здоров'я ніяк не підходить до такого обов'язку, я дуже прошу за іншу парафію для швагра.

— Я подумаю...

Але і це осталося без відповіді.

Батько Орісі помер і Оріся й Данко хотіли, щоб ми йшли на опорожнену парафію, тимбільше що господарка там залишалася. Однак я не бачила в тій пропозиції покращання обставин для себе. Далеко від залізничої станції. Я тужила за горами, а це було Поділля.

Щоб дальше продовжувати відбудову Зарваниці, просив Преосвященний Кир Никита оо. Каноніків їхати на відпустити та приглядатись ближче Зарваниці: що зроблено, а що треба ще зробити.

Приїздили Преосвященний Кир Іван Бучко, о. крилошанин Куницький, о. крл. Ковальський, о. мітрат Базюк, о. кан. Томович з о. ректором д-р Йосифом Сліпим, о. кан. Лободич, о. кан. Лаба й інші.

Та рішення щодо дальшої розбудови не видано.

Старші церковні браття, коли довідались, що їх душпастир о. Василь хоче покинути Зарваницю, поїхали до Митрополита Кир Андрея, щоб до цього не допустити. Просили й за поміч у відбудові.

— Як? До керниці ще лляти воду?

— Ексцеленціє! З відпустів не годен будувати, нема стільки грошей.

Старші церковні браття — Петро Кушнір, Пав-

ло Микитин і вїйт Яків Микитин. Поїхали без відома о. Василя.

— Я приїду до вас, подивлюся, признаюся: трохи занедбав справу Зарваниці.

Вернулися розрадувані та прийшли на прихорство все розповісти.

— Митрополит Кир Андрей приїде до Зарваниці і тоді певно все буде найкраще. Будова піде вперед і отець залишиться.

Нариси нової церкви, яку задумував Преосвященний Кир Никита будувати біля каплиці, на поляні під лісом, були готові.

У Капітулі був погляд, що Зарваниця зискала б, якби був добрий доїзд. Дороги були погані. Поміж селами звичайні пільні дороги, за виїмком гостинця з Бучача, і то лише до Доброполя.

Щоб якось приєднати польські власті до відбудови доріг та здійснити плян побудови залізниці з Підгаєць через Зарваницю до Бучача — Преосвященний Кир Никита запрошував і їх до Зарваниці. Плян той був готовий ще за Австрії. Польща не відновлювала його.

Приїздив воєвода з Тернополя, приїздили повітові урядники, приїздили спеціальні висланці старости з Підгаєць.

Усі, по гарній перекусці, обіцували допомогти.

Літом уже Преосвященний Кир Никита довго не перебував, дозволяв на комісії формальні і неформальні.

Літо було дуже гаряче і я не почувалася добре. Однак погодилася допомогти несподіванками на забаву в містечку.

У великій їдальні, на столах, лежали порозкидані різного роду й барви морщені бібулки, дротики, нитки, коралики, блискітки, станіольки. Помагали всі, хто був на вакаціях. Помагали й діти.

З легенями мені покращало. Спала в осібній кімнаті, в кабінеті, на тапчані, але не могла заснути.

Гурбувалася здоров'ям дитинки. Зривалась і довго вніч дивилась у пільму...

Це була та сама кімната, в якій першого року, як спровадились, коли входила до неї, горою начеб на поверсі, чула прекрасну музику, симфонічну оркестру. Тоді ставала я посеред кімнати і прислухувалася з насолодою.

Це було лише першого року, опісля зникло.

— Чи не почую тепер щонебудь?

Але не було чути нічого.

На вежі, на стриху церкви, загніздилися пугачі і ніч-у-ніч — Пугу... пугу...

Не могла вснути.

— Невже ворожать якесь нещастя?!

— Пугу... пугу...

Того року найбільше.

Багато переживала душею.

Боялася в дальшому житті стати причиною недоволення чоловіка, якщо б ми перенеслися на іншу парафію. Боялася, щоб не тужив за працею в Зарваниці.

Бажала здоров'я, вдоволення, бути помічною дітям, чоловікові, Зарваниці, мистецтву...

Багато бажала!...

Відкинула просьбу мами: приїхати до Соколівки відпочати. Відкинула й просьбу Орисі й Данка поїхати осінню до Львова.

Бажала бути тут у своїй хаті, ніде більше. Ані на один день не залишати дітей, чоловіка. Хай діється, що хоче, коби якнайскорше до кінця.

І при кінці жовтня, у прекрасний, осінній день, коли діти пішли зі Стефою до ліса, прийшов на світ хлопчик.

Чула прекрасний, невидимий хор
"Алилуя... алилуя... Господь Бог наш... алилуя..."
Душа була у величавому унесенні.

Бачила у півсні, як Митрополит Кир Андрей благословив мене, і тому назвала сина Андрієм.

Господиня ще залишилася зайнятись хатою й дітьми, але і тут не вив'язувалася якслід і не мала підходу до дітей.

Я дуже помалу приходила до сил. Виснажена, зболіла, але щаслива дитиною, ходила по хаті та робила для дітей, що могла.

Із вдячності за щасливий прихід на світ сина, про якого молилася, гаптувала на головний престіл під євангеліє подушку: на зеленому сукні червоні маки.

За Андрійка...

Коли наблизилася весна, господиня від'їхала. Вуйко Солонинка готов кожної хвили допомогти, а в кухні була Міля і Стефа з Лапаївки.

Марта відійшла. Надто всім цікавилася. Підслухувала кожну розмову під дверима спальні та опісля на свій лад переповідала по селі.

— Пані! То не може бути! Вона цікавиться навіть вашим життям і пускає нісенітницю поміж людей. Усі люди в селі проти неї. Знелюбили її. Та ж то ніде не чути, щоб подружені так красно жили між собою!...

Обурювався вуйко Солонинка. — То нездале насіння!

Дотого й не хотіла слухати вуйка в кухні, то й мусіла відійти.

— — — — —

Літом Преосвященний Кир Никита задержався довше в Зарваниці. На його просьбу приїхав і д-р о. Ігнатій Цегельський переглянути всі зарва-

ницькі документи, старі метрики, церковні книги, де від найдавніших часів було багато записок, та щоб написати історію Зарваниці. Нишпорив у церкві цілими днями.

При столі стрічалися всі домашні.

Преосвященний Кир Никита підсував мені думку про організаційну працю в товариствах.

— Якщо б я колись працювала, то ніколи не дозволила б вибрати себе головою.

Мовчанка.

А я висказувала дальше свої думки.

— Є потреба працювати для парафіян, віддячитися господарям за той хліб, який їмо...

А Преосвященний Кир Никита дальше мовчав. Я зовсім розгубилася. Врятувала мене розмова домашніх.

Робітники прочищували й поширювали площу перед церквою. Церковну браму посунено дальше і площа стала більша, ширша.

Преосвященний дістав невелику позичку в св. Юрі і роботи посувалися вперед.

Надолині площі, над самим шкарпом Стрипи, викінчено головну каплицю для відправ літом.

Сестра Меланія засадила долом квітки, а біля колюмн пнучі рослини.

Василіянки з матірнього дому в Словіті часто відвідували зарваницьку Матінку Божу. Вишивали на прикрасу Її вівтар'я, а одна сестра-малярка привезла зі сирого шовку фелон у прекрасний узір напусканий краскою в матерію, так званий "батікований". Був легенький гей пух, добрий на літо.

Також одна жінка прислала для о. Василя вишиваний голубими барвами фелон, на білому полотні, із вдячности, що Служба Божа, яку пра-

вив у її наміренні, була вислухана. Дякувала Матінці Божій за одержану ласку.

Будними днями, на церковній площі, у хаті, в кухні все йшло своїм руслом.

Діти мали великий простір довкола хати, просторий город, понад ріку мальовничу доріжку, всю в деревах, кущах, зелені. Увесь день хмарними, слітливими днями багато малювали красками чи різнобарвними крейдами. Особливо Ануся розмальовувала великі аркуші паперу, клеїла мальовничі хатки. Наталочка порядкувала, Івась був на їх посилках. Деколи бавилися маленьким Андрійком або читали книжечки зі своєї бібліотеки, якої господарем був Івась.

Я виконувала свої обов'язки в кухні, біля дітей, коло гостей, у яринному городі, у квітнику.

Квітник був формою чаші з променями. Багато білих лілей, турецьких червоних маків, гвоздиків, шавлії, левчиків. Багато квітів зимотривалих, бо літом не було часу бавитися городчиком.

Іллян городчика зробив кузен-маляр, коли перебував на вакаціях.

Боками городця грядки городових малин, суниць, порічок, агресту, ожин.

Притулений до подвір'я запаркований город із багатьма грядками полуниць. Там і дві скрині інспектів на різного роду рослини з ранньої весни.

До збирання полуниць приходили шкільні діти — дівчатка. Коли верталися зі школи, завжди заглядали понад мур від дороги й розпитували. — Вже можна прийти збирати? Коли прийти?

— Я вам скажу.

— То добре.

Їм дозволено ласувати досхочу.

По зборах велике смаження конфітур, мармелад, соків. Для відпустової кухні і на зиму.

Івась любив деколи дотримувати товариства господареві Грабекові. Обсипував його безліччю різних питань, на які той спокійно відповідав. Але сталось нещастя, що Грабекові помер нагло на Мазурах, під час весілля, його син-одинак. Був скрипалем, грав по весіллях. Грабек не міг погодитися з тим і почав дуже вголос клясти. Крім Івася крутилися біля нього і решта дітей. Не було ради, тільки подякувати йому за службу. Я боялася за дітей.

У канцелярії о. Василь обчислив його, виплатив гроші і подякував за службу.

— Чому отець мені виплачують? Невдоволені з моєї праці?

— З вашої праці я дуже вдоволений, але ви від якогось часу кленете, а в мене малі діти...

— Не буду більше!

Залишився і ніколи більше не кляв.

Літом з'їздилася родина з міста. Діти будними днями завжди до снідання, обіду чи вечері, сиділи при круглому столі в спальні, коли священники з Преосвященним Кир Никитою в кабінеті. Я наглядала над обома столами, часто сама подавала та сиділа біля дітей. Двері до кабінету були відкриті. У відпустові дні родина з дітьми — сміхи й жарти. На жарти й натягання попала Наталочка. Нічого не відповідала й зникла. Думали на подвір'ю. А її не було ні на подвір'ю, ані ніде в хаті.

Смеркалось уже, коли найшли її в хаті Петра Кушніра. Так дала їм пізнати, що не любить натягання...

По вечері домашні йшли до городчика.

Улюбленою розривкою Преосвященного було слідкувати за хмарами, за їх формуванням та добирати уявою постаті, картини. Всі брали в

цьому участь. Кожний бачив інакше і це давало багато відпруження.

Поміж хмаринками місяць. У лісі заходились своїми співами солов'ї.

Пахощі квітів стелилися від городців за дорогою, селом.

З приємністю розказував Преосвященний Кир Никита про маму Митрополита Кир Андрея. Про її письменницький талант, про деякі оповідання, написані з оточення двора. Підкреслював якою, при тому, була вірцевою мамою.

Я розуміла: це до мене!

...якщо замужна, не може класти на першому місці саме писання — а виховання дітей. Мама Митрополита Кир Андрея, хоч мала письменницький талант, у своїй посвяті, виховала таку по-стать як Митрополит Кир Андрей.

Забгато вимагати від свого життя не можна...

Залюбки згадував Кир Никита Преосвященного Сотера Ортинського. Як завіз його, по матурі, на домашнього вчителя дітей князя Сапіги. Перебування там і звичаї цієї родини.

Коли щось смакувало, то була заввага: — Так само варилося в кухні князів Сапігів.

Або: — Борщик чи пироги такі самі, як у моєї мами. В її борщі була вся молода ярина з городу і такого борщу рідко хто вміє зварити.

Коли в один вечір домашні заговорились при столі в кабінеті, заглянула Міля крізь двері.

Я встала.

— Прошу пані, є фіра на подвір'ю. Якись гості — священики приїхали.

Треба було скоро перебратися до гостей. Діти вже спали.

У кабінеті Преосвященний Кир Никита сердечно вітався з гістьми. Це були Преосвященний, Во-

линський єпископ Кир Никола Чарнецький і двох оо. Редемптористів. Приїхали з Тернополя.

Мене представили.

— Це дружина? Значно молодша!

Я мимохіть зашарілась.

— Ми дуже голодні, без вечері, — звернувся Преосвященний Чарнецький до мене.

Була одинадцята година. До дванадцятої треба було дати вечерю, бо по дванадцятій не можна вже було їсти.

Приїхали відправити Службу Божу біля ікони Матінки Божої.

Запізно було посилати за вуйком Солонинкою. В коморі було м'ясо, але я хотіла подати якусь ярину. Щоби вволити волю "своєї пані", Грабек засвітив ліхтарню, що ходив з нею ніччю по господарських будинках. Приніс з огороду щб було потрібне. Були й свіжі полуниці та вечеря була вчас подана.

Другого дня вже був парадний обід, бо прийшов вуйко Солонинка.

Один з отців Редемптористів передав поздоровлення від о. місіонера з місії в Соколівці.

— Ох дякую, дуже дякую...

Нічого більше не могла я сказати. Зачудувалась і розгубилася, що про мене можна було пам'ятати, коли я... коли я зовсім призабула.

У тому часі золота, верхня суконка Матінки Божої була у Львові в направі. Ікона була також і без корони. Корону цю привіз із Риму тодішній парох о. Мандичевський, який разом з Митрополитом Кир Спиридоном Литвиновичем й іншими священиками їздив туди на торжество проголошення свяченомученика Йосафата Святим. Того ж самого року відбулося торжественне коронування Матінки Божої Зарваницької. Довершив

його Митрополит Спиридон при співучасті численного духовенства й соток тисяч народу. Було це 1867 року. Митрополит Кир Спиридон походив з Мужилова, недалеко Зарваниці. У Зарваниці бував часто. З Відня привіз прекрасний фелон, золотом гаптований з темночервоного плюшубордо, який з великої пошани переховувано в захристії, вживали його лише раз у рік на свято Чесного Хреста. Митрополит Кир Спиридон Литвинович був рідним вуйком моєї мами. Його портрет прикрашував наше приватне помешкання.

Іреосвященний Чарнецький захоплювався Божою Матінкою в хустині без корони. Видавалася більше своя, більш доступна. Я раділа тим, бо й сама любила таку ж іконою.

В церкві була копія мистця Петра Холодного старшого. Це з того часу, коли він чудотворну ікону переносив хемічно на куснику органтини на нову дошку з липи; це було ще за завідателя о. Онуфрія Гайовського, зараз по першій світовій війні. До цієї дошки послужив старий, столітній бальок, який відкрили на стриху фронтової стіни церкви. Поціл гранати відслонив був його, але не розірвав, бо граната не вибухла. Мистець з великою набожністю працював у своїй робітні. Не можна було нікому закурити папіроса. Сам щоденно бував на Службі Божій і приймав Св. Причастя. Просив ласки щасливо перенести ікону і ласку намалювати добре копію. При перенесенні ікони органтиною, в одному ріжку надірвалося мальовило і те місце домалював мистець сам, рисою зазначив та запротоколував. Цю органтину прочани розбирали по маленькому кусникові та клали як святощі в молитовники. Копія була цілковито вірна.

Один дідич Поляк оцінив цю копію на мільйон польських золотих.

Преосвященний Кир Николай Чарнецький приїздив ще двічі до Зарваниці. Перебував у монастирі оо. Студитів за лісом, приходив у неділю правити Службу Божу біля ікони Матінки Божої.

У сакосі, обшитому малесенькими дзвіночками, сильний брюнет, з такою ж бородою, плечистий слуга Господній. У рисах обличчя, підчас відправи, пробивалася безмежна покора й скупченість.

Малесенькі дзвіночки при сакосі ніжно, молитовно дзвонили при найменшому відрусі.

У лавці молилася старенька їмость-вдова, яка сироту-дитину, теперішнього Преосвященного Кир Николу взяла і виховала.

Сестра Меланія вказала мені на старушку, скромну жінку, що по відправі й не підходила до Преосвященного. Похвалилась лише сестрі Меланії. Серце її було сповнене безмежною радістю і вдячністю Небесній Матері та мусіло тим з кимсь поділитися. Старушка-їмость називалася Кривіцька.

Приїхала на кілька днів моя старенька Мама. Заобсервувавши добре моє виснажливе життя, звернула увагу зятеві, що моє життя тут надто важке. Це вперше, що Мама впінулася за мною, бо звичайно для неї у мене все було щось не так. Я розжалобилася при від'їзді Мама, здалося мені, що трачу приятеля, якого щобиш набула. Зривалася ночами і кликала Маму. Та — по довшому часі — заспокоїлася.

У праці коло церкви вирішили Преосвященний Кир Никита з о. Василем розмалювати фасад зарваницької церкви. До виконання цієї праці приїхав маляр Володимир Іванюх, ученик Новаківського. Сотрудником на той час був о. д-р Іван

Дурбак; щойно з Риму Митрополит Кир Андрей відіслав його до Зарваниці: — Підіть там, будете мати добру практику.

Деколи ходили ми цілим товариством на Вишнівчик, де в той час парохом був брат — о. Мирон Головінський. Преосвященний Кир Никита залишався плянувати на самоті. Деколи йшли на прохід понад ріку, полями.

Підчас прогулянки завважили в парку двора — на газоні — зрізану дуже стару срібну тополю, одну з унікатів, яких там було лише кілька.

Всі ми пристали перелякані: — Як можна було таке зробити!

— Яка шкода! Яка шкода!

Я так любила останньо йти на прохід попри ці тополі. На самоту в запущені доріжки...

Довідалися, що настоятелька з Вишнівчика, мати Мелетія, казала зрізати на "опал". Газон належав тепер до сестер Василиянок, випросили собі його в Митрополита Кир Андрея. Задумували будувати тут захоронку.

Вечорами всі домашні брали участь в думках, поглядах, пропозиціях — як малювати фасад церкви. Мистець Іванюх, низький ростом, сильний брюнет, дуже добрий копіїст, дотого дуже скромний і тихий. Мешкав у кімнаті нагорі і робив ескізи.

Я обстоювала дати на фронт церкви Матінку Божу Зарваницьку без корони. О. Василь бажав хрест. До моєї гадки схилявся о. Дурбак. Мистець прислухувався і зробив ескіз, а коли показав свої композиції, о. Василь погодився. Деякі воліли Матінку Божу в короні, навіть Преосвященний Кир Никита зразу був тієї гадки, але вкінці був дуже вдоволений композицією мистця

і сказав: — Тепер ця Мати Божа без корони стане любленою.

Композиція була така: З лівої сторони зарваницька церква, з правої капличка під лісом. Люди у різних ношах Галичини йдуть до церкви і до каплички. Постаті звернені обличчям до великої постаті (природної величини) Матінки Божої Зарваницької, з Ісусом на руках, без корони, на тлі небозводу, посередині фасади. Над Матінкою Божою зза хмар головка ангелика, по боках Божої Матінки клячуть два ангели у природній величині.

Коли вже поставлено риштування і мистець був зайнятий малюванням фронту церкви, я залюбки приглядалась його праці. Закрадалась потиху, щоб не перешкоджати, та задоволена слідкувала за поступом праці.

Забажала і я маленької копії Божої Матінки Зарваницької над своє бюро. Мистець уволив мою волю, намалював. З тією копійкою поїхала до Бучача дібрати рямці та з насолодою примістила на середній стіні, над своїм бюрком — поміж двома вікнами з вишиваними занавісками, від городу до села. Мистець намалював ще й більшу копію Божої Матінки Зарваницької, яка була приміщена у великій їдальні.

Крім цього, на фронті церкви, над головними дверима, під бальконом, де давно перед першою світовою війною, вечером підчас відпусту, по відправах, трубили на трубах — намалював Вознесення Господа нашого Ісуса Христа.

Вакації проминули. Малярська робота, мальована способом, якому не мали шкодити ні дощі ні хуртовини, закінчилась і мистець з правдивим жалем покидав Зарваницю.

— Мені тут було аж задобре...

Вибрався й о. Василь до Львова в'яснити справу зі срібною тополею. Від настоятельки Мати Мелетії пішло було зажалення до Митрополита Кир Андрея на о. Василя. В зажаленні була й пропозиція: забрати його... Відпустами мав би займатись о. д-р Дурбак, а відпустовою кухнею його мама, їмость-вдова. Сестри помагали б...

Коли о. Василь в'яснив:

— О то так... — відповів Митрополит Кир Андрей і Мати Мелетія дістала відповідь: — Я назначаю і зміню священників, а Сестри нехай пильнують своїх обов'язків.

У моєму городці розцвітали квіти. Мальви, гвоздики, шавлія й інші.

Гвоздики яркочервоні й цитринові посередині городчика. Шавлія горіла на сонці. Від гарячого сонця в'янули листочки американських горіхів. Попри лавочки краєм доріжки. Американські горіхи й інші кущі були з Більча Золотого, від огороdnика князя Сапіги, де літом, як з'їхалася родина, запрошувано Преосвященного Кир Никиту.

У вечірньому дозвіллі багато розказував, на зарваницькому приходстві Преосвященний Кир Никита про переживання стигматички Насті Волошин. Робилося лячно і важко було зрозуміти її переживання. А Преосвященний був дуже перейнятий. На його прохання погодилися Василіянки приїхати з нею — вже сестрою Маріям і з о. Костельником на свято другої Матері Божої до Зарваниці.

Погода була прекрасна. Осінь тепла.

В навечер'я свята М. Божої з двома монахинями, Настоятелькою і її асистенткою, та з о. Костельником приїхала сестра Маріям возом з Підгаєць, від станції. У габіті монахині дбайливо закривала рукавами горбики—засклеплені рани—

на руках. Очі великі сині, в них нерозгадана глибинь. Говорила мало. Безнастанно пересувала, поміж своїми пальцями зернятка вервички. Вервичку тримала в руках під скатертю, коли сиділа при столі.

Боліла над моїм важким обов'язком і не хотіла від нікого прийняти страв, лише з моїх рук.

Це вирізнення ясним променем спадало на мене. Я залюбки обслуговувала сестру Маріям при столі в кабінеті.

— Якщо ви мені подасьте, то візьму.

Я всміхалась і подавала.

Настоятелька з префектою переглядалася.

У великій їдальні багато священиків з Преосвященним Кир Никитою.

На церковній площі товпились люди, кругом хати, на коридорі, тиснулися до сестри Маріям з різними просьбами.

— Я нічого не можу сказати, я можу лише молитися за вас.

І молилася.

Місце на перебування для монахинь, які з нею приїхали і для неї, було призначене в монастирі Василиянок на Вишнівчику, але сестра Маріям висловила бажання залишитися на приходстві.

Навспіх приладжено одну кімнату нагорі і с. Маріям була вдоволена. Хоч Настоятелька з Вишнівчика, мати Мелетія, особисто прийшла її просити до свого монастиря, вона відмовилася.

Коли настоятелька зі Львова звернулася до сестри Маріям піти з квестою по церковній площі, вона намагалась ухилитись від цього. Не любила давати себе на позорище. У таких випадках морально страдала, але — зобов'язана до послуху настоятельці — пішла виконати її волю.

На площі були люди. Густа маса людей. Втяг-

нули її поміж себе і вона ледве могла просунутися.

Зі співчуттям дивилась я їй услід і зробилося мені жаль цієї сестри з такою глибокою інтуїцією.

Увечір утомлена пішла сестра Маріям у городець. Насолоджувалася розцвілими квітами й розказувала о. Василеві про своє життя.

Я відійшла набік.

Священики у великій їдальні вибирали від сестри Маріям образочки і, хоч вона була в другій кімнаті, сказала кожному який хто образочок собі вибрав.

Я дістала Матінку Божу в темній накидці, у призадумі над терновою короною.

Другого дня о. Василь мав намір відправити Службу Божу за сестру Маріям, але її настоятелька зайшла до захристії і просила відправити Службу Божу за тяжко хвору сестру з їх манастиря у Львові. Перед престолом Матінки Божої відправив о. Василь Службу Божу в наміренні настоятельки.

Перед від'їздом сестер Василянок натяла я в городі китицю червоних гвоздиків для сестри Маріям.

— Ох, як дуже дякую! Які вони дуже гарні...

А звертаючись до о. Василя, вже на возі: — Я дуже дякую за Службу Божу в моєму наміренні, яку ви хотіли відправити... Прошу її відправити.

Потрясений до глибини душі залишився о. Василь на подвір'ю, бо про свій намір нікому не згадував.

Із монахинями поїхала і я до Львова, до родини, до лікаря.

Западав вечір. Уже в поїзді вийшла я на коридор, до вікна, перетомлена і повна вражень. Бажала впорядкувати розбурхані думки.

Сестра Маріям наблизилась до мене.

— Ви маєте дуже важкий обов'язок. Діти малі і відпусти. Я співчуваю вам. Але... ви так гарно вив'язуєтеся...

— Я звикла... і якось даю раду.

Я мимохіть усміхнулась.

Зробилось мені ніяково, відчула тепло за увагу до своєї особи.

Вагони стукотіли. Поїзд наближався до Личакова. Миготіли світла в місті. Я попрощалася й висіла. На двірці очікувала родина.

Мої очі ослабли й мусіла йти до окуліста.

Дістала лічниці окуляри та заборону читати, найвище дві години денно. А відпусти кінчалися і я леліяла думку багато читати. Розплакалась і сказала лікареві, що для мене дві години за мало. А лікар насварив: — Міністер був би щасливий, коли б мав дві години денно для себе, а ви мусите працювати на свої очі, бо буде біда.

Осінню ходила я на проходи. На самоті впорядковувала свої думки. Не писала нічого. Впорядковувала на зиму хату. При допомозі дівчини зі села шила дітям.

Коли — на просьбу редакції — писала якийсь нарис, то він звичайно мені не подобався.

Просила Небесну Неньку за поміч, за силу, за те, щоб якось рішилася справа Зарваниці та впорядковувалося життя.

Змушувала себе працювати далше над собою, хоч пригожих обставин ніяк не було.

— — — — —

Дехто подивляв мене, що в обставинах, у яких я жила, не занедбувала хати ні дітей та ще й писала.

А я не могла розгорнути своїх крил на всю

широчінь і тому душевно терпіла. Мріяла про повість, про більші оповідання, а думки скупчувались на рисах.

Перед писанням молилася до Небесної Неньки: вірила, що за одне "Под Твою милость" діставала силу.

Найкращим, найбільш пригожим місяцем, у якому могла найбільше вдуматись у себе, найти цілковитий спокій і в якому було найменше хатних обов'язків — поза сіянням насіння у скриньки — був найкоротший місяць лютий.

У лютому клала я основи до оповідань, в лютому випрацьовувала почате писання.

Викінчила бойківське оповідання "Сефту".

Пишучи творила арію і так укладала речення, та й нераз не виходило так, як на початку задумувала.

Найкраще писала, коли жадний обов'язок не тяжів на раменах. Тоді почувалася пташкою і розгортала крила. Не бажала ані чоловікові ані дітям дати відчутти, що я — письменниця та забираю для себе час, який може б їм належався.

Боялася й рішення остатись у Зарваниці, бо не мала здоров'я на такі обов'язки, а з другого боку боялася намовляти чоловіка йти звідси, щоб не заломити його.

Бажала бути доброю жінкою і мамою, де б не була, і працювати скільки ставало сил. Радو приймала терпіння. Розхилялася душа моя мов квітка, бо я вірила, що в терпінні кристалізується душа. Повторяла в своїх думках: "жінки мусять терпіти, якщо хочуть, щоб їм духово тяжко було порівняти".

Раділа дітьми, що гарно розвивалися, були здорові й убрані моїми власними руками, без містечкових кравчих.

У спальні, де зимою було найтепліше, бавились усі під моїм доглядом. Деколи приходила до забави якась школярка-дівчинка зі села, тоді бавилися разом, читали книжечки, рисували.

Раз зимового дня чоловік привіз із містечка, в бараниці, завиненого маленького покойового песика.

Песик був дуже малесенький, мав білі лапки і діти назвали його Бобик.

Що за радість була! Одні другим з рук виривали, щоб не змерз клали в колисочку ляльки, обмотували, колисали.

Найбільшу радість з Бобика мав малий Андрійко. Тулив до себе та пестив найніжнішими словами.

Весною вибралась я до Львова та до Соколівки — відвідати Маму.

Зворушував стукіт коліс вагонів, коли наближалася до станції, де чекали на мене коні.

Скільки радості, коли заїхала на подвір'я! Усе те саме. Ці самі добрі, журливі очі Мама. Цей самий усміх радості!...

Коли вернулася до Зарваниці, довідалась, що вчасі моєї відсутності мешкав у нас слідчий суддя, з походження мазур.

Переводив слідство в справі хлопців, які належали в Зарваниці до підпільної організації. Згаданий був у доносі й о. Василь. Донос зробив місцевий директор школи Цеплік, який стягнув був на Зарваницю пацифікацію.

Суддя був дуже релігійний, щоденно ходив до церкви й молився перед іконою Божої Матері. Не вірив, що донос на о. Василя був правдивий, а хотів найти спрчинника. Не признавався до своїх думок.

Щойно по переслуханні свідків і директора

Цепліка, який у зізнаннях замотався, виявився наклеп.

Тоді по слідстві сказав до о. Василя: — Як дякую Матінці Божій за поміч, але, отче, “save capem” — натякнув на директора школи.

Я приїхала вже по всьому.

Зближались відпусти, а з ними гук роботи в хаті, біля хати і в городі. У городі садилося багато ярини на літо, для кухні.

Мала я założену невеличку теплярню та раділа рослинками, що підростали, а дівчата рівними рядочками насаджували їх по грядках.

Із випозичальні у Львові приходили даліше пачки з книжками до читання. Щоб якнайбільше скористати, бо не можна було більше як дві години денно читати, я перекартковувала книжку, щоб зловити зміст твору, зорієнтуватись в його будові.

По вакаціях мали ми плян вислати Івася й Анусю до Львова на науку, та й шила для них виправу.

Під час ферій з'їхалася до Зарваниці родина. Коли не було днів відпусту, використовували проходи поза ліс, на греблю, на купелі. В часі жнив не приходило багато людей.

За відозвою зі Львова від т-ва “Доля” поручив о. декан Яремак створити гурток дружин священиків. На перших сходинах, в о. декана, читала я свій реферат “Як творити добро”. Читала його другим разом для всіх, бо тоді був і деканальний соборчик, то були й отці. При читанні, при столі, відчула: хтось невидимий стояв біля мене й додавав сили.

По рефераті намагалася переконати всіх, що по селах конечна праця над дітьми.

Іпреосвященний Кир Никита перебував літом

знов у Зарваниці. Завжди зайнятий розбудовою. Відбудова йшла черепашиним кроком. Преосвященний Кир Никита плянував багато, але грошей не було і без того годі було здійснювати пляни.

Нераз я думала: — Якби була сила, то повернула б увесь світ і створила б у Зарваниці казку.

Парохії о. Василь не діставав, а все те відбивалося на приватному житті. Діти підростали, обов'язки збільшувалися, а все було гей замкнене коло у Зарваниці.

Осінью, на руки Преосвященного я внесла резигнацію з відпустової кухні.

Преосвященний Кир Никита, стоячи, мовчки слухав тої резигнації.

Впало одно різке питання: — Чому?

— Тому, що цей обов'язок є справою сумління.

Сині очі глянули просто на мене, піднеслися вгору виразисті темні брови і ані одного слова у відповідь.

Я відчула, що резигнація не прийнята.

Осінью пішло оповідання "Сефта" у Львів.

Костянтина Малицька висловилася про нього, що "це оригінальний твір жінки". Вона й пішла до капітули у св. Юрі та звернула увагу оо. Крилошанам на мій таланти.

Журнал "Громадянка" бажав друкувати фейлетонами, але я бажала книжечки.

Деколи дописувала до "Світу Дитини". Писала для своїх дітей. Читала їм написане і, коли їм яке оповідання подобалось, висилала до друку.

На засіданні кружка "Доля" вибрали мене головою, але я зреклася цього в користь деканової. У мене не було часу на організаційну працю, бо ця праця вимагала частих поїздок.

Я мріяла заложити захоронку в Зарваниці та

кухню для бідних дітей. Село — бідне, не могло спромогтись на таке, не було з чого зробити вкладу і мрія осталася тільки мрією.

Взялась я улажувати зарваницьким дітям "Николая". Напекла медяникових николайчиків, прибрала барвистим люкром, станіолькою — до того мішечки з горішками, яблучками, солодощами. У той день випав великий, тріскучий, мороз і найменший Андрійко був хворий. Не могла піти подивитися на радість дітей.

О. Василь довго в ніч розказував мені про сльози радості малих дітей, про їх розрадувані личка, розширені очка, страх-непевність. Йому не ставало слів захоплення.

Зі Львова, на різдвяні ферії, приїхав Івась і Ануся, я раділа дітьми та готувалась до свят.

Політичні події розвивалися, посувалися швидкими кроками. У Німеччині став при владі Гітлер. Дехто покладав на нього надії, дехто з страхом і недовір'ям приглядався.

Данко займався друком моєї "Сефти".

А я леліяла вже думку про "Фінетту". Займав мене душевний процес св. Магдалини.

— — — — —

Резигнацію з заряду відпустової кухні не прийнято. Починався коливорот праці і я була змушена знову думати про кухню, про прохарчування священиків, богословів і принагідних священичих родин.

Книжечка "Сефта" друкувалася у Львові у видавництві "Діла". Дещо треба було ще справити. З нетерпеливістю очікувала я її появи.

Дуже бажала прочитати щось з усесвітньої літератури про св. Магдалину, з її душевного процесу. Спитала Преосвященного, чи є щонебудь такого.

— Є в італійській мові. Постараюся це дістати. Мій кузен, редактор у Канаді, мабуть мав переклад цього. Та це сценічна річ.

Мене потягало багатство душевних переживань.

У політичному житті відігралася трагедія Закарпаття.

Братство при зарваницькій церкві уряджувало зимою спільну просфору і ялинку для дітей.

Я кинулась у вир тієї праці.

В моїй кухні було все багато жінок старших і молодших.

Вечорами за довгим столом, на лавках, дівчата.

Терли колірові люкри. Люкували різних форм медянички. Обвивали барвистими бібулками роблені моїми руками помадки на ялинку. Золотили горішки.

По обіді в той день була прибрана ялинка в церкві. Правився молебень і по молебні роздавав о. Василь двісті п'ятдесят ангеликів та ласощі — усім дітям. Старші сестриці приглядалися цьому з очима повними сліз та втирали їх кінчиками хвартушка чи хустини, а старші церковні браття поміж рядами дітей з путеньками горішків, яблук.

Скоро ловили дитячі руки оці ласощі, наче боялися, щоб їм не відібрано...

Вечір у старій, розваленій коршмі, на кінці села. Прибрано нутро смеречиною, розставлено столи. Це був старий заїзний дім.

За столами засіли люди місцеві й довколишні. Відбувся обряд дійсної святої вечері. Заряд вечорою був у руках вуйка Солонинки.

Заквітчаний сніп пшениці вніс зарваницький вїйт Яків Микитин. По зложенні побажань, поставив його на покуті за головним столом.

У великій мисці внесла кутю "цьоця" Ороновська з традиційними побажаннями.

Молитвою та колядою "Бог Предвічний" почали святу вечерю.

Люди нечувано раділи. Роз'яснені обличчя, ділилися просфорою зі своїм отцем Василем та прибулими з околиці гістьми.

"Ми помолоднішали, отче..."

На саях довозили гарячі пироги й голубці з печі. Великі горшки куті.

На столі більші калачі, свічки прибрані колос-сям.

Під час вечері на уладженій сцені відіграно вертеп. Місцева молодь брала участь у тій виставі.

Другого дня ще вступили діти зі школи і їм роздано решту ласощів, як і маленькі колачики з написом з люкру "Христос Раждається".

А ранком була Служба Божа за померлих парафії і обід для бідних села в хаті старшої сестриці.

Люди говорили: — Тих ангеликів і колачиків не зможуть діти ніколи забути.

Не було це до вподоби польській поліції. Від-грожувалась, а люди сильні, скріплені духом, кпили з них. Село Зарваниця зв'язане було ду-хово в один вузол тісно-тісно.

Це було скріплення перед прийдешніми непев-ними днями.

Люди кивали головами. Недовіряли. Пробов-кували про неспокої — може й війну.

Закарпаття пішло на Голгофту.

Кожний клав собі питання: що буде дальше?

Досвітком, на сході, бідна вдова, старша сестриця, в якій був обід для бідних села, Гацяке-риха, бачила на небі на сході хрест і розказувала всім.

— Спокою не буде! — гуділо село.

А дотого на листях дерев начеб повипалював хтось обриси маленьких гадюк.

Люди непокоїлися: — Не буде добра... Хай Господь охоронить від нещастя!

А мені снилося, що я йшла дорогою просто на схід у поля. Поруч мене, по лівій руці, йшла приятелька — якась дівчина. У полі напроти нас розлилась і плила від сходу широка сіра ріка. Заливала всі поля. Від лівої руки з'явилася пропасть, мов обірваний скалистий беріг. — "Куди йдеш?" — кликнули якісь люди — "хіба не бачиш пропасти?!" — Я дуже налякалася, бо не було для мене дороги. Тоді приятелька, яка стояла поруч, указала на небо, на сонце і сказала:

— Не бійся, не бачиш, що сонце ще високо, ще зайдемо (чи вернемось) додому. — З нею й завершилась я до Зарваниці.

Розказала цей сон Преосвященному Кир Никиті. Нічого не відповів. Задумався.

При кінці червня прийшла проща зі Львова. Тоді на приходстві звиш сто осіб — священників. У дарі від львівської прощі чаша для Матінки Божої.

Великий рух у хаті. Я не чула своїх ніг. Хотіла все якнайкраще прибрати.

За моєю й сестри Меланії порадою вбрала сестра престіл Матінки Божої маками, ромашками, волошками, золоченим волоссям, а також вишиваними рушниками. Такі квіти, але свіжі, біля кивоту.

В кухні увихалися дві кухарки.

Двері в хату не замикалися. На площі просунутись було важко.

У відпусту навечір'я, у великій їдальні вишивані скатерті з сірого полотна й зелень, китиці: маки, ромени, папороть, коники з поля.

До обіду скатерті білі і китиці квітів: золочене колосся, золочена травка, ромени, волошки, незабудьки, папороть.

— Соломон не придумав би краще — звернувся Преосвященний Кир Никита до сусіда священика та вказав на прибрання столів.

Редактор Мети, д-р М. Гнатишак, просив оповідання до календаря "Мети", радив видати збіркою все, що друкувалося, бо шкода.

Польські поліцейсти проходилися по під вікнами, підслухували розмов у їдальні. Викликували о. Василя. У "щирій" пораді вказували не згадувати у проповідях про "чорні хмари", що збираються на овиді...

В дальшому сезоні відпустів знову на руки Преосвященного Кир Никити внесла я резигнацію щодо відпустової кухні.

— Лише до кінця цього сезону...

За парафію Бережани просив о. Василь. Діти підростали. Я хотіла бути з дітьми, мати їх завжди біля себе.

У дискусії з Кир Никитою про католицьку літературу розвивалися думки, що література повинна бути не суто католицька, а християнська, бо тоді більше будуть її читати.

При кінці літа дістала свої книжечки "Сефта". На ринок уже не пішли. Вислала Митрополитові Кир Андрееві, дала Преосвященному Кир Никиті.

Літом перебувала родина. У дозвілля багато говорили розтрясаючи своє життя. По таких розмовах не почувалась я добре. Яскраво ставав переді мною великий тягар та сухість особистого, приватного життя, великі недотягнення в заряді зарваницькому. Коли ті всі з міста мали великі вигоди й більше часу для себе, прикро було бачити наглядну ріжницю.

Найболючіш, що не мала й часу зайнятися дітьми наскільки бажала б. Робила, що могла. Побачила виразно, що моє життя це життя праці без забарвлення, без розривок, життя обов'язку та й усе.

Зарваницю відвідав о. канонік Ковальський. Йому подала я причину своєї резигнації з відпустового заряду: виснаження.

У навечір'я Успення Пресвятої Богородиці, при заході сонця, на хмарах, зарисувався на заході тризуб з золотими крайчиками. Люди, які були на площі, на відправі Всенічного, бігли стрімголов на подвір'я приходства, приглянутись цьому явищу.

Не скінчилось ще Всенічне, як післанець-поліцист доручив проголошення мобілізації.

І площею пронісся плач. Люди збиралися домів. Переполох перемішався з поспіхом. Ніхто не міг опанувати положення.

Не міг уже о. канонік Горчинський, який тоді був у Зарваниці, дістатися залізницею до Львова, мусів їхати на Монастирська.

Настала німецько-польська війна.

Ані часописів ані листів. Ми опинились мов у мішку.

Через Зарваницю день-у-день перелітали різні літаки. Утікали люди, найбільше Жиди. Між Жидами постала велика паніка. Все на схід, у напрямі Румунії.

Місцева поліція конфінувала о. Василя на цілий місяць. Мусів віддати свій револьвер. Мусів щоденно зголошуватися на поліції.

То й щоденно, доки не вернувся в хату — неспокій.

Сусідніх священиків та інтелігентів вивезли до

Картузької Берези. Настрій воєнний. По селах тишина.

Я згорнула всі свої рукописи і чоловік заховав їх у церкві.

Я почала писати статтю для журналу тов. "Доля" п. н. "Роля жінки священика, як подружки", і не закінчила.

Одним була щаслива, що діти всі були дома.

Польська верхівка як Мосьціцкі, родина Пілсудського автами поза Зарваницю на Доброполе, на Винявку.

На Винявку високі державні урядники й державна каса з грішми та зі штабами золота — все автами. Авта в болоті застрягли.

Літаки дальше понад Зарваницею. Поляки вивозили все до Румунії, що ще могли вивезти.

На Бучач, на Румунію в переполоху втікало польське військо.

Кожної хвилі очікували всі німецьких військ. Та сталося інакше.

Ранком 17. X. 1939 р., коли я була в церкві на читаній Службі Божій та молилася перед іконою Небесної Матері, бо о. Василь пішов голоситися на поліцію, на Вишнівчик — завважила я, що обличчя Божої Матінки було повне страждання, аж чорне. Як хтось почорніє на обличчі з надмірного горя.

Я дуже перелякалася: думала, що мене або чоловіка чи родину стріне якесь нещастя.

Вже доходили вістки про звірства Поляків.

Подумала також, що може якийсь тяжкий гріх тяжить на моїй душі. Переглянула мигом своє сумління і не найшла.

В церкві правив тоді сотрудник о. д-р Івахів — римщук.

По Службі Божій вибігла я понад шкарп городу Клішівки, назустріч чоловікові.

Ішов городами. Здалека всміхався до мене і я заспокоїлася.

По обіді в поспіху прибіг на приходство директор Митрополитичих дібр — полковник Федорович.

— Большевики переступили в год. 10-й ранку кордон та маршують. На завтра вже можуть тут бути. Зловив вістку в радіо.

Враження страшне. Не хотілося вірити. Перед хвилиною тридцять німецьких бомбовиків перелітало над приходством.

Однак увечір авта польської поліції, яка тікала з Вишнівчика на схід, зі Сапови, завернули.

Всі думали: ніч пройде спокійно, а ранком усе виясниться.

Та пізно ввечір сильний гупіт у двері. Командант поліції прислав післанця: — Тікати! Большевики наближаються до Зарваниці! Отець Василь повинен утікати!

На дворі пітьма. Зірвалася страшна буря, дерева ломились, годі було вийти з хати.

Уся небезпека перед моїми очима: чоловік може оставити мене саму з дітьми, коли надходять ті, про яких сам розказував стільки страхіть... Його самого можуть поліцисти вбити в лісі, коли буде з ними їхати та кинути тіло в рів.

Чоловік звернувся до мене, щоб їхали ми всі, разом з дітьми.

Та серед такої страшної бурі годі було вийти з хати, а де ще брати діти!

Поприходили зарваничани-господарі. Просили не їхати.

— Нас ціле село, не дамо скривдити!

А перед моїми очима заєдно: прийдуть больше-

вики у село і станеться це, що було в часі революції в Еспанії.

Ніхто не міг спати.

Вервичка не сходила з рук.

Крісові постріли большевиків були все виразніші.

Рішилися: вийти з приходства на село, до старшого церковного брата, Петра Кушніра.

Взяли ми дещо речей з думкою, що все, що лишається пропаде, а ми вже до хати не вернемося.

Вся ніч у вікні. Вся ніч у молитві. Прислухувалися до крісових пострілів на полях за Зарваницею.

А вони усе ближче... усе ближче...

І РОЗЛИЛАСЯ СІРА ЗІ СХОДУ РІКА...

Сходило сонце. Заглянуло у вікна. Здавалося холодне, сумне.

До хати старшого брата, Петра Кушніра, входили й виходили люди.

Ніхто в селі не спав.

Ранком, з великою обережністю, большевицька стежа на конях. Дорогою, серединою села.

У кожного червоноармійця кріс витягнений перед себе. Коні нога за ногою, як могли найповільніше.

На вулиці ні живої душі. Люди у вікнах.

Не довір'яли.

Не довір'яли й большевики. Сторожко розглядались.

Більша кількість війська сірою масою на Вишнівчику, за рікою Стрипою.

За хатами, по садах. До овочевих дерев припинали коні з голосними вигуками. Недовірливо збились у гурт.

До хат ніде не вступали.

Їм не дозволено було вступати, і не дозволено було брати щонебудь їсти.

Враження пригноблिवе, прикре. Враження орди.

У селі Зарваниці було спокійно.

По недоспаній ночі вернулись ми на приходство.

Наче б увійшли до холодної, несвоєї, хати.

Покинуте гніздо втратило тепло.

О. Василь ще не кидав думки їхати з родиною до Підгаєць. Там був більший гурт своїх, там його родина. Можна було порадитись щб дальше робити. Ще легко можна було переїхати. Большевики дорогою нікого не займали.

Директор Митрополличих дібр Федорович виїхав ще ранком.

Я не могла освоїтися з думкою: їхати. Стало дуже жаль ікони Божої Матері. Я не могла ніяк оставити її, не мала сили на таке. З другої сторони насувалася перед очі страшна небезпека. І я розплакалася, не знаючи як поступити.

І знову прийшли господарі: війт Яків Микитин, Кушнірі й інші. Просили не лишати їх, вони всі обстануть в потребі за своїм отцем Василем.

— Нас ціле село, отче!

Ми остались. Однак боялись самі ночувати в хаті, бо нападали недобитки польського війська, які ще крилися по лісах. Могли бути і в зарванницькому лісі та ніччю напасти на село.

Місцеві Поляки зразу були переконані, що большевики йдуть на поміч Польщі проти Німеччини.

Цілий тиждень усі ми, з приходства, ночували в старшого церковного брата Якова, на вулиці Панській. Там густіше хати.

Чоловікові, як колишньому українському УС-С-ові й воякові УГА, грозило від большевиків переслідування. Брат о. Мирон, що вже був у Підгайцях, переказував приїхати.

Я не могла рішитися їхати з дітьми. Зверталася до чоловіка:

— Якщо хочеш, якщо вважаєш, що тобі потрібно, то їдь. Я не рушусь. Останусь з дітьми тут.

без огляду щб зі мною мало б статися. Згину, то згину.

Так багато дорогоцінностей було в зарваницькій церкві, у вотах, що міг би хтось колись сказати: використали нагоду.

Маю діти... нарушена честь... ні не годна... Не поїду, хай діється, що хоче!

І ми остались.

І пішли дні за днями, понурі, прикрі.

Позаочно, на повітовому зібранні ухвалили мені директорство школи в Зарваниці.

Довколишні дружини священників займали такі посади і хотіли, щоб я була з ними.

Я не могла змусити себе вчити дітей не так, як учив чоловік у церкві. Треба було заперечувати існування Бога, бо така була програма навчання.

Деяким напочатку видавалося, що це вдасться виминути, але сильно помилялись.

Не могла. Не прийняла.

Хай діється, що хоче! Ще наразі маємо з чого жити!

Люди потішали себе, що це недовго і о. Василь назовні був спокійний.

— Заки впаде перший сніг, усе буде добре — говорили.

Перед святом Покрови переходило через Зарваницю більше большевицького війська. Тоді зірвалася така страшна сніговія-буря, що поломила багато дерев у лісі й по садах.

Люди говорили, що навіть природа бунтується проти большевиків.

Всі числили кожної хвилини на революцію. Назначували реченці, то знову відтягали, а тимчасом хто міг, утікав. Багато людей арештовано, а багато, хто лише колинебудь був зв'язаний з

якимсь німецьким походженням, через німецькі комісії, що працювали у Львові, виїздив до Німеччини. Ці комісії записували людей та вивозили спеціальними поїздами.

Кожний день був моральною мукою.

Я сильно вірила у скоре "краще завтра" та велику опіку Божої Матері.

Багато священників виїхало, залишаючи свої родини. Люди переправлялись через ріку Сян, брили водою, а зимою льодом, наражувалися на обстріл граничної сторожі. Ризкували й рятувались.

Не могла я зрозуміти священників, що виїздили самі чи з родинами.

"Якщо б я мала чоловіка, який оставив би парафію й мене з дітьми і виїхав, а опісля по всіх вернувся б до села, до мене, я не прийняла б його — сама ховала б діти".

Це був надто сильний аргумент, якого я й сама налякалася, але він був добрий і конечний у тих часах. Один на другого впливав: виїздити.

В душі розвинулася безмежна любов до Небесної Неньки. Так дуже бажала служити Їй та перебути тут усе горе. Дочекатися у цьому місці волі.

За спільною радою о. Василя, сестри-захристянки Меланії і моєю рішили ми скрити чудотворну ікону Матінки Божої, тому, що при відвороті большевики могли б її знищити. Скрили недалеко церкви в сусіди, удови Юревички, куди й перенеслася сестра Меланія сторожити. Мешкала там у той час і сліпенька Катериня.

Ікона скрита була в пачці, обвинена обрусами й ковдрою. Пачка стояла під стіною, прикрита білим обрусом. Завжди світилися дві свічі.

Поховано дорогоцінності, воти, чаші. Закопано

в двох місцях. У пивниці Юревички і старшого церковного брата Петра Кушніра.

Те саме зроблено з церковними речами, з вишиваними обрусами, рушниками, фелонами.

Ікона Розп'ятого Ісуса, за головним вівтарем — престолу — осталась на місці, але без корони. Корону висаджену діамантами сховано.

На місце ікони Божої Матері заложено копію Петра Холодного старшого.

У Підгайцях, в урядах, засідали Жида.

Кричали, щоб відібрати від о. Василя все поле та викинути його з приходства. Це саме зробити з монахинями — розігнати.

Люди боронили як могли.

За лісом оо. Студити заховались на своєму місці. Сестри-Василіянки щойно при кінці оставили хати. Кілька поїхало додому, бо не мали з чого жити. Ходили в хустинках, без габітів.

З початком жовтня почались арештування у Львові. Арештували Данка.

У св. Юрі Митрополит Андрей, оо. крилошани й священники остались без пенсій.

Із сіл та зі Зарваниці довозили їм люди харчі. Помагали й грошми.

Орися не хотіла виїздити з дітьми до Німеччини, Данко був у тюрмі у Львові — тому залишилася. Дуже вірила у скору зміну на краще.

Люди часто відвідували Настю — сестру Маріям Волошин. Спрагнено ловили від неї слова надії на краще.

— — — — —

Усе більше людей арештували большевики. Хлопці з підпілля радили о. Василеві втікати, та він не хотів залишати парафії й родини.

А коли наслухався різних погроз хлопців з під-

пійля на адресу директора школи Цєпліка — порадив йому винестися з села.

Пізнім вечором, серед пітьми й дощу, перевів його сам аж поза границю Зарваниці на дорогу в Бучач.

Цєплік ховзався збіччю понад ріку Стрипу, бо дорогою не йшли, щоб кого не надибати, падав і погрожував: — Як вернуся тут, то зі Зарваниці камінь на камені не останеться!

Вірив у поворот польської влади, вірив у свої сили.

Цього вечора пригасила я нафтову лампу, неспокійно очікувала чоловіка.

Коли вернувся до хати, відітхнули ми з полегшою: — Хай собі йде...

Дружина Цєпліка, яку люди любили, лишилася якийсь час учителювати, але згодом виїхала до Бучача, де замешкали. Большевики вивезли їх до Свердловська.

Обманули, як звичайно: обіцявали завезти їх на Мазури, звідки була дружина Цєпліка, а повезли в глиб Росії. Там працював Цєплік у каміне-ломках. Аж якось каміння обсунулось і присипало його. Чим грозив, від того згинув.

Я, хоч терпіла багато, не могла рушитись зі Зарваниці: мов якась невидима сила не пускала.

Кожне арештування, кожний перехід большевицького війська, кожний часопис із червоними написами й п'ятираменною зорею, творили в моїй душі начеб рану, а її біль був дуже й дуже прикрий.

Тоді, в таких терпіннях звичайно снілася мені приятелька — незнана молода дівчина, яка ставала по моїй лівій руці і переводила мене через якусь там небезпеку. Чи то глибоку ріку, чи відводила від пропасти.

Коли я турбувалася своїми дітьми та в тривозі як зможу в такі часи виховати дітей, по Св. Причастю молилася до Небесної Матінки, відчула в душі спокій.

Більшість людей уже сумнівалися в скорий переворот і це розходилося пригнобленням.

Вечором, при вервиці, пересунувся перед очима образ: Клячу перед ступенем престолу, перед чудотворною іконою Божої Матінки, а висока жінка в чорному одязі й чорній хустині на голові, черти гостріші як на іконі Матінки Божої, зіступає зі ступеня престолу і цілує мене в чоло.

Відібравши це враження, цей образ, я стряслася всією істотою. Не вміла собі цього пояснити, і дивно мені стало. Назвала я це образом душі, тому що цей образ з'явився сам від себе, начебто хтось пересунув його мені перед очима.

Зимою все більше й більше почали говорити про те, що треба піти мешкати на село, залишаючи приходство.

Говорили люди й про зміну на весну.

А тимчасом при кінці січня сільрада взяла третю кімнату в приходстві на свою канцелярію, а велику їдальню на школу для дітей одної кляси.

Двері у спальні засунено шафою, але шпарами продирався кожний найменший рух, неспокій, крик і дим від махорки.

Закапарили хату в неможливий спосіб.

На стінах порозвішували портрети Сталіна, Леніна, Ворошилова, Молотова і повно "лозунгів" "Пролетарі всіх країн, єднайтеся".

На розі хати заткнули червоний прапор.

І десятого лютого 1940 року прийшов перший вивіз людей.

Цілу ніч у сільраді, за стіною, був рух, гупіт

чобіт, голосні та притишені голоси. Коло хати стояли запряжені сани.

Попри Мазурів забирали Поляків, але й наших, які були в чинній службі за Польщі, як лісничі, гайові і под.

Цілу ніч не можна було голови приклонити. Ранком пішли ми до церкви. Я, хоч о. Василь правив Службу Божу, не могла встояти. Верталась у хату і знову йшла до церкви. Не могла найти собі місця.

Не знала, чи ми є на списку і... чи нас не вивезуть.

А селом плач, проклони, переполох, один жах. Морози тріскучі звиш 30°.

Зима страшна, якої люди не пам'ятали.

Говорили, що вкортці має бути другий вивіз, та не знали — коли.

В душі приготувляла я себе на вивіз разом з родиною: воліла б це, ніж арештування чоловіка.

Скоро покликали о. Василя до сільради. Списали протокол з іще кількома господарями. Хтось доніс, що о. Василь служив в українському війську й був старшиною. Викрутився. Заявив, що він священник.

У тривозі цих днів, бо ж протокол був підготовкою до вивозу, приснилася знову приятелька і сказала:

— Іще один поріг і все буде добре!

Перевела через якийсь поріг, ударила ясність і я пробудилась.

Другого дня вранці неначе запалив хтось усе село. Багато людей збиралися їхати саньми до Золотник, до уряду, з протестом за насильство, що сміли непокоїти о. Василя.

Злагодились самі жінки, бо хтось порадив, щоб мужчини не пхалися.

Старостою був Жид Півоваров. Того дня перед виборами приїхав до Зарваниці. Всі пішли до нього, до школи й піднесли страшний крик. — Не можна вивозити священика! Не позволимо! По наших трупах! Платимо вам усе, що хочете! Не вільно рушати нам священика, за яким немає ніякої вини!

Наразі допомгло, але годі було справді вірити большевикам. За кілька днів арештували тих господарів, яких переслухували разом з о. Василем.

Вікна сільради були освічені. Перед хатою був рух. Діти, перелякані, не могли вснути.

Зарваничани думали, що прийшли вивозити їх душпастиря з родиною і в кожній хаті засвітилося світло. Люди чували, не спали.

А восьмого квітня, коли старші діти вечеряли, а наймолодший Андрійко вже спав у ліжечку, прийшли хлопці з підпілля та викликали о. Василя в неосвітлену кімнату.

До Золотник приїхало 60 енкведистів. Ніччю мав бути вивіз і ця вістка змушувала до втечі.

В течку взяла я по одній сорочинці для дітей, щоб було бодай раз у що перебрати.

Треба було дуже уважно, потихеньку рухатися, бо за стіною сільрада й дижурні.

Розбуджений Андрійко ввесь дрижав.

Я зспокоювала його як могла, потішала, що ідемо до Бабусі.

— До Бабусі! Бобика взяти!

Маленький песик тупцював біля ніг, але ми не могли вже його взяти...

Обтулювала Андрійка і сльози тиснулися до очей.

Глянула крізь вікно. Лиш де-не-де блимали світла. Село вже спало.

Тихцем висунулися ми з хати. На подвір'ю чекали дві парі запряжених коней і саней.

На одних примістилась я з Наталочкою й Андрійком, на других о. Василь з Івасем і Анусею.

Поцілували ми одвірки хати, перехрестились і сани рушили з подвір'я.

Розділилася родина у два напрями, в інші райони. З думкою, що може бодай хтось урятується.

Моє серце мало не розірвалось. У висках било молотом. Коло мене лише двоє дітей. На переді саней фірман.

Від цвинтаря ще раз оглянулася, на церкву, на Зарваницю.

Зробилось жаль.

...За що мені таке, Мамочко?! Чи за те, що так тяжко тут напрацювалась? Така мені відплата? Певно ніколи вже тут не вернуся!

У селі темно, понуро, тільки млин туркотів і блимало в ньому світло.

З Вишнівчика дорога поперечна. Ледве кілька кроків до неї. Тою дорогою мало б надїхати НКВД.

А коні так помалу ступали... грязь, розтопа...

Добились ми до цвинтаря і поперечна дорога залишилася за нами. Стало відрадніше.

Сани на дорогу за цвинтар, до Доброполя.

Коби ще трохи... ще трохи... але... на санях лише двоє дітей!

Дрижали уста, дрижало серце.

В руках пересувалися зернятка вервички поволі... як поволі ступали коні.

У Доброполе перед північчю.

Дістали кімнату на приходстві в о. Степана, тодішнього сотруди́ника Зарваниці, але вснути я ніяк не могла.

Хата при головному гостинці Тернопіль-Бучач Надслухувала: чи не надїде яке авто, чи не пристане біля хати.

Зривалась раз-у-раз, а серце мало не розірвалось.

І в хвилині, коли намагалася заснути, над ранком уже, з примкненими очима, у так званому півсні, почула по лівій руці, біля ліжка голос: "Будь спокійна... тобі зовсім ніщо не загрожує!"

І з легким докором: "Чого ти втікала? Пощо ти діти брала?"

І ще раз повторилось це саме: "Пощо втікала? Пощо ти діти брала? Будь спокійна..."

Голос жіночий, повний такої безмежної доброти та ніжності. І відчула я від нього повне заспокоєння й безмежне щастя.

До того голос нагадував мені той голос по приході Івася на світ, у старенькій сотрудничівці.

Тепер, по цьому переживанні почула я себе дуже й дуже щасливою.

Відчинила очі і ще чула прекрасну мелодію голосу, і ще впоювалася безмежним щастям своєї душі.

Чомусь певна була, що це голос Небесної Неньки. Пояснювала собі, що стрінуло мене це тому, що виїздила зі Зарваниці з жалем і докором та постановила ніколи більш туди не вертатись.

На другий день кругом Доброполя шаліли страшні вивози родин арештованих і багатьох інших.

З того села не вивезено ні однієї родини. Це було одиноке село, Бучацького району, мов острівець у тому страхітті. А сталося це завдяки поставі голови сільради, який не представив жадного списку: — Тут нема нікого підозрілого! — заявив.

У Бучачі на станції стояли транспорт, вагони навантажені людьми — родинами — на вивіз у Сибір.

Не можливо було їхати тамтуди до Соколівки, до Мами.

Та я вже й не хотіла їхати нікуди. За всяку ціну хотіла вертатися до Зарваниці та ніде ні кроком не рухатись, що б там не було.

Вірила сильно, що мені нічого не загрожує. Повірила в безмежну опіку Небесної Матері наді мною й моєю родиною.

Щасливо врятувався й о. Василь зі старшими дітьми. Коли прийшов, просила я: якнайскорше забрати мене до Зарваниці.

Розказала йому все, та він дивився на мене... в його погляді вичитала недовір'я... Радив якийсь час сидіти з дітьми в Доброполі.

У Зарваниці, в той час, був вивіз, який тривав три дні. Саньми вивозили людей з-під брами приходства.

Тоді вивезли родину Данка зі Львова.

Говорили, що ще будуть вивозити.

В Доброполі я перебула цілий тиждень. У квітну суботу вернулись усі до Зарваниці. Вернулись по важкім перживанні, мов по важкій недузі.

Найщасливіший був малий Андрійко, бо Бобик віднайшов його в Доброполі та їхав з ним на возі додому.

Зарваничани настоювали, щоб я виїздила з дітьми до Мами.

— Отцеві самому легше скритись дeneбудь, аніж з родиною.

Тимбільше, що все частіше говорили, що треба буде покинути приходство.

До сільради приїздили різні большевицькі уряд-

ники і все лютилися: чого ще тут мешкає родина священика.

— На чорта вам попа!

Я радніша була піти мешкати на сільську хату, коби бути разом, щоб не виїздити.

Певна була, що виїзду не потрібно.

Святкували ми разом.

Село мало вигляд начеб крізь заплакані очі дивилося на світ.

Говорили про деякі зміни і про новий вивіз з початком травня.

У листі від Преосвященного Кир Никити було до о. Василя речення: "Хай пані з дітьми їдуть до Бабці, до Соколівки. Конечно".

Дуже тяжко приходилося рішатись. Вірила, що не треба їхати, а з другої сторони взяла це як пересторогу єпископа. Не хотіла бути впертою й непослушною духовній владі. Видавалося мені, що в тому випадку мушу поступити як монахиня, то й рішилася виїхати.

Попрощалась з іконою Небесної Неньки, поцілувала одвірки хати, взяла дітям речей на два тижні — і поїхала. Перед Провідною неділею, на Ходорів до Соколівки. Була переконана, що там довше двох тижнів — місяця — не буду.

До вдови по кухареві Солонинці, до одної кімнати, перенісся о. Василь. Недалеко млина, у бічній вуличці.

СОКОЛІВКА

З дня на день ми вичікували зміни. О. Василь приїздив та розказував про близькість революції. Приходили й місцеві підпільники до брата о. Мирослава. Вони, захоплені визвольними плянами Гітлера, потішали і вливали надію на краще.

Цвів великий сад.

— Заки опаде цвіт з дерев — будемо вільні! — потішали підпільники свого о. пароха.

З дерев опадав цвіт, стелився по мураві саду, поміж деревами, і звільнення не приходило.

Поміж виноградом, на фронтівій стіні приходства звив пташок гніздочко.

Крізь вікно слідкувала я за пташиною у гнізді. Туга в'їдалась у серце, що пташок був свобідний, мав свій куток.

Розцвітали фльокси, улюблені квіти моєї Мами.

Фіолетні... білі... рожеві...

Попід вікнами стелилися притаманними пахощами.

Приходство було при головному гостинці Львів-Станиславів. Тим гостинцем були часті пересуви большевицьких військ. Вічний рух. Ночами шуміли переїзні авта.

Я зривалася. Надслухувала чи не вивозять часом людей зі села. Чи не пристає яке авто під брамою приходства?...

Брат о. Мирослав мав чотири прилучені церкви. Нераз неділею їхав правити Службу Божу

до прилученої, так тоді в Соколівці правив читану Служббу Божу в шостій ранку.

Я вставала, будила старших дітей, щоби з Мамою й прислугою піти на Службу Божу.

І хоч це було дуже рано малий Андрійко не дозволяв себе залишити. У ліжку ще протирав кулачками заспані очка й убирався: — Я з мамусею йду! Я йду з вами всіми!

Хоч міг ще спати, а хтось із прислуги міг би був залишитися з ним.

Він ніколи на це не погоджувався. Тримав сильно мою руку і достосовував свої крочки до нас усіх.

А війна Німеччини з Францією, з Англією відтягала надію на революцію.

Було багато домашньої праці й коло дітей. У брата був іще найстарший брат, монах з розв'язаного монастиря оо. Студитів в Уневі, диякон о. Євтимій.

Я дуже тужила за іконою Зарваницької Небесної Неньки. Багато, в дозвіллі, молилася.

Переписувалася з вивезеною родиною в Казахстані.

Порадили написати листа до секретаря УКП Хрущова в Київ, прохаючи звільнити родину зі заслання.

Я написала, але попала через це в слідство.

Приїхав прокурор на стягнення протоколу.

Діти заплакні дивились мені вслід крізь вікно, коли йшла на переслухання.

Падав дощ.

У долоні стиснула я сильно медалик Матінки Божої — св. Катерини Лябуре.

Вчасі переслухання, у маленькій кімнатці, лише я і прокурор.

Голубі очі з-під кашкету допитливо в моє обличчя.

Прочитав моє назвище зі зміною одної букви в ньому.

Помилився? Нарочно? Нерозгадана загадка і... звільнив.

— Простіть, я вас помилково візвав...

— Ой, Мати Небесна!... Шепотіли мої уста, коли верталась з дощем у хату.

Я думала: мушу назад до Зарваниці. Я не лишусть тут довше!

Коли приїхав чоловік, просила вернутися до Зарваниці, а він намагався переконати, щоб іще залишилась.

Тоді знову лист до о. Василя від Преосвященного Кир Никити з пересторогою, щоб я залишилась у брата.

З болем серця скорилася.

А коли була сама в кімнаті, начеб хтось шепнув: "Зима скоро минеться і не оглянешся, як скоро..."

Звідки це? Дивувалась я. Чи дійсно мала б зимувати ще тут?

І взяла я це за підготовку до дальшого перебування.

Записала тимчасово дітей до місцевої школи і чекала зими. Помагала дітям у науці.

У класі Анусі, за правилами тодішньої програми мала бути стін-газета.

Тут могла мати вона поле до попису. Вчителька була ще місцева старша жінка, гарно до моїх дітей відносилася.

Стін-газету прикрашувала Ануся малюнком осені з розкиненими осінніми листочками. Там було й приміщене її оповіданнячко про осінь.

Помагала я їй у тому своєю радою як могла, але й уважала, щоб Ануся якнайбільше виявила себе.

Раділа, коли бачила в неї талант та піддержувала її як могла.

Наталочка також гарно вчилася, була пильна, любила геометрію. А також почувалася дуже добре, коли могла щонебудь допомогти в кухні.

Обидві захоплювались кужілем, коли дівчата вечорами, по роботі, пряли льняне повісмо, та й залюбки їм помагали.

З цього прядива ткач на селі ткав простирала, рушники, а з конопляних ниток мішки, які потрібні були в господарці.

Вістки про Зарваницю привозив о. Василь.

На відпуст люди приходили, хоч багато менше, а священики поодинокі. Час-до-часу наїздило НКВД та лякало людей. Він сам ночами крився по чужих стрихах, пивницях.

Як лише з'являлось НКВД у сільраді, на приходстві, підкрадалися хлопці з підпілля і на вікні — ніччю — у хаті вуйка Солонинки з'являлась рука. Це була пересторога для о. Василя: тікати! Тоді виходив і зникав поміж хатами села ближче лісу, ближче ріки.

Большевики заборонили правити на церковній площі, та він їх не слухав.

У часі відпусту приходили з району, прислухувалися проповідям, кликали до себе: — Кидай свою рясу і переходи до нас. Із тебе був би дуже добрий агітатор. Гарно вмієш промовляти.

— Я цього не зроблю!

— Подумай!

Накладали великі податки на церкву. В Зарваниці було 12 тисяч рублів. Люди складали і платили та даліше правилось у церкві чи на площі.

До Соколівки не взяла я зі собою дівчини до помочі, а не могла нікому передати свого обов'язку, було тяжко.

А дні йшли прикрі, вичікуючі.

Йшли дні за днями.

Люди піддержувались обіцянками, що в 1940-му році все скінчиться. Кінець комунізму.

Я чекала... чекала і молилась.

До Зарваниці годі було їхати, бо кімната вуйка Солонинки, де мешкав чоловік, була дуже вогка й тісна. Там зложено всі речі з приходства.

І прийшла зима зі страшними сніговіями. Але й вона переходила, хоч не раз у журбі та тривозі.

Вечорами розважались ми з братом о. Мирославом розмовою на теми духовного життя.

Він і звернувся тоді до мене:

— Ти духово дуже високо стоїш!

Тим зворотом дуже заскочив мене, бо про таке не думала ніколи.

Мама, 80-літня старушка, не могла зрозуміти безбожницького ладу. Не могла освоїтися з вивозом родин, арештуванням Данка. Усе це було вже понад її сили.

Не раз застановлялася над моїми переживаннями і говорила: — Але ж маєш хрест... маєш...

І... захворіла.

Очі весь час на іконі Пречистої, аж згасли...

Тоді мої руки обтяжились іще більшими обов'язками.

Івась, найстарший з дітей, не мав для себе товариства. Я була свідомо, що йому тісно в малих кімнатах старенького приходства.

У Зарваниці, на приходстві, була простора хата, були його товариші, з якими зжився.

Коли не раз дивилася на нього, мимохіть приходила мені думка: Орел у клітці...

Але Івась ніколи не жалівся. Все спокійний і зрівноважений, старався знайти собі яксь зайняття — поза наукою — і багато читав.

Ближче до весни, коли сніг дещо стужів, діти залюбки проводили вільні хвилини в саді. Клали снігурів, прибирали їх.

А одного дня, коли молодші діти були зайняті чимсь іншим і Івась був сам на цілий сад, — почав ліпити снігура.

Поволі, не поспішався. Він і не любив, щоб йому перешкоджали.

Я слідувала крізь вікно: Коли закінчував, пішла подивитися.

Це не був снігур, це була вирізьблена постать з обличчям, що приковувало до себе.

— Івасю, хто це такий?

Івась з усмішкою приглядався.

— Тарас Шевченко!

Я не могла заперечити, що була якась схожість, але мене вдарили риси обличчя і взагалі ціла постать. Це було щось дуже, дуже сміливе в задумі, пробивалася з нього якась нова ідея... Він думав про Шевченка, але по своєму. Наче приносив до нової епохи.

Я задумалась на доріжці саду: Івась створив нову людину...

Що буде з Івася? Невже скульптор?

— — — — —

Політичні події перекочувались далі своїм руслом. Большевики все частіше висказувалися неприхильно про Німеччину. Готовилися визволити Закарпаття, Польщу, Західню Європу, так як визволили Бесарабію, частину Буковини та Литву, Лотву і Естонію. Чекали на ослаблення Німеччини через війну з Англією.

Тут і там ходили все впертіші вістки про існування української армії за Сяном.

Брат о. Мирослав був багато зайнятий у парафії, як ревний священник, коли являвся в хаті, то його найкращі хвилини були з Андрійком. Дуже його любив і аж очі йому сіяли, коли міг з ним трохи побавитися.

Захоплювався Андрійком, як у церкві, в часі катехизації дітей, стояв непорушно напереді і з зацікавленням прислухувався. У гранатовому плащику зі сивим смушковим ковніром, поважне, задумане личко хлопчика брунетика з великими синім очма.

— Я його ніколи не забуду таким. Він завжди стоятиме мені перед очима...

Брат студит о. Євтимій поважний, лише підсміхався.

Аж раз Андрійко нагло захворів. Дістав ненадійно високу гарячку. Я не мала жадного лікарства й лікаря не було близько. У великій тривозі молилася біля нього, коли він лежав на ліжку Мирослава. Одинокий лік, що його мала зі собою, це була свячена зарваницька вода. Я дала Андрійкові напитись. Він заснув, а коли пробудився, нагло сів і сказав:

— Мамусю, мені снилася Матінка Божа, наша зарваницька, і сказала до мене, що я піду до Неї аж тоді, як буду вже великим.

Мені закрутилися сльози в очах. Я побачила, що йому покращало. Поцілувала та прикрила щільніше.

— Лежи ще трохи, добре? а потому встанеш.

— Добре, мамусю...

Я дуже бажала по Великодніх святах їхати вже раз до Зарваниці.

Великодні свята наближалися.

В середу страсного тижня падав дощ. Я дуже бажала обсадити гріб найдорожчої Мами барвінком. Його було багато в городці. Взяла дівчину накопати барвінку та серед дощу обсадила краєм могилу. Могила була біля церкви напроти дверей захристії. На могилі засадила барвінок у формі хреста.

Щаслива, що могла це зробити, подивилась на могилу і подумала: — І не подякує мені моя Мама?...

Вернулась у хату виробляти паски, бо тісто підійшло вгору.

В тому часі, у прилученій церкві правив брат о. Мирослав Службу Божу й парастас за Маму, на який я зладила три хліби.

Ію пасках виробила я артос і за звичаєм треба було відбити різьблений напис: Розп'яття з буквами "Іс.-Хр.". Вирізьбив це ще прадід на кості.

Ця маленька різьба стояла в їдальні, у креденсі.

Цю кімнату в той час займала я з дітьми.

Ануся спішилась до школи, а я пустилася через кімнату брата о. Мирослава і кімнатку Мами до їдальні.

Була десята година ранку.

В кімнаті брата побачила я Маму. Очі Мами вперто гляділи на мене. Мама усміхнена, щаслива, молода, тільки постать до половини — сиділа на своєму сталому місці, на софі близько печі.

Ті, що були в хаті нічого не завважили і я подумала: провиділося.

Але, коли верталася тією самою кімнатою, побачила знов з'яву.

В обличчі Мами було стільки ненадійної радості-втіхи, захоплення та якоїсь безмежної вдяки, що я аж змішалася. За життя Мами ніколи не

бачила я такого обличчя, такої безмежної любови в очах, як у той мент.

Бачила це душею, тіло начеб завмерло чи здеревіло, а друге "я" бачило все. Я зовсім не боялася, було мені незвичайно добре, була дуже щаслива.

В наступних днях усе тягнуло мене до того кутка і все бачила усміх Мами і погляд очей, який мене супроводив.

Усміхнена, щаслива все шукала поглядом за мною і за сином о. Мирославом.

Враження було дуже сильне, тимбільше, що ніхто нічого не бачив, хоч усі ходили по хаті.

І так через три дні відчувала я присутність Мами. Навіть у церкві, в часі Служби Божої, яка правила за Маму. Коли я виходила з церкви, побачила Маму біля могили. Обличчя вже було сумне і на тому поява закінчилася.

В тому часі відмовляла я щодня дві-три вервички за Маму. І взагалі багато молилася.

А коли йшла на прохід, поза город та саджавку — полем — відмовляла вервички в різних наміреннях за померлих.

На приходстві була гарна духовна бібліотека і щоб найти розв'язку на події, які мене стрінули, почала я шукати в книжках і з зачудуванням довідалась, що не всі люди бачать з'яви.

Це ще більш розхвилювало. Розказувала про своє пережиття братові о. Мирославі. Він не перечив, лише дивився своїми великими, синіми, очима на мене, а в очах малювалося довір'я і зчудування.

По святах до Зарваниці не поїхала, лише чоловік забрав до себе Івася, згодом Наталочку. Там ходили до школи, закінчували рік.

Безмежна туга за іконою Матінки Божої все

і все збільшувалася: за всяку ціну хотіла я до Зарваниці. Не думала про ніщо, про жадну ви-
году. Туга була багато-багато сильніша.

Байдуже було щб могло б статись, аби тільки хоч раз глянути на ікону. Потім могла я вмерти, могли большевики вивезти, ціль була одна: за-
їхати туди.

На приходстві у брата була мала іконка Божої Матінки зарваницької. У кімнатці Мами. Перед нею, за звичаєм Мами, дальше світилася червона лямпадка. Та це не гасило туги.

Молилася я і молилась за поворот додому.

Господь вислухав моїх молитов. Чоловік ла-
годив одну хату на селі. Віднаймив дві кімнати в одної удови, а кухня мала бути спільна і туди мала я переїхати, коли Анусі скінчиться шкіль-
ний рік.

Дехто лякав небезпекою пускатися з дітьми в дорогу, але я не мала вже сили терпіти таку безмежну тугу.

Хоч нераз, наслухавшись упімнень, закрадався в мене сумнів: Може справді в небезпеку везу діти? Тоді молилась за померлих, просила якоїнебудь поради щб маю робити.

І приснилося: У поспіху став біля мого ліжка хлопчина в ясному одязі — 16-18-літній, обличчя зовсім мені незнане, з України, і сказав:

— У нас діються страшні речі, хай пані їдуть додому, там між своїми людьми безпечніше...

Я відповіла: — За два дні їду...

Збудилася. Був білий день.

Не могла вже дочекатися від'їзду. Наче б щось гнало до Зарваниці і за два дні виїхала, остав-
ляючи брата опіці Божої Матінки і доброї при-
слуги.

Брат о. Мирослав найняв запряжені коні на

Ходорів, щоб не пересідати і дав людей до помочі.

Дорога була страшна. Віз стряг раз-у-раз у болоті. Ледве добилися до станції.

До Зарваниці приїхали ніччю, перед самими Зеленими Святами.

Вітер колихав мною, така була обезсилена, вимарніла. Люди лякались мого вигляду.

У винаймленій хатині відчула я дуже гарний спокій, а найкраще, найспокійніше було у стіп Небесної Матері.

Була спокійна, що нічого злого не станеться, але якщо б треба було бути з большевиками довше, підготовляла себе і чоловіка на вивіз.

Із податками для большевицької влади були клопоти для Зарваниці. НКВД наразі сиділо тихо, було щойно по вивозі, який відбувся при кінці травня.

Вивозили тоді родин усіх тих, які втікли від війська чи скривались.

Приводила до ладу свою хатину. Коли мала час, ішла до церкви. Там було дуже спокійно й добре.

Здалека дивилася на зарослий бурянами городець приходства. Помимо хабаззя, яке росло кругом, прекрасно цвіли кущі червоних турецьких маків. Деколи зарваницькі дівчата передавали мені ці квіти.

Большевики приготовлялися до наскоку на Німеччину і дуже поспішно будували летовища. Хто лише мав коні, мусів завжди в них працювати.

Жиди шептали, при кінці червня про переговори між Німеччиною і большевиками. Говорили, що Німеччина зажадала України, знесення колгоспів і що Сталін годився, лише партія ні...

Війна висіла на волоску.

В четвертій годині, досвітком 22-го червня, стряслась хата від сильних вибухів.

Я зірвалася: — Війна!

Тієї ночі ще був вивіз і о. Василь мусів чувати, але в Зарваниці було спокійно.

Надвечір довідалися, що вже є війна між Німеччиною а большевиками та про бомбардування Німцями ряду міст.

Боялися большевицьких налетів на села, але було тихо.

Місцеві большевицькі урядники були в страху. Зачинялися щільно в хатах, а військо через нестачу гостинця, тудою не переходило.

Бомбардування було чути все виразніше. Большевики наспіх переводили мобілізацію.

По вулицях, біля хат, на подвір'ях — по цілій Зарваниці — плач, голосіння.

Багато хлопців повтікало і їх родини непокоїлись.

Чужих літаків появлялося все більше. Люди переповідали: літаки німецькі, румунські, мадярські, італійські...

На очах усіх, за лісом, відбувались бої літаків, сяяли скоростріли і большевицькі літаки, загорівшись падали долів.

Прийшла й заборона світити по хатах.

Зарваничани не спали ночами, не спав і о. Василь.

Відрадніше стало, коли довідалися, що зі Золотник і Вишнівчика вивтікали большевицькі урядники.

У Золотниках німецька бомба рознесла приміщення НКВД.

А тоді кілька днів неприємно тихих.

Ніхто не знав що діється на фронті. Не знали, де німецьке військо.

А всі вичікували Німців як спасителів.

Старші пам'ятали австрійське військо й утожнювали з ним гітлерівське військо...

ЗАПЛАКАНА ВОЛЯ

На мурах довкола церкви появилися, з початком липня, відозви Легенди та Бандери.

У відозві було написано про Україну, як державу союзну з Німеччиною.

Переказувано промову Митрополита Кир Андрея в радіо зі Львова. Це слово до народу, заклик за любов і спокій, рівновагу духа.

Навскорі шила я синьожовтий прапор.

Хлопці наглили.

— Як наказ! То наказ!

Виструнчені, набундючені, з револьверами, у моїй кімнаті.

Як лише могла шила скоро.

І... на хаті, з горішного, наріжного, вікна приходства, замаяв синьожовтий прапор.

А о. Василь — чоловік непокоївся, нервувався, щоб у хлопців не був заскорий поспіх.

По селі почалися арештування людей підозрілих у комунізмі. Наповнилась пивниця приходства.

Під церквою, біля приходства, плачі й проклони жінок арештованих. Плачі дітей.

У церкві мала правитися Служба Божа в наміренні українського народу, а всі ходили гей отруєні.

В Зарваниці очікували того дня приходу німецьких військ, та вони не з'являлись.

На пагорбку від дороги, перед приходством, розложили хлопці вогонь. Він палахкотів високо, а до нього раз-у-раз докидали большевицькі брошури та портрети вождів.

Розсувався дим, скакали іскри і пекли очі.

Хлопців картав о. Василь за непотрібне арештування. заручив своєю головою за арештованих і їх надвечір випустили.

Були це переважно ті, що працювали в сільраді чи колгоспі, який щойно закладали.

Зарваницею розійшлася поголоска, що надходять большевицькі частини, які ще не відступили.

Вони переходили селами, а селами синьожовті прапори, зброї мало, а ті, що втікали від большевицького війська, вже в селі.

Постав іще більший переполох, коли відділ большевиків, що складався зі 40 людей, упав на Вишнівчик.

Цей відділ подер синьожовтий прапор, а всіх арештованих випустив.

Стріли летіли на Зарваницю і люди втікали на городи над ріку. Большевицький відділ наближався дорогою з Вишнівчика до зарваницького цвинтаря.

Постріл з вікна коридору, на поверсі приходства, наполошив їх і вони пігнали пільною дорогою на Доброполе.

Більші частини большевицьких військ відступали через Підгайці поза зарваницький ліс. Розділились у два напрями: один на Золотники й Тернопіль, другий на Гниловоди, Кїйданів, Бабулинці, Бучач.

Щоб рятувати село, за радою о. Василя, хлопці розібрали міст на Стрипі, біля каплички в лісі.

Ніхто не знав, де німецьке військо і коли приїде.

Цілу ніч було чути стріли і ніч була погана. погана...

Селом ходили поголоски про напади большевицьких військ на села, про жертви хлопців, про пакості по церквах, а далше про вбивства священників та про страшні, масові вбивства арештованих по тюрмах.

Чим далше до Збруча, тим було гірше.

Вістки підтверджували ті, які верталися роззброєні з війська чи "форшпанів". Був щасливим той, хто втік, бо й у війську вбивали Галичан. Хлопці, які йшли через Зарваницю, вступали до церкви, сповідатися.

А одної ночі знову занепокоїли людей незнані постріли на полі за Зарваницею.

Увечір приїхала була з інших сіл міліція. Мала забрати всіх мужчин-Жидів, дві жінки й чоловіка зі Зарваниці. Їх посуджували у видачі одного, давного, секретаря громади большевикам, який і не вернувся.

Молодій удові з вулиці Панської грозили й наказували висповідатися.

Прикра, сумна й неспокійна, була ніч. Пересіяна стрілами на зарваницьких полях, за цвинтарем.

Годі було заснути. Рахували ми з чоловіком вистріли. А ніч ясна, зоряна. Подільська ніч.

По Зарваниці стрілою поголоска:

— Досвітком хтось бачив, як у Стрипі, біля Лапаївки, мили закривавлений віз!!

У вікна кожної хати заглядав жах...

На свято Петра й Павла процесія. Багато людей зза Збруча.

Тоді й Служба Божа в наміренні українського народу.

По Службі Божій біля мохом виложеної мо-

гили, з березовим хрестом, у каплиці на церковній площі панахида за борців, за замучених по тюрмах — за волю України.

За каплицею, разом з людьми, прекрасно співав якийсь пташок. Шуміли розлогі клени, перекликались пільні коники.

Маленькі діти вкрили квітами могилу.

Чужосторонні люди принесли вістки про страшні звірства, про страхіття по тюрмах над в'язнями в Тернополі. Про страшну мученицьку смерть молодих людей.

Руки дрижали, серце молотом било та завмирало.

І тоді... тоді, коли кругом шаліли страхіття, а родині грозило нещастя, я була спокійна, така дуже спокійна в кутку Небесної Неньки, у Зарваниці. Всі ми, наче б не на цьому світі, були щасливі.

Хлопці, які верталися з полону, мусіли мати посвідку, що вони Українці, а то трактовано їх нарівні з большевиками.

А між Жидами зчинився страшний переполох: не мали куди втікати, всіх мужчин винищували військових і не військових.

Старий Абрамко приходив. Пік на кухні яйця, які давала я йому або Міля, і тікав їсти до дривітні.

Заходив поговорити: — То ще так не буде, пані, як є! Побачите, що все зміниться.

— Звідки знаєте?

— Жидам передають вістки з Англії.

Тоді біля приходства, поміж хабаззям розцвітало багато лілей і сестра Меланія стинала їх до церкви, до престолів: Розп'яття Ісуса і Божої Матері.

Я насолоджувалась, бачивши свої квіти у стіп чудотворних ікон. А квітів багато-багато...

Яскраво відбивалися від темного нутра церкви і по церкві стелилися сильними пахощами.

Наче б у сні проходжувалась я по запущеному городі, наче б хтось колихав мною.

Стежки всі зелені, зарослі, хопта буйна, багато гірчиці, а приходство обдерте.

І... гірко стало.

А у Львові, в св. Юрі згорів дах церкви. Чоловік дістав доручення взяти в заряд митрополичі добра, поле, ліс, двір, бо директор Федорович не вернувся.

Стріли вже віддалилися. Німецькі літаки рідко з'являлися над Зарваницею. Приходство вимагало ремонту.

До писання взятись не могла. Багато праці. Діти всі дома і лиш одна Міля до помочі.

Стужилась я за книжками, часописами, журналами.

Коби хоч залізниця та пошта були орухомлені!..

Мої нотатки, книжечки та листи гарно переховались. Усе було замуроване під припічком у хаті Костя Кушніра. Кілька зшитків та рукописів у церкві.

На мурах церкви появилвся маніфест — відозва до українського народу, пастирський лист Митрополита Кир Андрія. Пастирський лист поважний, кожне слово важке, глибоке. Свобода всім народам.

Жаль було старого Абрамка. Журился дітьми, жалувався.

Не могла я дивитись на жах, який малювався на обличчях Жидів, на заслонені в їх хатах вікна, на щільно зачинені двері.

Молилася за них, бо годі було їм тепер у тім положенні чим допомогти. Неволя якоїнебудь людини боліла і пригнічувала.

Помимо всього вірила я, що воно якось успокоїться, виясниться та буде спокійно, гарно.

У половині липня люди занепокоїлися: було виразно чути сильні гарматні стріли.

Одні другим передавали вістки, що 40.000 армія большевиків ще в теребовельських лісах. Німці перешукували ліси за розбитками, тому й чути було стріли.

А Поляки ширили поголоски, що Німці відступають, большевики з Англією їх поб'ють і не буде так, як є.

Поголоски про страшні знущання большевиків, перемішані з вістками про невдачі на фронті, викликували скритий жах та неспокій: "Ану ж вернуться?!" то й не видно було радості, лиш неспокій.

У дійсності за звідомленням радія фронт посувався вперед.

Іл'ян большевиків був: через Румунію злучитися з балканськими державами й Англією та через революцію в Чехах і Польщі на Німеччину.

На Бесарабії большевики прорвали фронт, але Німці їх здержали.

По селах усе більше зникали Жиди. Вже й почали хрестики на грудях чіпати та здоровити "Слава Ісусу Христу"; але не один чесний Жид пропадав.

У зарваницькій церкві, в часі неділь чи свят з'являлись у сільських, народних одягах молоді, дівчата, з облич яких можна було догадатись, що були жидівського роду. Продіставались так з міст на села в надії на рятунок.

У хатині, де ми мешкали, було тісно, не було

куди й обернутись, але були усмішки, унесення деколи й гарні переживання.

Китичка розцвілої пнучої рожі від чоловіка в роковини нашого шлюбу, наповнила радістю душу, що не забув, пам'ятав!..

Тоді мимохить кинула я думками в минулі роки подружнього життя — здрігнулася, глянула вперед і чогось налякалась.

Злякалась: чи майбутнє життя не буде китичею надто розцвілих рож, що скоро ронять листочки та ще й зо старими колючками.

Так дуже бажала бути якнайкращою дружиною й мамою, а при тому бути вдоволеною, щасливою.

Обов'язків так багато, а душа терпіннями змучена.

Молилася до Небесної Матері: Я ціла Твоя, Матусе... кожний пережитий день для Тебе... опікуйся моїм життям, дай хоч дрібку щастя-вдоволення. Дай бистроту вміти ходити поміж життєві колючки.

Монахині-Василіянки, що були тоді в Зарваниці, часто навідувалися до мене. Я сприяла їм з ними. Розмови про духовне життя мов спрямовували мене на інший життєвий шлях. У розмовах про розуміння гріха, головно тяжкого, спостерегла я, як дуже його лякалась. Не могла сказати собі, що могла б тепер дійсно свідомо-добровільно його зробити. Була переконана, що мало є людей на світі, які грішили б тяжко тому, що хочуть грішити. Господь Бог у розумінні моєму це Безконечна Дорога й Справедливість, а не Всекараючий, як часто можна було в тому часі почути з уст священників.

Кари тоді були хвилові, конечні.

Знала я, що люблю Матінку Божу безконечно.

як нікого в світі, і вірила, що Вона може нагороджувати людей щасливим життям і на цьому світі, а не лише хрестами.

А мати Василиянка переконувала як і всі монахині, що за кожне добре діло платить Господь хрестом. Це в загальному важко було мені зрозуміти. Я спрямовувала це до монашого життя і погоджувалася, що так і повинно бути.

Темами наших розмов були розмови і про моральні терпіння. Я твердила, що моральне терпіння приходить само від себе і само уступає. Покуси знову ж постають під впливом якоїсь причини, а уступають скорше чи пізніше — залежить від того, як хто до них поставиться. Тут уже конечна Божа ласка.

Дуже любила я розмови на теми моральних терпінь. Відкривала в себе нові думки, які мене цікавили. Звідки набирала такого досвіду — сама не знала.

В тому часі місцевий громадський уряд уступив з приходства, але рівночасно хотів узяти хату в якоїсь жидівської родини; то їм хату напроти приходства, де була й кооператива, відступав о. Василь на потреби уряду. Не хотіли. Жиди знову не хотіли переноситись одні до одних. Приходили до о. Василя, як до пароха, просили, плакали. Приходилося зректись приходства. Жаль було місцевих Жидів.

А по містах відкривали ще і ще нові тюрми — пивниці повні трупів, про які досі ніхто не знав.

З Верхівки прикази одні... другі... Суперечки...

Боже, тепер?! Коли почалось таке велике діло? Як можна не погодитись, коли треба діяти спільно для одної ідеї?!

Люди, прибиті тягарем хрестів, прагнули спокійної, погідної усмішки.

Радість притьмарювалася.

Це була доба творення — фермент. Коли скристалізується, щоб люди побачать?

З-поза Збруча верталися з "форшпану" з України Лемки. Через них передала одна жінка воскову свічку до Матінки Божої Зарваницької за своїх дітей: Івана й Анну, які померли з голоду.

Перша свічка з України. Свічка страдальної матері.

Скільки думок зворушила вона! Як мило й люблю робилось брати її в руки. Зліплена страдалною рукою... пальцями, що доторкались своїх дітей... своєї надії, і ті надії забрав Господь. Плакали очі, рвалося серце в розшматованій душі, згорбилась винуждена постать бідної матері в колгоспі. Потайки, ночами, молилася за своїх дітей. Прийшла воля і тоді вона вже не крилася. З кришки воску, яку Бог знав від коли ховала. дрижачими руками ліпила свічку і зораними долонями розгрівала, зболеним віддихом розшматованої душі вливала тепло, перемішувала зі сльозами, та й видовжувала свічку за своїх дітей. Першою своєю думкою на волі подумала про дітей і післала свою думку Матері всіх людей — Небесній Матері.

Як дуже втішився о. Василь тією свічкою і з любов'ю поцілував її. Очікував більшого напливу людей, щоб тоді засвітити перед іконою Божої Матінки.

Жидівські родини таки перейшли до одної хати. Вийшло зарядження для Жидів носити білі опанкы зі сіоністичною зізодою та не можна їм було вулицями проходжуватися, хіба за конечністю. Ніхто з них не був безпечний ані в хаті, ані на дорозі. Пропадали, зникали, і ніхто не знав, де.

Абрамко говорив, що приходить кінець жидівського світу. Так написано в їх Талмуді і з тим треба погодитися. Праведні Жиди вмирали природною смертю.

До духовенства вийшов пастирський лист від Митрополита Кир Андрія: поставити руку над сучасним життям сіл, заопікуватися всіми проявами життя. До Верхівки пішла пересторога заперестати особисті суперечки, а спільно в згоді взятись до Великої Справи.

Вечором разом з чоловіком пішла я до церкви. Чоловік сповідати людей, а я подивитись на чаші, вота, які сестра Меланія відкопала з куфром і принесла до захристії. Вся захристія була виповнена плісністю. Золото переховалося гарно, срібло було дещо знищене плісню. Та сестра Меланія тим не журилася, вірила, що все гарно відчистить.

З головних дверей церкви ми завважили, що від цвинтаря сходило багато людей.

— Процесія і то велика процесія! — заворушився о. Василь.

— Не виглядає на процесію. Надто лінивий чи змучений рух цієї групи людей. Нема в ньому життя та й не співають — завважила я.

Ми підійшли ближче дзвіниці глянути, чи видно коругви.

З поля надійшов старший брат Петро Кушнір, але не сягав за дзвонами.

— Що це, Петре?

— То Жиди — прошу отця, — Жидів гонять.

— Як? Як?

Більше не розпитувалися. Пішли між людей. Люди гурмами бігли вперед.

Стало прикро і жаль. Не хотіла я йти ближче.

Пощо? Це ж було горе. Дивитись на людське горе — чиє б воно не було — не могла.

Я ловила поспішні слова людей:

— Це гурт Жидів, яких викинули Маляри й Румуни. Їх так гонять від села до села, а міліція по селах залучує своїх і гонять далше. Одні одним передають...

— Наші Жиди вже зібралися!

Двох підростків з палицями відділились від групи Жидів і почали кричати:

— Давайте Жидів до купи! Позбудетеся їх!!

О. Василь пішов до зарваницької міліції, я залишилася.

...Коби не робили дурниць!

Але хлопці за радою свого душпастиря о. Василя стрималися.

— Не маємо наказу, без наказу не робимо нічого!

Постояла ця група Жидів — було їх більше тисячі — коло доріжки на Вишнівчик і по відповіді зі Зарваниці спрямовано їх на Вишнівчик.

Я не могла позбутися прикрого враження.

Не краще почекати до кінця війни і тоді зробити все полюдськи як будуть загальні накази?!

Ціле село було схвильоване тією картиною.

Неділею засвітив о. Василь свічку колгоспниці з України. Біля ікони Матінки Божої.

Яка мила, яка дуже дорога, була ця свічка!

Старші церковні брати поїхали фірою до Львова, бо була иголка, що там є полонені зі Зарваниці. Полонених не було, зате привезли листи від Преосвященного Кир Никити, від о. Климентія — ігумена оо. Студитів, від брата о. Мислава; привезли й часописи.

У св. Юрі, при відвороті большевиків всі ос.

каноніки стояли вже під "стенкою" на розстріл, та Господь урятував. Сам міліціант-большевик казав пустити.

Над ранком, у міжчасі сну, постать найдорожчої Мами. Побіч мого ліжка. Наче б з'ява в півсні.

Мама всміхнулась і я почула на своїх грудях дотик Маминої руки. Поцілувала я руку і на устах залишилось відчуття тепла живої, старечої, руки. Так добре знаний дотик уст до цієї руки. У великій радості цілувала і цілувала Мамину руку. Було дуже любо й добре. Прошепотіла "Бабусю..." як звикла була при дітях говорити, очі сповнилися сльозами і нараз усе зникло.

Коли встала ранком, чула через день дотик Маминої руки на своїх устах.

У переддень терпіла. Ранком, коли Андрійко ще спав, не могла піти на Службу Божу, згодом побігла до церкви, щоб хоч одну вервичку відмовити за Маму біля ікони Божої Матінки, яку моя Мама так дуже любила.

У довколишніх селах та й у Зарваниці, молоді люди сипали могили поляглим за волю України. Коло каплички, в лісі, на горбі кипіла робота.

Пішла я з чоловіком подивитися. Кинули ми кілька рикасів землі. Радили ми над проєктом пам'ятника. Я настоювала: на тлі хреста постать Божої Матінки, що разом з Ангеликами (дітьми замучених) розриває терновий вінок — на мою думку — мама дає дітям волю — життя.

По селах пішли в рух садочки. Зголошено багато дітей. Сестри Василиянки з Вишнівчика на "газоні" побудували хату. Стояла біля руїн ста-

рого двора, там був садочок. До садочка водила я Андрійка.

У своєму житті завважувала я, що життя наставилося знову на ті самі рейки, що давно. Молилася щоденно за злагіднення життя, щоб мати більше часу на писання. Боялася брати знову у заряд відпустову кухню, а бачила, що буду змушена до того. Коли збиралася йти мешкати на приходстві, не було виходу.

На приходстві, робітники з міста, відмальовували всі кімнати. Запускали всі підлоги. На підлогах знаки від цвяхів тяжких большевицьких черевиків, а в спальні на повалі над столом червона зізда все перебивала білу барву вапна і не вдавалось її замастити. Нагадувала перебуте і наче лякала, що ще таке може вернутись. У тій кімнаті була канцелярія сільради. Коли приїздили НКВД-исти, то скулившись, сідали в куті коло печі. А дижурні переповідали, що раз ніччю з'явився ненадійно в кімнаті якийсь пес і вони дуже злякались.

На горі, у кімнатах, де кожна кімната мала іншу барву, здавалось, що відсвіженням нової краски затреться прикре враження давнього й передання людей, коли мене не було в Зарваниці.

Вперто розказували собі, що люди за рікою, зі села Вишнівчика, куди виходили вікна горішніх кімнат, бачили, як ніччю зі свічкою в руках переглядала кімнати жінка з розпущеним по раменах волоссям.

Можливо уява вифантазувала мою постійну прияву в тій хаті.

Через брак людей — добивалася свідомість — що годі зрікатися обов'язку відпустової кухні, хоч дуже й дуже не мала я сил до цього. Не було й кому допомогти, бо вуйко Солонинка — кухар —

не жив уже. Все залишилося на мої плечі, а на поміч хіба одна дівчина Міля.

Пригноблювали й прикрі вістки.

У Львові закладали Німці Губернаторство Властиво самостійности України не було. Положення було неясне. Сварились за провід над народом і... досварились.

Гітлер розбивав большевизм, а не здобував своїми руками для когось Україну. Були поодинокі українські відділи помішані з німецьким військом, у такому самому умундируванні, лише зі синьожовтою відзнакою на раменах.

По селах забагато сваволі, було важко вплинути на молодих. Безнастанно о. Василь непокоївся, що недобре, що нема опанованости. Багато пробивалося ще так недавньої большевицької господарки, їх методики, а в жидівській справі місцями переходило воно всякі границі.

Конечно треба було сильної руки. Діти без сильної руки діти... і ще раз діти.

Задовго правили Поляки й большевики, то нарід через це не зискував культури, а просто затрачував її решту в болю та кривді.

Надія на краще не покидала: спокою... терпеливості...

Зарваницькі хлопці ходили прибиті: — Що буде дальше?! Бандера арештований!!...

Могили-пам'ятник біля каплички будували дальше. Хлопці добували фундаменти старої, ще з панцизняних часів, корчми. Великі брили каміння викочували наверх. Це на фундамент пам'ятника-могили. Кілька фір возило пісок. Розкинена земля стирчала невпорядкованими купами.

Я залишилася біля каплички сама, бо чоловік оглянув роботу і відійшов.

Ліс був спокійний, золотий.

Біля зрубаного дерева обскубували листя три білі кізоньки. Стукотіли в грубий камінь джагани, кілька рискалів дзвонило об камінці, розкидаючи шутер.

Стиха підспівували та свистали хлопці. Далеко, на горбі за селом, схилило спіле колосся жито, паленіла пшениця та де-не-де заглядали свіжі копи жита.

Я перейшла на нижчу доріжку, відмовляти вервичку. Зайшла над керничку з сімома джерелами за капличкою. Коли хворіла, давніше, щоденно ходила зі збаночком до цієї кернички напитися води.

Тоді називали мене у Зарваниці "Туркиня", бо я нікуди не виходила. Часто хворіла і діти були маленькі.

Залюбки приглядалась я тій керничці і таке велике бажання постало: колись гарно обмурувати, вичистити, поставити сім різьблених Ангелів зі збаночками.

Говорили бо люди, що це властива керничка і що з неї спроваджено воду до теперішньої Каплички-кернички. Туди йшла жила води.

На кільканадцять кроків від Каплички ця керничка, під горбом, заросла папороттю, кущами квітів, мохом.

Пустилась я далше. Сивий крілик, що пасся почав тікати, з калабані вискочили жаби і сховалися поміж зрубаними деревами.

Я мимохить засміялась.

Над лісом почала стелитися мряка, став накрапати дощ. Хлопці кинули роботу та пішли у Стрипу купатись, а я городами, поза ріку, додому.

Дорогою все ті самі думки, що завжди:

Що буде далше? Чи ціле наше життя промине

в цій перебудові Європи? Чи зможемо побачити кінець?

А ніччю біжучих днів хтось понамазував тиром по білених стінах хат кличі за самостійність соборної України з протестом проти Губернаторства. Це саме і по довколишніх селах.

Господині ранком тільки руки заломили.

Старші кивали головами.

— Що на це сказати?... Діти...

Розліплено оголошення у німецькій і українській мовах з різними розпорядками: між ними, що по селах касується міліція. Уважається цей терен уже спокійним. Будуть лише постерунки що кілька сіл.

Старші люди відітхнули, бо ніхто зі старших не почувався старшими у трактуванні молодими. Ніхто не мав значення, голосу. Жадних розважних упімнень не брали до уваги.

В тому часі Митрополит Кир Андрій видав заклик причащати маленьких дітей 3-4-5-літніх.

У Зарваниці кипіла праця поміж мамами з участю садочка і сестер Василянок, головню ж сестри Меланії. Жінки пекли безліч тістечок для дітей, а я медянички у формі ляльочок. Люкрувала, прикрашувала, формувала бойкині. Для хлопчиків медянички-когутики. Знову люкрувала, прикрашувала, хвостики з пірячка, кольорового-мальованого.

По величавому торжестві в церкві, в часі Служби Божої якнайкраще поприбираних маленьких дітей, Святі Причастя.

По Службі Божій снідання в їдальні приходства. В часі снідання роздавала я свої медянички-фігурки.

Андрійко був хворий, але Міля занесла його в білому вбраннячку, щоб також мав участь у

тому спільному Св. Причастю. Я була біля нього.

І в їдальні був з дітьми, але на руках, стояти не міг.

Великими вікнами їдальні пробивалося сонце. Багато сонця. Було багато радості на личках дітей, на обличчях матерей. Сонце грало по столах, по долівці, мов ловило дітей за руки, заглядало в роз'яснені личка й очі та блукало радісною усмішкою.

**
*

У Золотниках, де був осідок району, найшли записки-нотатки НКВД. Оцінка о. Василя: "найбільша сволоч району". Знимка його була особно відложена. Нещастя висіло над цілою нашою родиною. Тільки чудом урятовані тому, що нічцю НКВД виїхало по сильному бомбардуванні Золотник німецькими літаками.

Конфідентів зі Зарваниці було двох: "пшениця"-жінка і "кукіль"-мужчина. Це псевда, правдивих назвищ не було, то й годі було знати, хто це.

За Німців уже міліція з інших сіл забрала вдову з вулиці Панської, жінку з Лапаївки та муляря — Юрика. Його рятував о. Василь усіми силами. Дуже гарно працював він у читальні "Просвіта". За большевицьких часів був головою колгоспу. Люди нарікали на нього, але для о. Василя був він добрий. Твердили, що він утік з рук заїзжої міліції та крився недалеко. Хтось бачив, як потайки, нічцю, жав у полі своє жито.

Люди припускали, що згадані дві жінки і п'ять Жидів убиті, але ніхто не знав, де. Догадувались, що в рові за цвинтарем, бо в тому напрямі, тої знаменної ночі, чути було стріли крісові і з малої пістолі.

За панування большевиків арештували були п'ятьох мельників з млина і секретаря сільради. До села вони не вернулись. За нього у відплату мав піти Юрик та згадані дві жінки, бо вони мали робити доноси на нього. За мельників п'ятьох Жидів та їх кривні, які працювали у млині.

Багато людей мало піти тими слідами та з тяжкою бідною вдалося о. Василеві їх урятувати. З цими кількома зробила "порядок" міліція з інших сіл, яка ненадійно ввечір заїхала в село, так що о. Василь нічого про те не знав і не міг їх вирятувати.

При першому вивозі зі Зарваниці вивезли лісного митрополичих дібр з родиною і гаєвого з двора вишневецького — Поляка. Мешкав у Зарваниці, семеро дітей, сам дріб і жінка. За другим вивозом вивезли жінок і дітей наперед арештованих чоловіків. Один з них вернувся зі заслання, згодом жінка й діти — був Поляк. Коли вернувся ще за большевиків, то навколішках обійшов кругом церкву три рази і дуже молився біля ікони Матінки Божої. Був дуже винуватий. Нічого від нього ніхто не довідався. Боявся щонебудь говорити.

І так прошуміли важкі події. Приходив час, у якому мов у відпруженні можна було вглянути в особисте життя, що домагалось своїх прав.

З відчаєм думала я нераз: Сподівалась, що життя буде встелене самими рожами, квіттям рожі, а воно встелилось самими кільцями... Де квіт? Чи іще не зацвів? Чи це квіт рожі, яка цвіте пізньою осінню? Де він? Де? Срібні колоски вже у волосі!...

А дні переплітались у переживаннях тих часів.

На о. Василя зробили донос до німецької поліції. Донос зробив хлопець-комуніст зі сусіднього

села Гайворонки, будьто би о. Василь видав наказ підпільній організації вбити його батька.

Ідучи до Підгаєць на переслухання, скрив усе перед родиною. Попрощався з думкою, що не вернеться до хати.

Та Небесна Мати опікувалась!

Командант поліції Поляк, з Познання, не повірив доносові. Сховав його перед очима гестапо в кишеню своїх штанів. По переслуханні о. Василя віддав йому донос зі зазначенням, що не вірив відразу, щоб католицький священик міг таке зробити.

Щасливий опікою Небесної Матері вернувся о. Василь до хати, до своєї родини.

Хату капітульну-приходство впорядковувалося, а я, скільки разів там пішла, ціла всередині дрижала.

Чоловік твердив, що звільнить мене від відпустової кухні, що й хату можна буде перебудувати, щоби було вигідніше, та відокремити приватне помешкання. Не дуже твердо вірила я в це, але потішала-манила себе такою можливістю.

Старий Абрамко, як не мав що закурити, приходив, бо тютюну не було, а о. Василеві все хтось з людей приніс. Остерігав не йти на приходство. Твердив, що тут, у сільській хатині, безпечніше. Радив почекати. Я думала, що це був його натяк на Поляків. Тоді Поляки офіційно видали знову війну Німеччині, а їх легіони були вже між большевиками, в Росії. Деякі вважали такий крок Поляків недобрим, бо через це могло пропасти багато населення.

Я доглядала робіт на приходстві. Бурян довкола приходства був такий буйний, що руки опали. Не знати було з котрого кінця починати. Ожини й малини розрослися і все чекало упорядкування. Все було неможливо закапарене.

І при допомозі дівчат доводила я все до ладу. Знала, що треба роботу довести до кінця, що це мій обов'язок.

На подвір'ю стояв довгий, драбинястий віз, навантажений уверх усякого роду харчами до митрополичої палати і до Преосвященного Кир Никити, до Львова. Чоловік направився у Львів.

Надходили відпустити. Процесії були зголошені і на це все я одна з Мілею. Як дати раду? Не знала. Знала лише, що треба раду дати.

Битву під Смоленськом виграла Німці, сили большевиків розбиті, надії Поляків розвіяні. В Україні винищування Жидів.

У Зарваниці погода була прекрасна. Свіжий хліб звозили люди на подвір'я та й багато вже молотили. Появилися стерні по полях.

Наближалась осінь...

Перші золоті листочки гралися з вітром. Голуби визбиравали свіже зерно по стернях, по городах. Обгорілі на сонці женці крутилися вже де-не-де біля своїх хат та вигострювали коси на свіже жниво.

А селом тоді покотився жах.

Увечір хтось кинув ручну гранату через вікно в хату старшого брата Петра Кушніра, вбив жінку міліціанта — його дочку, у сні, на ліжку.

Відплата? Не знати...

У селі дехто говорив, що міліціант, її чоловік ховав у ліжку ручну гранату, вона не знала, поклалась, а граната тоді вибухла.

— Такого в селі не бувало!...

Люди з похнюпленими головами пошепки поміж собою.

Дотого нашли побитих Жидів і дві жінки в полі, закопаних у вівсі.

Не могли косарі косити вівса.

Зловили того, що в першому дні подер синьо-жовтий прапор на Вишнівчику, наспілку зі 40 большевиками. Їхали туди на конях. Він провадив їх на Зарваницю.

Ховався на стриху. Блідий... зарослий.

Це був давний, нелюблений пастух з нашого приходства.

Війна все пригадувалась людям, що ще нескінчена.

— А під городом, у Стрипі, виловили труп Жида...

І люди купками по дорогах, біля хат, перемелювали оці жахи своїми словами. Кивали головами. Очі їх дивилися в землю, а тоді оглядалися, здвигали раменами й розходилися знову до роботи, кожний зі своїми думками.

Жнива, не було часу на сплітки.

А вечором, як стемніло, тихесенько на вулиці й нікого не видно.

Втома і жах присідали біля воріт, на камінях, де звикли люди сидіти.

Серед таких днів удруге мусіла я йти на давнє обійстя, на приходство, другий раз на руїну, все наново починати.

Не думала я, чи стане мені сили, чи зможу працювати. Наче б хтось другий узяв мене в свою керму і я йшла з відчиненими очима на те, що принесе доля. А зрештою було вже байдуже. Навчилась я за большевицьких часів жити одним днем і було з тим добре.

У Львові іменовано о. Василя деканом, збільшилися обов'язки. Священики, які покинули були парафії й виїхали до Німеччини в часі большевицької окупації, не могли вернутися у те саме село. Їх призначувано на інші місця.

Почалися відпустити. З першим налетом проце-

сій я переконалась, що треба було працювати старим темпом.

У передодень свята Спаса Преображення Господнього заложено чудотворну ікону Матінки Божої на давнє місце в церкві. Досвітком о. Василь заложив її тихенько, без шуму, бо люди не знали, що ікона була захована.

Обличчя Божої Матері приблиздло, мов по довгих терпіннях.

Коли я вперше по так довгому часі дивилася на ікону, бачила різницю між копією. Це обличчя було зовсім живе, зболіле терпінням. Очі чудові, живі...

По відпусті була я дуже втомлена. Просто безрадна, коли ще в тісній, сільській кімнаті треба було давати священикам обіди.

Вернулося те, що було давніше, і я знала, що це саме буде далше, не знала лише доки.

...Та хай діється Твоя, Матінко, воля!... Може це моя доля? Не годен проти неї боротися — не дається...

І тоді... тоді завважила в свого чоловіка такий глибокий, безмежної любови погляд його очей на мене, що аж здумілася. Так дуже раділа і так було добре... добре...

Питала себе: чи тепер починається моє літо?

Так повсякчас молилася за це і так бажала, щоб це була правда.

✦ Коли неділею, по процесіях, старші люди розійшлися, пішла я на вечірню, до церкви.

По вечірні, коли була в захристії, якась сила тягнула мене до ікони Божої Матінки, я не могла спертися тій силі і пішла.

Клячала і молилася. Просила, щоб мені в моїй хаті було добре, щоб чоловік був добрий для мене.

Обличчя Небесної Неньки на іконі було таке гарне-живе, уста так солодко всміхнулися! Так, як усміхається мама до дитини — усміх солодко-поблажливий.

Я перервала молитву, ніби змішалася, ніби застидалася і тоді знову побачила усміх.

Схилила голову і знову глянула: Обличчя Небесної Матері було веселе, усміх знову грав на устах.

Я не могла цього зрозуміти. Вийшла до захристії, але знову вернулась. Обличчя Небесної Матері було живе, ясне, але... усміху вже не було. Вийшла знов, але встояти не могла — мене тягнуло до Матінки...

Усміх не появлявся...

Я сказала лише Небесній Неньці, що дуже й дуже Її люблю, і вийшла.

Дорогою до хати добивалися думки:

Може о. Василь молився про те саме за мене? Та й тому Матінка усміхнулась?!

Я не здавала собі справи, чим заслужила собі на таке. Так було добре...

А кругом, у тому часі, ходили вістки про творення державної міліції й українського війська. Всі були піднесені на душі. Всі вірили, що йде до якнайкращого.

Чужосторонні люди не пізнавали о. Василя, бо носив бороду, а борода була зовсім сива; але, коли починав говорити проповідь, всі бігли гурмами.

Перед святом Успення обцілювала я одвірки своїх кімнат на приходстві та почала робити лад у хаті, складаючи все на давні місця.

До вікон, із фронту, замість квітів, гойдалась висока лобода та кущі будяків. Де-не-де цвіли

чорнобривці. Лободу з-перед хати дівчата трохи вижали серпами.

На свято Успення була велика сила людей. Всі до Мами з подяками, з жалями, зі сльозами за тих, яких помордували большевики. Було багато священиків: змінені, змарнілі. На кожному видно сліди большевицького володіння.

Я працювала старим звичаєм. Вернулося давнє життя, але без кухаря Солонинки. Помер і старий дяк Пиріжок, ще за большевиків, за Різдва; серед страшної снігової годі було відслужити йому якслід похорон. На його місце прийшов його син.

Життя почало плисти старим руслом. У хаті речі уставлено на давні місця, нічого не бракувало, люди все переховали. Було враження мов би ніколи не кидала хати. Лише деколи нагадувалось пройдене, ставало болізно.

У чоловіка обов'язків багато, гостем був дома.

На дворі вже було зимно, сльота. Ластівки билась до вікон. Залітали у відчинену церкву, в часі богослуження. Тоді дяк стріпував руками й наполошував їх, щоб вилітали.

У Зарваниці zaloжено товариство "Жіноча служба Україні". Я ввійшла в організаційне життя.

На закінчення садка-захоронки пекла з медяникового тіста, прикрашені колірним люкром, несподіванки для дітей. Лйбила це робити.

У громадській управі дещо поліпшувалося. Українці мали в управі майже цілковиту свободу, проте положення було якесь дивне. Наче б усе було провізоричне. Відчувалось, що війна не скінчена і все йшло щойно грубшими штихами — на дрібниці не ставало часу.

Ануся помагала вести садочок і дуже гарно

вив'язувалася з тієї праці. Івась цілими днями пересиджував над книжками. Наталочка все любила бавитися. Андрійко деколи йшов до садочка, але коли не мав охоти, не силувала йти. Багато дещо його разило. Багато треба було вияснювати. Вибрав собі товариша, Івася, прегарного, кучерявого, золотоволосого хлопчика і з ним залюбки бавився.

Я відчувала брак книжок до читання, часописів було тяжко дістати.

Селами переходило прикре — болюче... скриті вбивства... свідомих хлопців арештували...

Боже!

У першому менті нічого іншого не можна було сказати.

Та насувалося питання: Чому, пощо було кормити молодих людей фальшивими вістками? Чому не сказано ясно, що працюють на те, щоб знищити большевизм? Чому безнастанно говорилося про зрив усіх народів Росії зглядно СССР про самостійність, а німецька армія мала бути тільки помічною?

Усе те виявилось фальшем. Німецька армія мусіла добувати простори СССР, а хто здобував, здобував, — ясно — собі. Оцей фальш такий був болючий! Цвіт людей ведемо в блуд! Чи схоче вже він слухати когонебудь? Тяжко повірити... І... розділять знову українські землі.

І даліше билися думки: Чому не можуть бути всі землі разом? Хай, буде протекторат, але хай будуть усі разом, щоб усі разом однаково виховувались, однаково працювали. Коли будуть поділені, не будуть творити ніколи цілості... ніколи не погодяться!

Все, все чогось було боляче. Наче б зранив хтось наші душі.

Я моталась у запитах: Чому не сказано до нас ані одного слова? Наче б Українці не існували... А стільки праці в користь Німеччини вийшло від Українців і стільки симпатій певно не було в жадного народу, що в Українців... Коби хоч одне-два слова надії на краще! Безнадія ломить усе... Пощо так багато мучеників по тюрмах, по селах, по містах? Хіба ж те все мало би пропасти? Боже, чому це так? Чому така маленька Хорватія має самостійність? А в українському народі ніби заблисне якийсь вогник і знову гасне. Чи самі свої гасять? Нічого ясного не знати. Кожен хоче працювати, та не знає, як має працювати... дезорієнтовані зовсім...

Німецькі війська зайняли Полтаву. Дніпро перекресований, пішли на Донбас. Скрізь успіхи.

Смішно видавалося людям, що Англія й Америка обіцявали поміч большевикам на весну. А тут усі числили, що ще восені німецькі війська будуть під Уралом.

Були поголоски про творення української армії, і знов усе затихло.

Внутрі я дрижала мов осиковий листок. Просила в Небесної Неньки сили перетягнути ще кілька відпустів до свята Св. Покрови, а тоді нехай діється що хоче.

Цілий час на початку вересня падали дощі, збіжжя погнило. Згодом настала гарна погода. Тягнуло мене поза село, у поле... а часу не було. Праця і праця та більш нічого. Для себе нічого. Наче б жила і не жила.

Чим далше в осінь, то більше турбувалася вивезеною родиною. Видержать заслання? Повернуться? Важко було повірити в можливість їх повороту.

Докучала журба й за щоденне життя: збіжжя

мало, дров не було, одягів не було. Все тяжко було дістати й не було за що. Товарів по кооперативах ще не було. Щонебудь дістати можна було тільки за збіжжя в місті, як також за товщ, муку. Тайна виміна. Виміна рублів на польські гроші.

До Зарваниці приносили люди гроші, які хто мав: рублі, німецькі марки, румунські, мадярські, словацькі, польські та й старі австрійські. Все треба було вимінювати.

Похолодніло і процесій уже було менше.

В тому часі Преосвященний Кир Никита перейшов дві операції, почувався дуже хворим і до Зарваниці не приїздив.

Поїзди для цивільних не були ще орухомлені. Пошта йшла до Підгаєць автом. Часописів не було, хіба вістки з радія.

Було привернення власности та привернення властителям поля, яке роздала большевицька влада біднякам. Дуже нерадо вони давали спілку властителям. Якщо не наспіла б якась реформа у користь бідняків, не було б добре. Це невдоволення нуртувало б. Довго треба було би чекати заки маси-низи успокояться.

На Чесного Хреста, в роковини страшної пацифікації прийшли вістки: Нема Губернаторства. Галичина прилучена до Великої України. Всі полонені звільнені — вертаються додому.

Люди віджили.

Зраділа і я, що не ділять українських земель, бо говорили й таке поміж собою, що Галичина, як частина Австрії, буде прилучена до Німеччини. Україна мала би бути самостійна, але тоді всіх Українців переселили б з Галичини або дали б Україну відновленій Росії.

І по радісних вістках, людям, мов роз'яснився небозвід.

Кругом Зарваниці, понад Стрипою, забагровів ліс. Помаранчевий листочок ударив у вікно моєї кімнати. До душі закрадалася туга за писанням. Постать Фінетти — сучасної дівчини — Магдалини — все більше узвершувалась. Та до писання годі було взятись. Не могла прийти ще до рівноваги по наїзді большевиків. Чоловік вимучений, поденерований, потребував теплої уваги. Мусіла я в деяких хвилинах бути виrozumілою приятелькою з теплою рукою. Та нераз клала й собі питання: хто буде такий для мене? У кого найду опору? Тож і я потербувала тепла. Вразлива вдача тужила за теплом, за відчуттям захисту. У таких хвилинах часто наче б хтось шептав, хтось невідомий:

— Ти рвалась у повороті до Мами — Марії, тільки вона може дати тобі духове опертя, ніхто більше на світі, бо на світі вимагають від тебе тепла для себе...

А я була звичайною людиною, яка любить затишний куток, тепло, любить опіку над собою гей над дитиною.

О. Василь пірнув у вир організаційної праці в парафії, у повіті.

Часто — жартом — порівнювала його з джмелем, що літає, скрізь його голос чути: гудить, гудить, тільки на хвилинку знижується до своєї хати, і знову летить.

Як вояк-офіцер знав наказ і виконання, суворість обов'язку; поза обов'язком не було відхилів. Усе другим, другим, а собі якнайменше. Вигода

дочасність не конечна. Признання, слава: дочасність непотрібна. Перейматися кимнебудь: не варта. Все йти даліше. Прийде таке життя — то таке, а прийде інакше — то інакше. Неначе доля перекотиполя. Деколи сміхом порівнювала я його з перекотиполем.

Відпустова кухня таки виснажувала. З якнайменшого треба було якнайбільше зробити. Про достаточну платну обслугу не могло бути й мови. Старалася покривати всі недомагання, щоб назовні все гарно, культурно, виглядало та скрізь і всюди докладала своїми силами.

У вільну хвилину йшла сама дорогою попри цвинтар у поля. Хоч сонце ще було високо, стрінула групку жінок, які верталися з поля, від копання бараболі. Збилися тісно одна побіч одної, гей громадка сполоханих птахів. Коли наблизилася, я пізнала: місцеві жидівки-вдовиці. Прикре враження в'їлося в душу.

Згори від цвинтаря оглянулась я на Зарваницю. Мов на долоні все село — гарний закуток... Добивались думки:

І коли ж піднесеться Зарваниця? Чи стане могутньою — великою, чи ніколи? Чи все буде наче забутим кутком?

Стільки праці, стільки праці і не можна було розірвати якогось зачарованого ланцюга, щоб вийти на широке поле дії... Давніше, у початковому запалі здавалося, що чоловікові вдасться розірвати цей ланцюг, та чим даліше — стали тратити надію, почали опадати руки.

Зарваниця стояла на Службах Божих, акафистах та молебнях, які люди давали відправляти, і це мусіло було бути відправлене. Коли приходило на довші роки, то священники даром не могли правити.

Ідеєю Преосвященного Кир Никити було, щоб священики відправляли Служби Божі даром, а ті гроші мали бути вжиті на відбудову Зарваниці. Але така ідея довго не вдержалася, а бічного доходу на відбудову не було.

В Зарваниці почата праця, інтезивна праця багатьох літ, і що ж з того?!

По сходинах товариства "Жіноча служба Україні", на яких я прочитала кілька своїх речей "Моє слово", жінки просили вчити їх німецької мови та читати історію України, — пішла я пройтися.

О. Василя, як звичайно, не було дома. Безнастанно в русі, ніхто не міг без нього обійтися. Я все оставалась сама і було прикро — це ж село. Діти попідростали і мали своїх товаришів-товаришок, з якими ходили разом до школи.

Я ж не мала ні куди піти, ні з ким виміняти своїх думок. У таких хвилинах, як звичайно, залишалась — одинока вервичка.

Та й тоді, коли йшла поза село, до цвинтаря відмовляла вервичку за померлих.

У часі молитви відчула чийось приявність, по лівій руці. Найвиразніша присутність поруч себе когось високого. Це було вже тоді, коли доходила назад до села, а людей не було. Людей мала вже поза собою в полі.

Це відчуття чиеїсь присутности вплинуло так, що мені стало відрадніше.

Я пристала. Оглянулася вбік, поза себе, нікого не побачила, але чийось присутність дальше відчувала.

Молилася дальше спокійно та йшла, наближаючись, до села.

Над'їхала фіра, надійшли люди і все зникло, розвіялося.

Усвідомила собі, що хтось із померлих, щоб не почувалась я самотньою, товаришив мені. Дивно було це враження, але дуже відрadne, заспокоююче.

У хаті довідалась, що прийшла заборона всяких зборів, хіба за дозволом влади.

По переживанні з молитвою на вервичці, добились думки, що Господь не дає на світі щастя людям тому, щоб тужили за щастям духовним і стреміли до нього. Щасливий може бути лише дехто, лише хвилинку, повного щастя на світі нема — є тільки відблиск його — вдоволення.

Холод добирався. Засіла до машини на латання. Нових речей не можна було дістати. Цирувала, латала, перевертала куфри догори дном, щоб найти щось до перерібки і шила-шила... аж очі боліли.

Хоч погода була прекрасна, під моїми ногами й руками стукотіла машина раз-у-раз, бо треба було дітям. Діти ж росли.

Наче б колискової співала для дітей та всією душею засипляла на все, що кругом мене.

Час-до-часу мов пробуджувалась і тоді билась гей птаха об клітку, доки не зболіли крила, не зболіла душа.

Цей біль душі був такий прикрий, такий прикрий! Нічого нового кругом себе створити не могла. Все одна і та сама буденщина і в ній треба було жити, в ній я мусіла жити.

Манила себе часом, хоч дуже слабою надією, що може ще кілька зусиль і розіб'ю клітку. Але й знала, що в тій клітці буденщини треба писати, що сил стає, лише не переставати.

Ні! Ні!

Сама думка, що могла б заперестати писати, стрясала всіми нервами.

Як мама і дружина мала обов'язки такі до цього створені і мусіла в тому напрямі працювати. Окрушинки, хвилинки, які спадали з цього обов'язку, могла посвятити умовій праці так, як жінки по селах своєму мистецтву. Свідома була, що так мусить бути, а рівночасно свідомість, що тих окрушинок-хвилинок дуже й дуже мало лишалося, а ще до того звичайно перевтомлена — дуже й дуже нераз пригноблювала.

Потішала себе, що буде краще, коли підховаю діти. Леліяла можливість відсунення відпустової кухні.

А до того часу...

— Не занедбуватися! Не занедбуватися!

Наче б хтось безнастанно впоминав.

Вечорами мусілося світити свічками, бо нафти не було, а при свічці годі було щонебудь робити. Боліли очі, боліла голова...

Читати не було що. До Львова треба було їхати фірою.

По селах назначено, німецькою владою, комітети для збирання збіжжя — контингенти. Головами комітетів скрізь назначено священиків. Відповідали за села і, як могли, старалися людям помагати.

Увесь вільний час о. Василь між людьми. Безліч різних засідань.

Люди збирали контингенти дуже ліниво. Отягалися, ховали збіжжя, не хотіли давати.

Перед святом Покрови пустився дощ і сніжня. Стало зимно й понуро. На дворі сіро. Ясені вже з обнаженими раменами-галуззям. Ліс сіро-жовтий.

У городі було багато праці. Хотілось довести усе до ладу. Дуже усе було запущене. Дівчата вичищували з городу та квітника хабаззя, пере-

саджували малини. Всього треба було доглянути.

Орухомлено сільську, місцеву, школу. Почала до неї ходити Наталочка. Івась і Ануся були вдома. До міста годі було дітей дати. Поїзди для цивільних не йшли. У місті голодували б. Були змушені вчитися приватно.

Відпустовий сезон закінчився, і я віджила.

На сході були великі зміни. Німецькі війська йшли безунастанно вперед. Для Жидів не було нічого потішаючого, були прибиті цими успіхами Німців.

У дітей велика радість; я розбила пачку з книжками й журналіками, яка була закопана в Підгайцях. Журналики діточі: "Світ Дитини", "Дзвіночок" і "Наш Приятель" гарно переховалися. Ніщо не знищене. Є й журнали для старших, які виходили перед війною. Ще була одна пачка книжок у церкві, тепер відкопана. Пачка зі старими метриками та актами була закопана у Саповій. Частина метрик закопана в першій захристії, під комодою. Метрики, які забрали були більшовики, виховалися, частина в сільраді, частина в Золотниках, пропала одна книга.

На дворі дрібний дощ.

Німецькі війська посувалися скоро Донбасом уперед.

По селах хаос, хоч була ще своя міліція. На оголошення, щоб хлопці голосилися до офіцарської школи, отягалися. Не можна було зорієнтуватися, що з цього всього витвориться.

У таким положенні найкраще було, коли хтось почував себе щирим Українцем, який прагнув якнайбільше добра своїй Батьківщині, як безпартійний.

У Львові голод. З віршиками Анусі був чоловік

у редакції: не хотіли вірити, щоб це писала дитина.

Город був уже впорядкований, городець також і відрадніше стало перед хатою. Багато бракувало квітних кущів, хтось за большевиків викопав; але дівчата розсадили ті, що залишилися.

Похолодніло.

В мої руки попала аскетична книжка. Зразу думала я, що не зможу читати, але читала її легко і досить мене займала.

На листопадових, святочних сходах, Тов. "Жіноча служба Україні" дала я реферат про участь жінок у визвольних змаганнях, свій спогад про Олену Степанівну та прочитала "Мати Страдниця" М. Підгірянки. Жінки ловили кожне слово, мов спрагнена земля каплі дощу. За кілька днів, у слітливу неділю, знову просили прийти до них.

Холод, осінь увіходила в кожну шпарку.

По більших хатних роботах почала я писати "Фінетту". Думала, що по дворічній перерві не зможу писати, а до того нічого майже не читала: але якось так не було. На моє здивування оповідання укладалось легко. Усвідомила собі, що переживання того часу сильніші за книжки, які читала досі.

Раділа, що скоро укладався ескіз під оповідання та з насолодою мріяла про час, коли зможу випрацьовувати написане. Особливо любила я випрацьовувати. Здавалося, що рильцем видовбую в камені-брилі постаті. Найменше любила класти нарис. Він наче б у терпінні народжувався.

Воєнні події були далеко і я писала. Наче затулювала вуха на все, щоб викинути зі себе назбиране чуття.

Очікувала снігу й примороззя, щоб можна було вийти з хати.

В тому часі появились оголошення, щоб хлопці як добровольці голосились до війська. Мали творити окремі українські частини, та хлопці отягалися. На початку жалувалися, що їх не кличуть, а коли покликали, наче б недовір'яли. Старші люди говорили, що зле, коли не будемо мати своїх частин.

Приходив старий Абрамко. Не могла я дивитись на його винужденіле обличчя. Яйця пік дальше на кухонній плиті і тікав з ними до дривітні, щоб там їх з'їсти. Коли слухати було його говорення, здавалося, що старий не при розумі, або цілий світ говорить неправду. Було враження, що ходять спеціальні післанці, які підтримують Жидів на дусі, спрямовують всю надію на Англію й занепад Німеччини.

Крим був очищений від большевиків. Під Москвою багато большевиків пішло в німецький полон. Для Жидів були незвичайно строгі закони.

У Бережанах творилась українська гімназія. Батьки поїхали за поясненнями, щоб висилати дітей. Зі Зарваниці Івась, Ануся, Наталя та й кілька господарських дітей. Залишився на приходстві лиш Андрійко.

В тодішніх часах дати дітей до незнаного міста — було дуже тяжко. Мимоволі страхалась я, щоб не пішли в нівеч найкращі літа, що їх я пересиділа біля дітей та впоювала в них усе, що видалося мені найкращим. Чоловік потішав, що може з весною піде на парафію до Бережан.

Тоді Зарваниця осталась би невідбудована. Були б змарновані найкращі зусилля. Боляче було б оставляти в Зарваниці все нескінченим.

Знала я, що тяжко прийшлось би знайти людину, яка довела б до кінця все почате.

Одиноким рятунком було здатися в усім на волю Небесної Матері та віддати Їй керму в руки.

По селах створився комітет самооборони, якого керма була в руках Митрополита Кир Андрія. Як член комітету в тому окрузі о. Василь був завжди поза хатою.

На сходини Тов. "Жіноча Служба Україні" вже тяжко було стягнути жінок. Недовіряють. Бояться.

Заохочувала я їх до збірки на Український Червоний Хрест та до допомоги полоненим у повороті домів. Німці розпустили з таборів полонених жовнірів українського походження.

Надійшли страшні морози. Люди покулились. Багато не мало взуття та й дров було мало.

На свято Введенія у храм Пречистої Діви Марії заборонив "Ляндвірт" відправи в церквах аж до відклику. п'ятнистий тиф ширився по селах, а й черевний. Школи зачинено всі.

У Зарваниці до того часу не було випадків.

Пустили вістку, що епідемію поширили Жиди-лікарі. А властиво пошесть розносили полонені, які заночовували по селах.

Сумно стало, бо дзвони не дзвонили по церквах. Не скликали людей на богослуження. На дворі лютувала сніговія і смерть з косою ходила понад селами та й кидала свої жереби по хатах.

А полонені йшли. Дальше заночовували по селах. Люди милосердилися, приймали до хат нещасних, виголоднілих... босих... Деякі з них залишались до помочі в господарці. Було між ними багато старшин.

Повітовий лікар дістав трохи сировиці до щеплення і щепив кого міг. На приходстві в Зарваниці пощеплено всіх.

Тоді на день св. Климентія приснився мені брат Клим, який у 1916-му році згинув як УСС на фронті під Конюхами. Просила я відправити за нього Службу Божу, а що не могла піти до церкви, постановила собі відмовити за його душу вервичку.

Коли по обіді діти вийшли до просторої кухні, а я залишилась сама в кімнаті, по другій стороні коридору, нагадала про вервичку. Однак тому, що ще було досить вчасно, скортіло трохи писати, а вервичку рішила відмовити вечором. Та заки рішилась, хтось гостро постукав тричі в двері до канцелярії, з коридору. Кликнула голосно "прошу", але дверей ніхто не відчинив. Підійшла ближче дверей і знову кликнула "прошу". Ніхто не входив. Зачудована чисеюсь неспівістю відчинила двері, не було нікого. Не міг це й бути жарт дітей, бо була б чула як відчинялися кухонні двері. А до того це був гострий, мужеський стукіт.

Зробилось дивно. Мурашки побігли поза плечі. Відступила до своєї кімнати. Всунулась у кут і почала відмовляти вервичку за душу брата Клима, а далше на інші намірення за померлих.

Писати вже не могла. Так і стемніло на дворі.

Від часу смерти брата Клима 25 літ. Такий добрий, чесний хлопець! Чи було можливе, щоб до того часу був у чистилищі? Ніколи чомусь не думала про таке.

Сніг зліз, дощ, таляпавка.

Епідемія тифу вже не ширилась, але школи були замкнені.

У світі зчинився великий рух, бо Японія випо-

віла війну Америці. Одні говорили, що війна продовжується, другі, що скорочується.

Перед святим Миколою поїхала з чоловіком до Підгаєць привезти щось для дітей і прислуги.

Дорога була страшна. Болото, ями. З Підгаєць їхали вісім годин, аж ніч захопила на мазурських, а тепер лемківських полях. Думали, що пропадемо разом з кіньми. А дорогою страшна темрява з мрякою.

Треба було стукати до хат і будити людей та просити помочі. Мешкали тут, попри дорогу, переселені большевиками лемки зза Сяну. При світлі ліхтарні колами підносили віз, виважували з болота.

Мазури з тих піль були вивезені большевиками на Сибір.

В часі дороги багато разів підносив і чоловік віз на своїх плечах, витягав з ям; казав, що такої дороги не пам'ятає.

Коні що два кроки ставали. Щастя, що хлопчина-лемко додав одного коня, а з Котузова надїхала фіра. Вони мали електричну лампу і так уже одні одним помагали, перебилися через болото на кращу дорогу в зарваницький ліс.

**
**

На сходинах Т-ва "Жіноча Служба України" прочитала посвідку-подяку за збірку та заохотила до збірки одягів, товщу, сухарів, тютюну.

Для контингентової комісії зі сторони німецької влади була загроза, що якщо до 15 грудня не буде 50% зложеного контингенту, — то комісія буде приарештована до часу, доки села не зложать контингенту. Священики були прикро здивовані. Відчувалося нагайку в такому розпорядженні.

Прийшла зима з великими морозами. Люди питали себе, які то події наспіють та рішали, що рік буде цікавий. Поляки ширили заколот різними поголосками. Підривали охоту до праці та довір'я в якенебудь добро. Дивне враження охоплювало людей: наче б залишились без проводу, наче б усі були збиті в заулку в одну масу, в якій не чути було голосу провідника. А ще й не було часописів. Ніде шукати ясних, правдивих вісток.

Якось то дістала я мистецький журнал "Наші Дні". Жадібно втягала в себе кожну статтю... Почувала себе далеко листком закинутим від дерева життя. Сама... сама... і скрізь сама.

Передплати не можна було добитися, треба було шукати поодиноких чисел по містечках, або чекати, коли журнал попаде випадком до рук. Не мала приятелів, які хотіли б мене відшукати.

Через свята були збірки на полонених. Дальше збірки контингентів. По селах їздило гештапо та стягало контингент. Зарваниця вийшла щасливо, бо дала 52% контингенту. Потерпіли села, які не дали, багато людей побито нагаями.

На приходство заблукав колишній полонений большевик з України — старшина. Мав сповняти функції господаря, а властиво зникав ночами, будьто би вишколював підпільників по селах. Скоро хлопці стали йому недовіряти та підозрівати. Дотого боялися його. Недовір'яли йому й ми на приходстві, бо сприяв з ковалем Поляком, який крав гроші в церкві. Все пересиджував у його хаті. На щастя забажав поїхати в Україну. Передістався при допомозі добрих людей на Волинь, а тоді дальше. Всі відітхнули.

Від УЦК та УКК був зазив до українського населення здавати добровільно кожухи, теплі одяги й накривала для війська на фронт.

Помимо вдалої на фронті німецької офензиви — вістки були пригноблюючі. Все частіше повторялося, що всіх будуть — весною або зимою — виселявати в Україну.

А ще домучувала нас сумна дійсність і ненависть поміж народом, у якій самі шкодили, безнастанний роздор між самими своїми.

Думки добивались: Нищимо себе... добиваємо до решти все, що можна б іще врятувати... неначе скорпіони... Чому нема людини, яка могла б це вгамувати? Щоб нація могла відітхнути та виховати нове покоління? Нічого такого нема, тільки нищення себе як цілості. Тільки роздор...

До писання вже не могла взятись. Перо вилітало з рук.

Коли наслухалась різних "тверезих" думок від других — кинулася в собі, затулювалася немов горіх у шкаралущі.

Діти поїхали до гімназії в Бережани. Треба було довозити харчі кіньми, "станції" були лише за харчі: часто хліб із жорняної муки, крупи, мука, товщ, яйця.

Всі думки біля дітей. Ледве виштуковувалося з речами. Андрійко ні на крок не відступав від мене. Просто годі було вийти через коридор до кухні.

Морози тривали далше, зима була страшна.

Ночами, потайки, по хатах, мололи збіжжя на жорнах.

Жінкам пухли руки від тієї роботи. Вони вміли відділити мілку муку від грубшої та приносили на приходство. На тій мілкій муці пеклося, в той час, просфору на агнці, на частички.

Для Т-ва "Жіноча Служба Україні" треба було на день Матері дати якусь п'єсу. Все, що було давніше написане, виглядало тепер гей чуже, Манило взяти сучасну постать жінки. Була б готова драма.

Я перечитувала життєписи мучениць, щоб знайти відповідну до сучасної драми. Шукала за життям мучениці, схожої до сучасної мами — мучениці, яка згинула на засланні.

Оці шукання перемішалися з особистим терпінням. Робилося жаль, що не мала ніякої лучности з мистецьким гуртом.

А чоловік радив, щоб я себе і свою вдачу приховувала до існуючих обставин. Я старалась, але вдачі змінити не могла.

Зарваницькі жінки наглили за представленням. Я взялась писати свою драму. "Марія" видалася мені найкращою назвою. Протягом тижня написала, але не хотіла признаватися, доки не дістану оцінки зі Львова від режисера-артиста Блавацького.

Преосвященний Кир Никита старався допильнувати рукопису, який мій чоловік доставив до рук режисера.

"Марія" була сучасна героїнка, взята виключно з переживань сільських жінок, які мене окружали.

Дотого проявилось у мене бажання писати нариси зв'язані зі сучасним життям.

Внутрі я ціла дрижала. Мучило сьогочасне життя, безнастанна журба про все, до найдрібніших речей. Відвідувала в Бережанах дітей.

Івась був особливим опікуном Анусі й Наталі. Часто їх відвідував, бо мешкав де інде, та пильно слідкував, хто зі студентів відпроваджує їх зі школи.

Наталочка була захоплена гімназією в Бережанах: — Мамочко! Ця школа, то моє життя!

Анусю називали в класі "зіркою".

Я тішилась ними і журилася, як дотримати до кінця року в школі через оті харчі, бо господарство було знищене.

Появився тоді у "Краківських Вістях" пастирський лист Митрополита Кир Андрея до православних, у якому накликавав він до єдності, до загладження ріжниць, до з'єдинення. Цей історичний жест був особливо потрібним, бо вимагала його тодішня хвиля. Я була захоплена цим пастирським листом.

В "Архиепархіяльних Вістях" був заклик до письменників перекладати Святе Письмо на українську мову. Церковнослов'янську мову я знала, батько вчив мене. Та тут я мала великі труднощі: задалекий відступ від Львова. Не мала того, що мені було потрібне.

У тих часах нераз добивалися думки: Коли мистець працює, то нераз серед виснажливої праці не знаходить від людей матеріальної чи моральної піддержки. Щойно, коли вмирає, тоді правдиво ним захоплюються. Це доказ, що працює не для сучасности, але для вічності. Як гірко жити кожному мистцеві, коли приходить журба за насущний хліб, а ще гірше, коли його нема і нема чим піддержати слабого нераз організму. Та доля — долею! Всупереч їй мистець мусить бути мистцем!...

А по селах плач по жидівських хатах, родинях. Усі мають до 10 березня забратися до малих містечок. Можуть взяти зі собою лише те, що влізеться на фіру. Поле і все інше переходить на державу. Аналогія до вивозів, які існували за большевиків, тільки ті в своїй несподіваності були

жахливіші. Господь обернув батіг другим кінцем. Один побожний Жид твердив, що це все Жидам справедливо належить за всякі їх відступлення від віри.

У мене хвилями неначе жаль до Матінки за так багато хрестів, прикрих хвилин.

Так дуже рвалась я до Зарваниці, з такою безмежною любов'ю й відданістю, а тепер життя в Зарваниці ставало таке невиносне, що здавалося, нераз зовсім заломлювалась:

Боже... Боже... Чому не можу бути бездушною машиною? Чому не маю вже сили опанувати себе?... Я Тебе, Матінко, так дуже люблю... так хочу, щоб мені було добре біля Тебе, а чому воно так не є?

На Підкарпатті повінь знищила людям засіви й люди кинулися на Поділля за збіжжям, за хлібом.

У Зарваниці день-у-день так дуже багато було бідних. Просто за кусничком хліба, бо голодні. Нераз двері не зачинялися. З острахом приходили думки: Що буде дальше? До нового хліба ще так далеко! Це щойно половина березня?!

Старенький газда став на коридорі біля дверей кухні. Тихий, мовчазний, з похилою головою, білою гей молоко. Не просив нічого, але вираз його обличчя вбився мені сильно в душу. Дала йому молока. Дуже гарно подякував. Побажав багато щастя. Можна сказати поблагословив.

Найбільше приходило Бойків, там був голод. Повінь знищила весь хліб на пні. Люди вже й на Поділлі мало що мали і бідні верталися з порожніми торбинками. Хіба сам час до часу щось з'їв.

— Краще, щоб і не жив уже на світі! — жалувався один.

Дещо призбираного зерна щадили на засів, на хліб додому, але й те їм відбирали німецькі вартові на залізничних станціях.

Рукопис "Марії" застряг у Львові. Зарваницьким жінкам я не згадувала нічого, але хвилювалась. У душі почала творити драму з бойківського життя про лісового духа "Попудника". Дати ціле життя лісу.

Коби то могла була б виїхати в гори, до своїх смерік! Ой, тоді писалось би! Так скучно за шумом лісу, так скучно... Утомлені нерви дуже потребували заспокійливого шуму смерік!

На дворі ще був сніг і морози, а в хаті весняні порядки і знов перерібка одежі для дітей, латання без кінця, аж набридло.

Товариство "Жіноча Служба Україні" перестало існувати. Тільки УЦК та його секції. Жадного офіційного зарядження не було, довідалися мимоходом.

На квітну неділю збирала з жінками для полонених на дарунки і переслала у Львів.

Уперше від свого побуту, перейшла цілу Зарваницю. Хата в хату. Кожна хата була святково прибрана, господарі й господині очікували з пошаною "своєї пані", як мене називали.

Великодні свята були ще зі снігом. Діти приїхали, внесли в хату багато гамору та й відїхали.

Не стало письменниці Кобилянської. Усувалися духові приятелі один за одним. Лишали світ самому собі в його цілому реалізмі.

Нераз застановлялася я: які письменники придуть тепер? Письменники, яких душу кувала сталь, а не пестив легіт пралісів. Не колихала мати-земля спрацьованими, теплими, руками...

А я так спізнилася зі своєю душею, заблукала у цей сталевий світ!

Чим далше до весни намагалась я забути все, що кругом діялося. Не хотіла знати нічого про те, що недалеко йшла війна, що відчувалося її на кожному кроці, до найменших подробиць. Затулювалась я в собі, повними грудьми віддихала прекрасним повітрям, пахощами цвітучих дерев і... писала про лісового духа. Творила начерки і поринала душею в свої смерекові ліси. Так дуже бажала бачити свої постаті живими на сцені!

Про "Марію" казав режисер Блавацький, що добра, але рукопис лежав ув одного католицького письменника, чекав на його гадку.

Відпустова кухня через нестачу харчів властиво перестала існувати. Самі обставини звільнили мене від того обов'язку. Це на цілий час війни. Кожний священник обов'язаний був привезти зі собою харч для себе.

Зелені свята в Зарваниці були дуже прикрі.

Кілька днів перед святами проголошено, що до суботи Вишневецька волость має здати все збіжжя й муку до останнього зерна. Собі ж не залишити нічого. За одно кіло муки, якщо найдуть при ревізії, загроза табором праці, за більшу кількість розстріл. Враження було таке прикре й жахливе. Кожний ходив як отруєний.

— Чим пережити до нового? — жалілися люди.

У кожній хаті пекли останній хліб. На приходстві також, бо було лише стільки муки, щоб іще раз спекти хліба. Багато людей помимо строгої заборони, ховали муку та збіжжя. Ніхто не білив хат на свята, стіни осталися з позахляпуваними латками. Нікому свята не були милі. Зарваниця мала дати 200 кірців збіжжя як доповнення контингенту.

Не зложили. То комісія контингентова — вій-

ськовики німецькі, ходила в самі свята по хатах, робила ревізії та забирала, що найшли.

По селі плач, лайка.

Зібрали не все, але люди потішали себе, що може якось удасться врятувати від ревізії гештапо.

Люди вивідували й вивідали, що це не тільки в Підгаєцькому повіті таке. Не вирівняний контингент скрізь.

Розшукували за причинами і посипались нарікання на молодих.

— Їх програма зовсім не пригожа на теперішні обставини.

— Усе загострюється!

Помалу люди приходили до себе, бо в тих селах, де зложили збіжжя, Німці віддали на засів, а бідним віддали муку. Ішлося, як говорили Німці, про те, щоб дати доказ і останню жертву "як крок до самостійности України".

Помимо всього марево голоду мучило та не давало спочинку навіть уночі. Всі думали, що скрізь так є, а причини не находили.

Обвинувачували спекулянтів, які довозили муку до міст Жидам та вимінювали її в них за одяги, меблі й т. п.

Створилася німецька комісія, що забирала малоземельних і безземельних до праці в Німеччину.

Мені охота зовсім відпала писати. Треба було заспокоїтися.

По інших селах переходило з контингентом те саме, декуди лагідніше, залежно... Більша кількість здачі контингенту мали бути як кара за легковаження, тому, що не зложили малої кількості. Зарваниця була врятована. Насіння частинно віддане як частинно і мука. Крупи також

були зобов'язані віддати. Терпить контингентова комісія.

А попід хатами, на камінцях постаті людей мов посіріли. З похмурими обличчями — скулились. Хати дальше небілені. Комісія збирала рештки збіжжя для Німців на контингент.

І кожному хтось наче вложив камінь в душу, в серце. Очі гей не пізнавали людей, села, світу...

Тоді вітер, поміж деревами лісу, галуззям розкидав. Сиві хмари розривав. У придолинках дороги мов на жорнах молот, спішився, порохи розсипав.

На приходстві Господь опікувався родиною. Як забракло щонебудь з харчів, то складалося так, що при допомозі добрих людей усе діставали. Хліб пекли з зиченої ячмінно-пшеничної муки. Позичали й збіжжя на хліб. Млин був зачинений, треба було молоти на жорнах.

На селі мала я нагоду докладно спостерігати все, що діялося кругом.

Боліла недоля народу.

Знала, що поміж гарними людьми були й злочинці, були кати, були юди, але це був мій нарід і серце боліло. Молила, просила прощення всім, просила спокійних днів, щоб рани погоїлись: — Рятуй, Господи, праведних, рятуй нашу горстку, щоб звалася "людом". Відверни темну, невидиму, руку, що провадить мій нарід навмання, у пропасть... збий його в грудку-цілість... Нехай згине роздор, нехай згине підлота, донощицтво, нехай згине все, що розбиває його на атоми...

Усмири розхвильоване море мого народу. Зішли бальсам на пошарпане, скатоване, в поросі виваляне його тіло... а стане Твоїм вибраним народом!...

У серці був біль, в душі рани...

Постаті селом — Зарваницею — без усмішок, прибиті, мовчазні.

Самітна йшла я стежинкою понад Стрипу до Сапови. Там багато стежок. На самоті заспокоювалася. Душа насолоджувалася зеленню садків по другому боці Стрипи, огородів Лапаївки. На самоті укладала думки до нарисів.

Рукопис "Марії" застряг. Жаль мені було, що стояла осторонь усього мистецького життя. Все сама й сама. Надто віддалена від осередка і це мене онесмілювало.

Німецька поліція забирала в Зарваниці робітників до Німеччини на роботу. Люди стояли по боках дороги, коли молоді виїздили фірами з села.

Фіра за фірою помалу до Каплички в ліс, а тоді до Підгаєць на залізничу станцію. Заплакани матері, бігли з харчами, щоб дати дітям на дорогу. Батьки скулені, похилі, прибиті стояли біля воріт і дивилися вслід дітям. Дорогою кутив порох. Піднімався вгору і заслоняв оте молоде, що виїздило з села. А вони вже гейби не належали до Зарваниці, до рідних хат.

Коли фіри виїхали зі села і скрились у зарваницькому лісі, кожний ховався в своєму обійсті. І село наче б хто позамітав.

Діти інших народностей залишалися, для них усе найшовся якийсь викрут, а українські діти гей від мачухи...

Процесій того літа майже не було. Священики поодинокі. Трохи людей на свято Успення й на Різдество Пречистої Діви Марії.

З Бучача часто приходив молодий священик. Радо помагав у церкві, у сповідальниці. Дуже полюбив його о. Василь.

— Що за гарний священик!

— Чи вже давніше в Бучачі?

— Ні, недавно.

І мені здався таким, що йому можна було розказати деякі свої душевні переживання, на які не могла я найти відповіді.

При столі, у відповідній хвилині, розказала йому з великим довір'ям свої переживання в часі вивозів у Доброполі.

— Я переконана, що це був голос Небесної Матері, щоб мене успокоїти...

— Що? Що? Голос Небесної Матері?

В очах глум... обличчя й уста розширились і поривистий сміх повний глузування виповнив голосно кімнату.

— Ха-ха-ха...

Його тіло аж кидалося на кріслі від сміху.

Господи! Пощо я казала?! — А в душі рана...

— Пощо казала... Такий добрий, взірцевий сьвященик і так викпив?! Хіба ж не можна було цього переживання навіть сьвященикові розказати?!

Жалувалась чоловікові й не могла по цьому потрясенні прийти до себе.

Помимо праці в хаті ця подія заєдно нагадувалась і творила рану в душі.

А вночі, на свято Успення, хтось кинув вістку поміж людей, які ночували під церквою, що німецька поліція приїхала забирати робітників у Німеччину.

Зчинився страшний переполох.

Молоді дівчата й хлопці стрімголов через мур по городах понад ріку.

Коли виявилось, що це видумка, люди заспокоїлись.

Людей приходило все менше через брак хліба, та й боялися.

Міста пересичені були кров'ю Жидів. Масові

розстріли, погроми. Загально пояснювали собі ті події, як Божу кару.

На приходстві Рябко і Жук підносили голови вгору і вили-вили. Тікали до кімнат, ховалися по кутах, попід ліжка. Відчували тривогу завжди перед погромами.

На дорозі маленького Бобика роз'їхало німецьке авто і його треба було сховати перед Андрійком. Це був його улюблений песик.

Брат о. Мирослав переносився зі Соколівки до Лавочного: приїхали лавочанські люди і просили перенестись до них. По смерті Мамаї, зі сентиненту до парафії Батька, брат рішився вволити людям волю.

Я раділа думкою: поїхати колись до свого кутка, до своїх смерік, черпати все найкраще для своєї душі, мов цілющу воду. Ця свідомість так успокоююче діяла! Було враження, що хтось добрий, виrozumілий, неначе мама, гладив рукою по голові. Втискалася нова життєва струя: не пропадуть мої оповідання! Бачила я в тому Боже зарядження. Молилась і просила опіки над творчістю, бо відчувала, що полонювала мене буденщина, з непригожими обставинами. Щоденне життя ставало невиносиме. Не мала сили опанувати себе. Відчувала на кожному кроці, що я ніяк не надаюся до таких обставин. Мучила мене свідомість, що такої їмості, як я, ніяк там не було потрібно. Треба було доброї господині, яка зуміла б узяти господарку в свої руки. Цього бракувало й чоловікові, бо громадянська праця цілковито його поглинула.

Усміхалося Лавочне, де б можна було поїхати, забути за все і бодай тиждень бути самим собою.

Видавалося, що громадянська праця чоловіка

забирає все тепло з хати. Усе безліч засідань, безліч справ до полагодження...

Кімната моя стала неначе монастирська келія.

Два великі вікна на село, чи радше клаптик села, дрібка життя біля студні на ринку проти вікон, і стіна лісу за хатами. Дні одні до одних подібні, щоденні турботи, перетикані вервицею.

Деколи дражнили і великі вікна, бо більше через них не могла побачити, як велику білу стіну лісу. Це ж був грудень. А життя втискалося не раз такою великою струєю в душу, полонювало всі думки... І приходили хвилі, страшні хвилі моральних терпінь. Нікому не могла цього сказати. Треба було здусити тугу. Не можна було навіть нічого домагатись у своєму житті.

Війна! Війна влазила в кожний нерв. Гамувала всі життєві пориви. Зв'язувала тісним кільцем особисте життя. Бажалося тепла неначе бальсаму. Життя укладало свої тверді закони для кожної людини зосібна і виходила боротьба між кожним "я", а життєвим законом.

Я так не раз бажала писати та була така обесилена, прибита різного роду вістками, що годі було. Враження, що нидію зовсім. Були це дуже прикрі хвилі, в яких за все ставало боляче. Бажала заспокоєння, справедливості; все те були ідеали, якими я б хотіла була жити.

На свято Николая хтось злобний зробив донесення на чоловіка, що агітує проти контингенту. Були доходження, але закінчилися щасливо.

Полонені, які залишились по селах, не приносили доброї слави. Розбивали молоді подружжя. Позамешкували також у жінок, яких чоловіки, за большевицької влади, були вивезені чи арештовані. Допомогали провадити господарку. У тих хатах приходили на світ діти. Люди нарікали, та

не могли їх позбутися. Боялися якоїсь пімсти чи ще гіршого нещастя в рідинах. Вони розпаношилися, обіцували другий прихід большевиків та скрито робили свою роботу. Докладно списували кожний відрух національного життя по селах. Занотовували всі назвища молодих, щоб у відповідній хвилині прислужитися большевикам.

Кругом околицею шалів черевний тиф. У Зарваниці було кілька випадків. Треба було знову переходити щеплення.

Почався 1943-ій рік і властиво не було нічого нового. Криваві бої на сході тривали далше і їх ходові прислухувався кожний нерв. Палива брак, і на приходстві одна опалена кімната. Брак нафти, і вечорами свічка.

На початку лютого, коли засипляла, можна сказати б у півсні, побачила таку картину:

Зарваницька церква повна людей, а від головних дверей, від сходу, поміж людей скорою ходою продирається жінка у східній одежі з малим дитятком на руках. Стала посередині церкви з обличчям спрямованим на головний вівтар. Я пізнала: це Мати Божа! З-поміж людей наче б хтось шепнув:

— Втікає від людей!

Люди у церкві гей закаменілі постаті, задивлені в головний вівтар. Ніхто Її не спостерігав.

Я зірвалася. Відчинила очі. Не було нікого.

...Що ж це, буде тепер, Матінко моя?!

Нагадувався сон, дитиною, як Мати Небесна кликала мене пальчиком до Себе...

Та й нераз, нераз у дуже прикрих хвилинах зарваницького життя нагадувався сон: як кликала

пальчиком до себе... Тоді робилось дивно, а образ свіжий, ясний, ставав у душі.

Коли раз, у молитві, просила в Небесної Неньки помочі у важкому житті та шукала в своїх думках провини по своїй стороні — тоді вночі приснився сон:

Перед бурею біжу збирати білля з дерев у саді. Здіймала все за порядком. Прийшла до одного дерева. На ньому висів мій шлюбний вельон — білесенький як сніг, а до нього притулилася галузка тернини. Взяла в руки, кільці на галузці такі великі — великі! І... пробудилась.

Так — так, тернові кільці...

Події на сході потрясали всіми нервами. Жах морозив душу. Боже! Боже! Коли кінець, щоб можна спокійно жити?

Багато було дещо потішаючого в радіо. Як от творення національної, української, армії, а опісля тихо, ані слова. Чи ж би здержано? Згодом довідалися, що творення української, національної армії проголошене канцлером Гітлером. Усі були дуже врадувані. Здавалося: відчинилося вікно в дотеперішній безвиглядності.

Мою книжечку "Сефта" вирізнено на літературному конкурсі у Львові. Я вислала до Спілки Українських Письменників свою "Марію". Деякі нариски до журналу "Наші Дні"; не поміщено нічого. У поштовій скриньці була відповідь, що нариски губляться в ліриці, щоб їх стіснати. Були там: "Її син", "Куди йдеш", "Чотки". На вислані рукописи відповіді, від Спілки Письменників, не одержала.

Зовсім дезорієнтувалася. Мала враження наче б хто погладив по голові, а опісля вдарив обухом. Не найшлась ані одна добра душа, яка б

написала хоч кілька щирих слів із вказівками. Нікого нема.

Самотою треба йти далі своїм шляхом...

А в хаті... Боже! У хаті так багато тяжких днів, і господині і мами. Так дуже багато!

Священики до Зарваниці приходили і далі треба було чимнебудь їх прохарчувати. Наче б роздерта птаха останнім ділила між них та своїх дітей. Бідною пригорщею страви приходилося не раз усіх обділити, щоб не були голодні. Ніхто не звертав уваги на те, що повинен заpastися в харчі в дорогу йдучи. Але ж бо й у голоді не могли сповідати і додому не раз далеко повертатися.

Мати Небесна! — жалілась я не раз — пощо стільки терпінь Пощо? І доки так буде?

Ніхто не вглянув, ніхто не подивився, ніхто не розумів моєї ролі господині. Лишалася сама собі і це було для мене приkre, болюче, можна сказати, найприkreше. Була просто змучена таким життям.

Робилось жаль, так дуже жаль. Так рвалась до Зарваниці, так тужила за іконою Небесної Неньки, а відколи вернулася, так тяжко було в кожному напрямі, аж жахалась і просто тратила ґрунт під ногами. Тратила віру в якенебудь добро, зовсім заломлювалася.

А на свято Божого Тіла о. Василь уділив Св. Сповіді та першого Святого Причастя й охрестив кільканадцятьлітню жидівочку — Анну.

Привела її жінка з дальшого села, бо боялася нагінки гештапо.

По селах гештапо вже розшукувало за Жидами, яких де-не-де крили люди.

Жінка ця переховувала тую жидівочку в себе, обучила її правд віри і, по охрещенні, хотіла при-

містити її в сестер Василянок на "газоні". Вони погодилися взяти її до себе на переховання.

Жінка та, по відпусті, відійшла, а Анна, щоб не стягнути нещастя на монастир, віддала себе в руки поліції на Вишнівчику.

Чудовим ранком, наповненим багатством соняшних променів і співу птахів у пахучому лісі, розстріляли її гештапівці при доріжці на Вишнівчик.

Стріли відбилися відгомоном об вікна хат Зарваниці, об вікна церкви. Влетіли відкритими дверима і о. Василь при престолі тай сестри Василянки приявні на Службі Божій здригнулися. Долю цієї дівчини вони знали, бо відвідав її о. Василь перед смертю, заки приїхало гештапо. На поліції були свої люди і не противилися, коли вона просила священика перед смертю.

Селом стрілою пролетіла вістка про розстріл Анни і, хоч сонце було ясне, промінне, а ліс співучий, кожний усе більше хилив голову вниз.

Наближалось літо і я з тугою вибиралася до Лавочного, до своїх смерік.

Не поїхала!

По селах зчинився великий рух та переполох. Група большевицьких партизан посувалася вбік Зарваниці. Кожний був заскочений, переляканий. По надграничних містах зчинилася паніка. По селах, по дорогах, біля мостів, сторожила велика числом варта. Цілу ніч ніхто не спав. Ми переночувували розпорошені по хатах села. Речі спакували та скрили що важніше. Рукописи мої знов пішли у криївку.

Чоловік з Івасем не спав цілу ніч. Цілу ніч ходили з вартою.

Другого дня успокоїлося. Неначе пас бурі пересунувся поза Зарваницю. Партизани — було

їх 3.000 — минали міста, йшли попри Тернопіль, на Переволоку, в ліси Завалівські через Швейків, Голгочі. Здержались над Дністром коло Галича.

Люди припускали, що вони з Волині передирались у Карпати. Всі були перелякані, та ніхто нічого певного не знав.

Партизани дорогою грабували. Людей наразі не чіпали, лише потішали "радянською владою". Ніччю вступали до сіл, щоб люди накормили їх. Обдерті, зарослі, загорілі на сонці, з крісами на шнурках, з позавиваними у шмати кінськими копитами, з гумовими колесами у возах. Просувались майже безшелесно, щоб дійти до своєї цілі.

Неначе палець Божий, мали вони пригадати всі страхіття панування большевиків.

Була це дуже й дуже прикра ніч і дні непевні.

Надходили жнива. Праці багато. Тяжко, дуже тяжко було мені лише з одною Мілею, бо й діти були в хаті.

Кругом було непривітно, годі було розтулювати душу.

Відпустів літом майже не було, але поодинокі священики, чи хтонебудь зі знайомих приходив так, що в неділі й свята все хтось був із чужих, часом і кілька осіб.

З Капітули у Львові не було нікого. Відколи війна ніхто не приїздив.

Деколи передумувала я над нарисами, деколи укладала "Фінетту", "Попудника", але зараз зморожувала думка: Пощо? Нащо?

Та я знала, що буду писати... що все дозріває в душі і прийде хвиля: вийде на світ. Одно скорше, друге пізніше, чи хочу я, чи ні.

А по якомусь часі, знову ночами, зчинився рух з большевицькими партизанами. Переходили групами з лісів бережанських і монастирських. Гра-

бували. В одному селі зігнали жінок, щоб напекли їм 300 бохонців хліба. Самі обдерті, обгорілі, зарослі, виснажені.

У Зарваниці й Вишнівчику появилось німецьке військо з танками, мотоциклами. Обкопалися біля цвинтаря, але партизани виховзнулись у теребовельські ліси. Зарваницю партизани оминали. Йшли поза ліс на Вишнівчик, гостинцем попри Золотники. Говорили людям, що прийшли були тут, організувати жидівські гетта і зчинили замішання. Але прийшли вже запізно, бо гетта показовані, а населення не давало їм підтримки. То й не було для них ціли тут лишатися і верталися в Україну. Говорили по-московськи. Були між ними молоді, були старші, були Жиди й Жидівки.

Ночі в тому часі були неспокійні. Кожний гавкіт собак зганяв сон з очей та посилював сторожкість.

У світі переходили великі події, чоловік мій вірив, що війна добігала кінця.

А Поляки ночами гуляли по селах і винищували Українців.

Я просто жахалася, коли наслухалася розповідей поодиноких людей.

Молитва успокоювала: Хай діється Твоя, Матінко, воля!

Сидіти в Зарваниці у найтяжчі часи — це видно була наша доля.

На свято Успення приступила разом з дітьми до Святого Причастя, з проханням і вірою в опіку — в ті часи і в часі шкільного року — над дітьми.

По Успенні від'їхали старші діти до Бережан.

Большевики допирали до Дніпра. Люди жахалися. І я, коли наслухалася різних припущень, просто деревіла на саму думку, що може зимою

прийдеться тікати кудись з дітьми. Однак не вірила, щоб Господь міг допустити до такого нещастя всіх людей. Господь опікувався нами і як перше врятував нас від большевиків, так і тепер — у тому часі — не може повторитися те, що було тому чотири роки.

А на початку жовтня мала я дуже дивний сон.

Снилося мені, що Мати Божа показала мені лісистий куток, ніби частину зарваницького лісу, в полуднево-західньому напрямі, і сказала, що мусить перебувати на тому відлюдді і терпіти разом зі Сином за людей. Сказала, ніби просила мене, щоб я разом з Нею терпіла ціле життя в тому відлюдному куті. Відкрила у моїй свідомості частину терпіння свого й Ісуса, переді мною так, що я почала душею дуже терпіти. Зробилося мені невимовно жаль Матінки Божої й Ісуса, та рівночасно прикро і тяжко було згодитися на таке, щоб ціле життя лишитися на тому відлюдді. Остаточно жаль за Матінкою Божою почав у душі прибирати рішення: позістати. Я хотіла зблизитись до терплячого Ісуса, який падав під тягарем хреста, щоб хоч частинно звільнити Його від терпінь, Мати Божа не дозволила мені, а Ісус сказав до мене:

— У тебе є серце!...

Коли я пробудилася, серце валило молотом. Не могла прийти до себе і вчасі дня. Повторяла:

Дивний, дивний сон!... А може це моє призначення мені приснилось?

У тих днях заїхав до Зарваниці о. Мітрат Базюк. Питався чоловіка, чи пишу щонебудь. Просив дати щось прочитати. Зголосився сам своїм коштом видрукувати написане. Сказав, що мою "Сефту" читали всі у св. Юрі з Митрополитом Кир Андреем: "Чудова, глибока, річ".

Це дещо скріпило мене, але воєнні події були сильніші за все.

Опорожнилася парафія Бережани. Всією силою впливала я на чоловіка, щоб подався на неї. Тому також, щоб уже раз рушити справу Зарваниці: "або-або"...

Або підемо на краще, або тут унормуються відносини так, щоб можна було існувати.

Я не могла день-у-день замітати, прятати, прати, прасувати, пороти лахи, щоб щонебудь дитині перешити, латати, цирувати. Робила це, бо треба було робити, але це мене томило. Не мала я часу, поза тією працею, вийти, пройтися.

В часі реколекцій, у монастирі Сестер Василянок у Словіті, які о. ігумен Шепітка давав Сестрам, чомусь поклав їм мене за приклад та назвав мене "кармелітанкою".

Сестри в той час дуже багато подорожували, не раз задля благої причини.

Отець ігумен Шепітка був у Зарваниці щось два рази, був у нашій хаті, знав, що я була обтяжена великими обов'язками і дуже рідко опускала хату.

Та помимо всього, я зі здивуванням і якимсь дивним заскоченням, слухала тих слів від сестри Мелянії, яка вернулась з реколекцій. Я того не розумію.

Здоров'я моє було слабе, я була дуже виснажена. Попросту дрижала, коли хтонебудь починав говорити про Зарваницю.

А положення у світі було дуже поважне. Большевики зробили пролім. Кривий Ріг. Усі були напружені, а я далі по дитячому вірила, що все буде добре.

Всупереч моїй вірі большевики посувались далі. Зайняли вже Київ.

Жах котився дорогами. Блукав селами, замотувався поміж деревами в лісах, збивався клубами туману по полях.

Села біля Зарваниці були мовчазні. Хати покулені. Сумерком і душі живої не можна було стрінути на дорозі. Село без захисту, навіть без варті. Скоро темно, бо світла нема і прикро, тихо, що й собака не гавкне.

Від дітей з Бережан вернулася я ще більш пригноблена. Скрізь біль, сльози й один великий переполох. У поїзді бруд, задуха, сопух самого-ну, крики, верески, реготи та поштовхи. Це не для мене!

Парафія Бережани була вільна. Всі інтелігенти Бережан очікували о. Василя як свого пароха. Діти впливали на батька, щоби вніс подання, хотіли бути "дома". Діти були дуже здібні і я відчувала, що треба частішого нагляду над ними.

Не знала я, як рішиться доля моєї родини і для Зарваниці, бо помимо жаху життя укладало свої закони та втискалося ними у своє право. Треба було пильнувати, щоб не занедбати, бо здавалось: Зарваниця на все останеться сотрудицтвом Капітули.

Хай у всім буде Господня воля!

У справі парафії збирався мій чоловік до Львова. Дрижала, щоб не відіслали ні з чим. Думала, що самотнім виходом для Зарваниці було віддати її якомусь монастиреві. Вернувся без відповіді.

Осіню, зовсім ненадійно, навістила Зарваницю страшна буря. Неначе зірвання хмари.

Саме тоді вертався о. Василь з містечка Підгаєць. Візник узяв на віз ще й харчі для кооперації.

Пустився сильний дощ. Заливав дорогу. Коні

не бачили кудю йти. Все на возі перемокло. Ледве добилися поза ліс, попри монастир оо. Студитів, до Лапаївки, а на лапаївському мості, нижче млина, вода в Стрипі зібралася так високо, що плила понад мостом. Ледве перейшли коні міст, як вода його розірвала.

На приходстві вітер ударив з такою силою в вікна кухні, що аж шибки посипалися. Зірвало ще й критий ганок при вході на коридор.

Дотого клекотіли страшні громи й перелітали осліплюючі лискавки.

Вже було досить пізно ввечір, коли переляканий Андрійко зірвався зі сну.

До кімнати ввійшла Міля. Взяла Андрійка на руки і ми стали молитися. Молилися за щасливий перебіг бурі, за щасливий поворот о. Василя.

Зі стрімкого берега Стрипи, в дорозі до Сапо-ви, каміння зісунулось у ріку й затамувало воду. Руслом верталася вода назад.

Перелякані люди говорили й перекликались:

— Кінець світу! Кінець світу!

Увесь перемоклий заїхав мій чоловік на подвір'я приходства. Як ми всі зраділи!

— Богу дякувати, що ти вже дома! — говорила я з радістю.

— Щастя, що живий! Дяка Матінці Божій! Такої бурі ніхто не пам'ятає!

Міля вийшла зачинити браму. Відрадіше стало, що о. Василь був уже в хаті. Андрійко заспокоївся.

Пізня осінь прийшла така чудова!

Ніхто не міг збагнути, нащо Господь держав ту осінь так само прекрасно. Чи на спасення чи на загибель людей, бо ніхто не знав, що можуть принести майбутні дні.

Я втихомирилася і була дуже й дуже спокійна,

але люди мали ослаблені нерви і зустріч з ними мимохіть впливала погано на мене. Тоді нерви розхитувалися і я довго не могла прийти до себе: Діти мої... діти мої... такі гарні, мудрі, що буде з ними?

Коли дивилась на своїх дітей, то жах мимоволі танцював перед очима, бо війна не була скінчена.

Я так глибоко вірила, що Господь заховає країну перед нещастям, а люди безнастанно підривали цю віру. Та всуперіч усьому я таки вірила, що Господь урятує й заховає горстку людей разом зі скравком землі на славу Свою і це будуть вибрані Господом, щоб люд не загинув. Не знала я, не могла знати: чи буду належати до тієї горстки.

Любила я Небесну Неньку понад усе в світі й мабуть саме тому судилося мені перебувати в Зарваниці найтяжчі хвили. Вірила, що моя роля напевно скінчиться, коли скінчиться жах.

У воєнній ситуації проминув жах. Большевики по тому боці Дніпра були майже зліквідовані.

Почала насуватись думка, що все таки неможливим було б остатись у Зарваниці, на випадок приходу большевиків. Це ж було б видавати себе й чоловіка з дітьми на очевидну смерть. І не було б воно жадним героїзмом, тимбільше, що такими жертвами не врятувалось би нічого.

Думала над тим, що доведеться брати з собою чудотворні ікони: Матінки Божої й Розп'ятого Ісуса та осісти денебудь у горах, хоч би і в Лавочнім. Там переховати їх до закінчення війни. Хоч лячно було, та в серці все таки жевріла надія, що до цього не дійде. Вірила далі, що Господь не дасть загинути зовсім українському народові.

По селах були ночі неспокійні: різні напади. У Зарваниці був спокій.

Писала дитячі оповідання і висилала до редакцій дитячих журналів. Писала нариси.

Від лікаря дістала лікарства на скріплення серця, на скріплення організму.

Жаль, великий жаль, що не могла багато писати. Інші письменники писали цілі томи і не відхорували, а я написала малий нарис і відхорувала. А такі маленькі нариси розгублювалися.

Яку користь могла принести ота моя праця, така манюсінка?! Не знала я — не знала, а писати мусіла...

Нераз так дуже й дуже хотілося тепла, мов малій дитині. А люди все й усе подавали нагу правду. Це добивало.

**
*

Зарваниця вкрита снігом, — здавалося, — спала спокійним сном. Ніч була зоряна місячна. Під вінком села ліс іскристий, білий, Стрипа скована льодом, і гребля не шуміла. Хоч у млині блимало електричне світло, збіжжя ніхто не молов.

Біля хати, напроти школи пробивалося малою щілинкою світло.

У саді стояли сховані сани...

До хати збіглися жінки, самі молоді. Одна другій помагала.

Напекти хліба треба було для хлопців у лісах.

Палили дровами в печі, місили тісто, звивалися.

На брамі стояла варта, щоб хто небажаний у село не вліз.

Але в селі, на дорозі, було спокійно, не скрипів сніг під нічиїми ногами.

Молоді господині до ранку закінчили все. Ще сирі було на дворі, як сани зі свіжим хлібом виїз-

дили з подвір'я на дорогу, попри каплицю, в ліс.

Тоді порозходилися до своїх хат. Щасливі, що помогли тим у лісах, бо і там були їх рідні.

А з колядою знову вкотився жах під стріхи хат. Большевики посувалися все ближче. Житомир був знову зайнятий і великий запитний знак завис над селами, полями.

Що буде з нами?

У мене не погасала віра, що Господь урятує нашу землю разом з тією горсткою людей. Але всередині я вся дрижала. Дрижала гейби хтось узяв мене за скравок одержі та двома пальцями держав над пропастю.

На Свят Вечір і в перший день свят великий тягар наляг на душу. З цілою родиною приступила до Св. Причастя в наміренні-просьбі до Господа: врятувати нашу землю та мою родину від навали большевиків і... заспокоїлася.

День-у-день пролітали літаки на схід. Вікна здригалися, люди стурбовані.

— Що буде? Що буде?...

А тоді прийшла передишка: на сході покращало. Зима була лагідна, спокійна. Я почала працювати над "Фінеттою". Находила в праці заспокоєння. Мріяла літом виїхати до Лавочного і там скінчити "Фінетту".

Приїхав з Доброполя о. Степан і неначе перетяв усі мої думки. Годі було вже щонебудь писати.

Большевики зайняли міста на Волині, вбилися клином і простували на Львів. Я хвилювалася:

Чи ж би Господь відвернув Своє обличчя від тієї горстки українського люду? В Галичині? Нема виходу? Люди виїздили у Краків. Що буде з нами? Що буде з дітьми? Брат о. Мирослав писав, що парафія коло нього вільна. Хітар... Хіба

треба б аж туди їхати? Господи... Господи...

І тоді: мобілізація добровільна... примусова, загальна... евакуація, руїна, дике поле і... прийдуть чи не прийдуть большевики? Хто заховається?...

Ось слова, питання, які день-у-день хвилювали людьми.

Під Бродами була большевицька кіннота. Її знищили.

Великий питайний знак завис над Галичиною.

Прийде опам'ятання, чи ні? Великий рішальний момент.

А думка билася далше:

Якщо Господь схоче заховати горстку українського люду, щоб опісля розрісся в нарід, то охоронить Галичину перед большевиками; якщо відгерне Своє обличчя — все пропаде.

Перед очима послання Митрополита Андрія — пересторога перед убивствами, бо можуть відбитися на долі народу.

Деколи забилася й думка про розквіт католицтва по тій хуртовині.

Я написала листи до брата о. Мирослава, що на випадок евакуації приїдемо до нього і о. Василь візьме котрунебудь парафію в горах, на час війни. Пропонували о. Василеві виїздити на Лемківщину, де б мали творити українську колонію. Я воліла Бойківщину, там почувалася спокійніша. Та все було лише на випадок евакуації.

Коби щасливо перебути лютий!

Тільки зима була пригожа для большевиків. Це східні вовки, що в зиму, завірюху, найкраще почувалися. Коли прийде весна, болота — всякі їх наступи, силою факту, здержаться.

Дні проходили тяжкі як олово. Ночі повні жаху, переполоху, ночі, яких стопи були багряні від

людської крові, ночі, в яких кожний гавкіт собаки здержував віддих у грудях.

До того страшні сніговії. У такі сніговії східні вовки найкраще почувалися. Йшли навмання вперед.

Як важко приходилося тоді жити людині... правдивій людині зі серцем. Треба було мати сталеві нерви. Треба було вміти потонути в молитві. Молитва давала силу все перенести.

У найприкріших хвилях діставала я просто надлюдську силу, такий спокій душі, що нераз дивувалася собі і переходила все найприкріше.

Так дуже бажала видержати в цій закутині — Зарваниці — до кінця війни!

А одного вечора, коли вже всі були в постелі і збиралися поснути, прийшло трьох людей зі села повідомити, що польські партизани йдуть з Підгаєць у напрямі Зарваниці. Радили скритися, вийти з хати. Скоро всі ми вбралися. (Діти вже були дома, гімназію в Бережанах з огляду на непевні часи зачинено), Андрійка сплячого, обвиненого ковдрою, взяла Міля на руки і ми пішли в церкву. Взяли зі собою лише хутра, рукописи та документи.

Дорогою та в хатах усю ніч сторожили люди. Ніхто не спав. Кожний мав зі собою домашню зброю: сокиру, гралі, вила. Зарваницькі діти й жінки були в середніх хатах села. Ніч пройшла у великій тривозі, але спокійно.

Під подушкою в хаті, забула я свій медалик Матінки Божої, Катерини Лябуре, з яким ніколи не розлучалася. Вертатися по нього було небезпечно, і як жаль було за ним, лише за ним...

Ранком, коли вернулися до хати, застали все як залишили. У цілій хаті все застигло у велико-

му русі. Виглядало неначе б хтось протяв раптом нитку в житті родини.

Я була переконана, що ранком, коли повернемося, застанемо одну руїну; та партизани не прийшли і все осталося по давньому. Що сталося з ними, ніхто не знав, ніхто не давав вияснення.

На пошті була телеграма, що йдуть. Можливо взяли інший напрям.

Був сильний мороз. Андрійко заховувався дуже спокійно. Числив: котрий то вже раз мусить критися. Діти старші були також спокійні.

Згодом прийшло вияснення, що той, хто відбирав телеграму, не порозумів. Мова була про большевицьких партизан, які були в околиці Сокаля.

І переходили так дальші дні і ночі, і все було враження, що це вервиця олов'яних зерен.

Крім гнітучої свідомості важких переживань, перемішаних з молитвою, у мене билася думка про "Марію" — сценічну картину. Неначеб і моя доля мала рішатися разом з "Марією". Неначе жахалася від сили слів "Марії", неначе дрижала, що хтось все таки візьме її в руки та оцінить як дорогоцінний камінчик. А часом здавалося, що це слаба уява грала на зболених нервах, бо вже рік добігав до кінця, як вислала, а відповіді не одержала. Щастя, що мала бруліон.

Через важкі переживання не вдалося закінчити "Фінетти".

Хлопці-підпільники приходили вечорами до о. Василя. Потішали, що большевики, хоч і придуть, то довше трьох тижнів не будуть. Вони — підпільники мали поручення копати ями й ховати збіжжя, щоб Німці, відступаючи, не забрали всього.

Пропонували відвезти мене з дітьми лісами до

Лавочного. Мали плян передавати від групи до групи українських партизан і ручилися, що доставлять щасливо на місце.

— Отець хай лишаються з нами!

Не годилась я на їх пропозицію, на таку їзду з дітьми.

— Або виїдемо всі разом, або ніхто!

І осталися.

В часі сніговії чи просто снігової бурі позамітало Зарваницю снігом, що й вийти годі було з хати. Люди мусіли прокопувати в снігу тунелі, щоб обійти господарку чи дістатися до сусіда.

Виконуючи обов'язок душпастиря, ходив о. Василь зі свяченою водою по селі. Вечором, у часі таких його відвідин, застав у хаті свідомішого господаря кількох рослих мужчин у шинелях. Була це група підпільників чи партизан з Волині.

Не зробили вони привітного враження на о. Василя. Сиділи в хаті у шапках, не перехрестились і з-під лоба обсервували.

— Яка їх ціль тут? — дивувався о. Василь.

А нічню, коли завірюха знов курила селом і замітала всі прокопані стежки-доріжки, на приходстві, від сильного вітру дзвеніли вікна. Нафтова лампа світилася на столі і... нараз поміж свистом вітру почулися крісові вистріли. По Зарваниці й недалеко приходського подвір'я.

Я занепокоїлася: — Стріли якісь?!

— Та як це можливе?! Причудлося... Вітер висі дме снігом... — заспокоював чоловік.

Ніч проспали ми спокійно. А ранком? Господи! Жахіття! По Зарваниці плач-ридання, бо... нічню помордовано людей латинського обряду — Поляків, які були ними лише з метрики, а не ворожими діячами.

Жертви помордовано сокирами на горищі, де

відшукували похованих, і в хаті при дітях, при родині.

Стріляли за сином коваля Міхальського. Він вихопився партизанам з Волині з рук і втік вікном, коли батькові відрубали сокирою голову при жінці й дітях!

Згинув і бідний зарібник, латинського обряду, чоловік Марії з вулиці Панської. Чоловік прегарної дівчини, яка колись з поля йдучи, вітала мене благами. Марія прегарно виховувала своїх дівчаток на Українок. Вони брали участь у всіх дитячих виступах садочка, прегарно деклямували й співали.

Не плакала Марія. Обличчя в неї мов закам'яніло.

— І за що, отче?! За що?

Не можна було дати їй відповіді. Її чоловік був латинник лише з метрики.

Тіла помордованих мав похоронити латинський священник з Вишнівчика. Загорільці забороняли відчиняти церкву на обряд похорону. Забороняли передзвонити — погрожували.

На той час о. Василь виїхав зі села, а я казала видати ключі старшому братові Петрові. При дверях церкви відправлено короткий похорон та покроплено всі трумни. Латинський священник вступив на приходство. У розхвилюванні навіть не хотів сідати й нічого не говорив.

І прийшла й Марія. Вона вже не жалілася. Обличчя в неї було холодне, скам'яніле, мов не належала вже до цієї громади, до цього села.

А події, все прикріші, йшли одні за одними. У відплату почала гуляти польська партизанка.

Деякі студенти ідеалісти зголосилися до СС-ів. Вірили в українські частини, але директор бережанської гімназії вирятував їх. Вони й не мали

стільки літ, щоб можна було правильно їх прийняти. Івась був дома, Ануся і Наталочка також.

Сніг позасував усі дороги, лише з трудом можна було їхати.

Варти на вулиці не було, сиділи по хатах, не була ще дуже пізня година і було дуже зимно.

Ми поклалися на спочинок. Міля ще поралася в кухні, коли завважила на подвір'ю чужі, непевні сани. Ті, що були на санях, не зачинили за собою брами. Спустились долі шкарпом над Стрипу та оглядали приходство.

Міля повідомила о. Василя. Глянув крізь вікно і наказав усім вставати.

Ми зібралися, але з хати годі було вийти, бо ті, що приїхали, стали за плотом городу на шкарпі та обсервували обидва виходи з коридора: до церкви і на подвір'я.

Положення стало дуже прикре.

Наші пси, Рябко і Жук, стали в пригоді. Присікались до них і змусили зійти вниз шкарпом до ріки. Цей момент ми використали та всі перебігли до церкви.

Не було часу вбрати Андрійка. Сплячого обинула я накривалом і ми вибігли.

На дворі був тріскучий мороз, а на дорозі в селі нікогісінько. Цілу ніч просиділи ми в захристії.

Гарматні постріли зі сходу ставали все виразніші.

У той час по селах були різні відплати, поражунки, самосуди. Напади ніччю на хати зі сокирами. Пересувалися групи різних партизан.

А ранком криваві сліди на білених хатах і ніхто не був певний, коли його черга.

Згодом довідалися ми, що ті, під шкарпом біля приходства, були частиною польських партизан.

Чекали на підмогу партизан з Вишнівчика, щоб знищити родину на приходстві. Підмога з Вишнівчика чомусь не надійшла і польські партизани залишили приходство.

Тоді крились ми в захристії при вході до престолу Матінки Божої. На хвилинку примкнула я очі. У півсні побачила, як якась висока мужеська постать увійшла дверима від головного вівтаря до захристії, глянула на мене, на дітей, що лежали на підлозі, на кожух: і ясність ударила, вся захристія золотом стала.

Я зірвалася від цієї ясности. Нікого не було. Постать ця не була ясна і виразна, а гей сільветка за мрякою, висока, плечиста, легкі обриси обличчя так, що самого лиця не можна було пізнати.

Ранком прийшли ми в хату сильно перетомлені.

Рябко і Жук не бачив, як ми виховзнулися з хати до церкви. Дерли пазурами і гризли зубами входові двері, від подвір'я, біля клямки.

По тій ночі залишилися пасма крові на стінах хат сусіднього села.

Переполох і нещастя сунули полями.

Ранком, коли о. Василь правив Службу Божу при головному престолі, біля ікони Розп'яття, післанець упхав на престіл карточку. На карточці: "Евакуація проголошена, останній поїзд з Підгаєць від'їжджає. Виїжджайте!"

Від сторони Тернополя було чути сильні гарматні стріли. Люди снувалися біля своїх хат, прибиті й переполохані. Запанувала страшна паніка.

Остерігаюча карточка спізнилася: останній поїзд з Підгаєць відійшов добу тому. Не лишилося нічого, хіба їхати кіньми і то якнайскорше. Большевики вбивалися клином у напрямі Бережан. Залишилась вільною хіба дорога на Бучач.

Намір в о. Василя був: відвезти родину фірою

до Лавочного та самому вернутися до Зарваниці.

Я пакувала в поспіху, що могла, і хлипала як дитина.

Разом зі сестрою Мелянією і старшим братом Петром пакував о. Василь у церкві, під престолом св. Николая в заздалегідь приладженій ямі: вота, дорогоцінності, чудотворні ікони Матінки Божої та Розп'ятого Ісуса. Чаші у вогнетривалій касі замкнув ключем.

Над чудотворними іконами не раз застановлялись ми, чи в небезпеці не взяти б їх з собою. Рішили не брати. Це було б ограблення людей, без їх відома, з найдорогоціннішого скарбу.

На місце чудотворної ікони Матінки Божої знову заложено копію мистця Петра Холодного старшого. На місце Розп'ятого Ісуса Христа засунено засувну ікону: Пречиста Діва в оточенні янголів.

Зі спокоєм рішили встаннє:

— Чудотворні ікони хай залишаються на своєму місці, у церкві, між зарваницькими людьми.

Збиралися в Лавочне дорогою на Бучач. На Підгайці була зла дорога. Розтопа, сніг перемішаний з болотом, і скорше могли там стрінути большевиків. Треба було брати на віз харчі і щонайважливіші речі.

В останньому менті здійняла я з-над мого столика іконку-копію зарваницької Божої Матінки, роботи мистця Володимира Іванюха.

Мокре, бо щойно випране білля, здійняла Міля зі стриху і зв'язала вузлом.

Було понуро.

Посходилися зарваницькі господарі, яким о. Василь роздав останні вказівки.

— Я вернуся до вас, лише відвезу родину! Будьте здорові! Слава Ісусу Христу!

— Слава на віки! Хай отець уважають на себе! Такі непевні часи...

Залишались закам'янілі обличчя. А просто очей: розмокла дорога і грязь, як рятунок.

По обіді поцілували одвірки хати та виїхали на Сапову.

Сам о. Василь узяв віжки в руки. Віз стряг у болоті по осі. З хат вибігали люди і помагали витягати його на своїх раменах. Простоволосі, кланялися сумні обличчя.

У Бобулинцях ночували. Люди в селі були неспокійні, не спали, сторожили. Минулої ночі партизани з Волині замордували, на стриху хати, священика латинського обряду. Приходив часто до Зарваниці до сповіди. Мати його була Українка.

Свіжий пас крові яскраво відбивав на білій стіні латинського приходства.

Туди ще переїздили, два дні тому назад, п'ять фір польських партизан на Вишнівчик. Тоді це була та неспокійна ніч на приходстві в Зарваниці.

У Бобулинцях долучився до нас директор школи зі Сапови та деякі з Вишнівчика. Разом уже з о. Степаном з Доброполя пустились ми на Бучач.

Гостинцем був сніг, були вибої, автомашини і війсьکو.

На бучацькому гостинці великий рух авт, літаків, підвод.

У Бучачі, на місті, біля монастиря сестер Служебниць, розлетілося колесо від воза і розпука огорнула нас усіх.

Великий рух військових частин у місті відбирав надію на якийнебудь рятунок. Чоловік шукав за колесом, давав 1.000 злотих, та дістав відповідь:

— Колесо тепер іде на вагу золота!

Пішов до монастиря Сестер Службниць і якось довідався, що мають вільний віз, що стоїть в ОО. Василян. Дали той віз о. Василеві. — Хай отець беруть і рятують дітей!

З цілою родиною заночували ми в оо. Василян, у монастирі. Ранком ціла наша родина приступила до Св. Сповіді і Св. Причастя. А тоді виїхали на Манастириська.

Ледве добилися вечором до Манастириськ і ледве дістали приміщення на приходстві.

Дорогою до приходства був великий натовп возів і війська. Якийсь військовик-Німець підійшов до нашої фіри, бо задержалась на дорозі і звернув увагу другому військовикові на мене:

— Дивись яка вона сумна! Не сумуй... — звернувся до мене і...зробив місце для переїзду.

На приходстві ночувало багато людей.

Мусіли ми чекати цілу добу, щоб можна було виїхати з подвір'я на дорогу. Великий рух на дорозі не давав рушитися.

Зарваницькі коні ослабли і тут прийшла поміч. Один інженер приїхав до тих, які їхали з нами, а що мав дві пари коней, то одного коня відпустив нам.

Ми користали з нього аж до Залукви.

О год. ½5-ої ранку виїхали ми на Ніжнів.

Ще сіріло на дворі, як переїздили ми через Коростятин. Село було спалене партизанами. Запалювати хати разом з людьми. Село під лісом — одна руїна. Ще заносило димом, що стелився з мрякою. Заносило спаленизною, спаленими трупами.

Враження було до болю прикре. Бажалося переїхати якнайскорше.

На возах нашої валки панувала тишина. Ніхто нічого не говорив. Надслухували дорогою... лі-

сом... Розглядалися на боки, бо тут і там поміж деревами, на схилі гори, падали поодинокі крісові постріли.

У Ніжневі, коли переїздили міст на Дністрі, здавалось усе найжахливіше поза нами.

— Тут границя! Тут напевно будуть здержані большевики! — говорили поміж собою.

Відпочали і звернулися на Станиславів.

Здавалося: дорога трохи спокійніша. Більше возів долучилось до нашої валки і наче б віджили люди.

Під Станиславовом на роздоріжжі стояв військовик. Був це Українець у німецькому мундирі.

Попередив не їхати на Станиславів: — Там Німці ладують людей у призначені вагони та відсилають Бог знає де! Краще їдьте дорогою на Галич.

Коні завернули вбік на іншу дорогу.

Переночували в Милованні, на приходстві, в неопаленій кімнаті, на соломі. Ця кімната була призначена для втікачів, які користали з неї.

Ранком поїхали далше.

Селами були карні відділи Калмиків у німецькому війську. Частини ці були утворені з большевицьких полонених. Десятували людей, палили села, щоб з коренем винищити повстанців-партизан.

Погода гарна зранку, змінилася вечором у скіжницю і холод. Дорога була глиниста, розмокла, і грязь.

Добилися до Сільця. Заїхали на приходство. Священик старий, хворий, перенісся до Станиславова, а на приходстві залишилася старенька безрадна, перелякана господиня.

Спочатку аж тряслася, така була сильно поде-

нервована, згодом заспокоїлася і була навіть дуже добра.

Її оставили все доглядати, а вона невсилі була нічого допильнувати, бо щодня "інші гості".

Ранком попрямувала наша валка дальше. Ще дорогою вагалися, чи їхати на Калуш, але остаточно взяли напрям на Галич. У Галичі довідалися, що мусимо в Залукві переночувати і тоді їхати на Калуш, бо на Журавно був знищений міст.

Переночували на приходстві, в о. Чолія, який перенісся на цю парафію з Вишнівчика.

Через дії партизан ніч була неспокійна, тривожна.

Лісами дороги були завалені впоперек постинаними, великими, деревами. Це були дії партизан: перешкоди для відступу німецьких військових авт. Обминати було дуже важко.

Погода була прекрасна. Сонце весняне, а дорогою грязь і запора з поваленого дерева. Людей ми не стрічали. Аж стрінули одну хату на полі і там господар порадив нам завернути на іншу дорогу.

— Це скрізь так! Фірами не зможете обминати повалених дерев!

Коли ми верталися, на мості, перестеріг нашу валку німецький вояк, щоб їхати на Журавно, хоч там не було моста, бо по лісах багато партизан. Треба було ще раз переїздити Дністер.

Співтовариші нашої подорожі залишилися у Залукві. Забажали вертатись до своїх родин, які полишали; як от директор школи зі Сапови й інші. Коня відібрали. Осталась дуже мала валка, лише з двох фір.

Неспокій гнав якнайскорше вперед.

Серед сильного гострого вітру посувалися ми крок за кроком.

Їхали через згарища села Болшовець, де німецькі частини спалили в церкві людей разом зі священником і його родиною: відплата за дії партизан.

Зі згарищ ішов іще дим та пригадував: якнайскорше минати ті околиці.

Та далеко годі було заїхати.

Сніжниця, холод і змучення тримали нашу валку в Різдвах, в одного свідомого господаря.

Мали вперше гарну, теплу, хату і з приємністю поклалися на спочинок.

Однаково ніч не була спокійна. Господарі не спали. Все хтось приходив з інших хат, люди були неспокійні. Зривалися, виходили на двір за кожним гавкотом собак.

Ранком виїхали далше, щоб у Луці або Цвітовій дістатися на пором. На жаль, у Луці, попередньої ночі, пором заломився під тягарем авта, а в Цвітовій пором хтось украв.

Люди порадили їхати на села, на дорогу гіршу проте безпечнішу, і ми поїхали. Дорогою дістали ще одні коні до підбичовування від села до села. Коні стрягли в розмоклій глині і віз топився.

Страшна грязь. Ледве добилися надвечір до Вишнева. Не раз і не два треба було на плечах підносити віз і підбичовувати другими кіньми.

Перед селом надійшли з ліса молоді хлопці переглянути нашу валку.

Випитували: хто ми й куди їдемо.

— Хто вони? — питалась я, питалися діти.

— Тихо... — шепотом до нас чоловік.

Перед хатами села стояла варта з господарів.

— У нас неспокійно. Є мазурська колонія. Мали напасти на село. Пильнуємо.

Спрямували на приходство. Там дістали ми нічліг. Прикрий нічліг.

Старушка, їмость-мама збожеволіла, бо дочку вивезли большевики. Нікому нічого не робила, була мов непритомна. Кликala і очікувала своєю доньку та все перелазила побічну свого ліжка, без перерви.

Ранком дістали ми ще дві парі коней зі села і спрямувались до Журавна.

Вечором, коли переїздили попри хати мазурських колоністів, перед яким то місцем, у селі ще, остерігали нас люди, наша валка старалася якнайтихіше пересунутися. При появі якогонебудь господаря, що переходив дорогою, серце молотом валило і ніхто нічого не говорив. Ніхто не звертав уваги на холод з приморозком. Кожний потиху молився.

А поміж лісами, біля хат, які там стрічались, на воротах були віхи. Це були знаки для українських партизан: там був постій Команди.

Авта зі Союзів, з кооператив, наладовані добром застрягали дорогою і залишались.

У Журавні заїхали ми до родини о. Степана.

Була половина березня. Я обходила свої сороклітні уродини. Була дуже перетомлена і простужена. Чоловік також. Діти не відчували такої втоми і не жалілися. Відпочали півтора дня і поїхали далі, але вже без о. Степана.

Холод і томлива дорога не раз відбирали надію на рятунок. Приходили думки, що не треба було виїздити. Однаково було гинути на місці, в Зарваниці.

Добилися до Балч Подорожних на приходство. Тепло, яке там уперше стрінули, за час виснажливої дороги, перша людська вечеря скріпили всіх. Там життя йшло своїм спокійним рус-

лом, коли в Зарваниці та коло тих, які приїхали, така руїна.

Тоді відбувалася там у той час місія, яку давали оо. Редемптористи.

Я ослабла дорешти.

Звідси мали ми їхати до Стрия, а там на поїзд або добиватися фірою далше до Лавочного. Других коней тяжко було дістати, ніхто не хотів їхати.

Дорога лісом була непевна.

Чоловік поїхав до Стрия: розвідати, як можна б дістатися до Лавочного. Скористав, що хтось зі села їхав до міста.

Мене знов огорнула якась просто безнадія. Серце докучало і була докраю прибита. Не могла здати собі справи: чи добре зробили ми чи зле, що виїхали зі Зарваниці?

Тоді знову прийшла думка вертатися, нехай би і згинуті, бо здавалося, що рятунку для нас не буде.

Молилася своїми словами:

Матінко Божа Зарваницька! Якщо Ти хочеш, тією дорогою врятувати мою родину й мене, то допоможи або зроби так, щоб ми вернулись і вже там погинули...

У перевтомі було вже все одно.

Вечором, коли я була в церкві на реколекціях, не думаючи вже про Зарваницю, побачила перед собою ікону Матінки Божої. Ікона ясна, мов жива стала перед очима.

Що це сталося? — питала я себе.

Коли вернулася з церкви, застала в хаті о. Василя. Сказав, що якимсь стрінув у Стрию людей з Лавочного, передав картку до брата о. Мирослава. Просив прислати людей, які могли б допомогти в дорозі.

Тоді раненько дістали ми з Балич ще одну фіру до Конюх.

Дорога лісом була непевна. У мовчанці, з молитвою на устах розглядались ми на всі боки, але якось переїхали щасливо до Конюх.

Там на приходстві, сердечно прийняті, відпочали.

У Стрию стрінули людей, яких брат прислав з Лавочного. Люди взяли віз та бараниці з кінями, а ми, перепакувавши речі, поїхали поїздом з другими людьми, до Лавочного.

ШУМІЛИ СМЕРЕКИ...

Старою, з дитинства знаною мені дорогою йшов поїзд. З тугою розглядалась я крізь вікно. Засніжені верхи...

На п'ятницю 24-го березня заїхали ми вполудне на станцію Лавочне.

На платформі двірця воєнне звідомлення подавало, що большевики вмащеровують до Зарваниці.

Що діялось у наших серцях — годі описати.

На подвір'ю приходства стрінув нас брат о. Мирослав.

— Я ніколи не міг був уявити собі, що ви приїдете!

Вітались ми серед сліз.

Дорога до Зарваниці для о. Василя була вже зачинена і він розплакався.

Другого дня, коли я відпочала, не знала: чи радіти чи плакати.

Смереки кругом приходства повиростали великі. Ті смереки, які маленькою дівчинкою садила разом з Батьком.

Почало мести снігом. Позакурювало всі дороги, стежки. Кругом простягався тихий, білий, простір зі смереками, мов зі сторожами по узбіччях.

А неділею, в церкві нагорі, усе те саме, що колись давно. Гарні барви хусток-мальованок на головах Бойкинь, жінок та дівчат. Із церкви бі-

лий, лагідний краєвид зі зеленню смерекових лісів.

Довкілля втулило мене в свої рамена. Лагідно, спокійно.

Від церкви глянула я доли збічно, а тоді ген-ген на шпилі гір і... нема ніде краще як тут...

Відвідала мене Сефта, товаришка дитячих ще забав. Лагідне, гарне обличчя зболілої, змученої терпінням жінки, спокійний голос, радість зустрічі зі мною та тепло неначе успокоювало, приневолювало забути про скитальщину.

У старенького паламаря Луки знову стільки було захоплення на обличчі, стільки любови у повних сліз очах, якими глядів на мене, чого не бачила я у нікого!

По тяжкій недузі прийшов відвідати мене.

— Надивитися хочу...

Я змішалася. Його слова викликали дивне враження в душі. Лука нічого не говорив, лише увесь час дивився в моє обличчя, а очі усе наповнялися сльозами.

Увечір місяць прямував до заходу. Тендітні хмаринки перебігали попри нього, частинно закривали його і знову прямували у простір. Гори, збочі, все було вкрите білою іскристою скатертю.

На Погарю збилися смереки в гурт, мов шепотіли поміж собою про щось важне, мов рішали й призадумувалися. Поодинокі на збочах, гей зацікавлені, так і застигли.

На ясені легкий шум старих смерік змагався і затихав. Розпливався в білому просторі.

Берези й берізки мереживом вирізнявалися на білій, іскристій скатерті узбіч і загород. Сліди людських ніг і санок миготіли рисками та вказували дорогу до зимівок, до церкви на горбі, до хат на узбіччях. Вони являлися тендітними жит-

тєвими ниточками, що заховали в собі частину життя — руху цього села, простору.

За керничкою, на загороді, хтось стяв березу і вона розкинула свої віті на іскристій, білій, ска-терті. Гарна й ніжна, хоч нежива.

Стара, похила верба схилилась іще нижче до потічка, ще більш задумалася, зажурилась.

На двірці свист паротягу протинав тишину, грізувався у немов зачароване, без світла, село.

Ранком ясне сонце заглядало у вікна, в розма-льовані морозом шибки, а з хати забився об шибку віконця комар, хотів уже весни, та дарма...

Верх Тростяну заяснів, усміхнувся.

Хати стояли мов шоколядові фігурки-брилки з піллятим, лискучим, сніговим люком — даха-ми. Усміхнулися збочі, роз'ясніли смереки, забли-стіли плотики смерекові. Замиготіли срібні пла-точки інею зі смерік і беріз та порухалися шишки на смереках у городі.

Спокій, безмежний спокій володів утомленою, зболілою душею. Забувалося за все. Розпливався біль у білому просторі і родилась надія на ряту-пок, хоч не бажалося скоро звідси їхати.

По безмежному спокою снігових збочів при-йшли страшні сніговії. Смереки серпанком опо-вити — шуміли.

Тривожні вістки заглядали у вікна кожної хати.

Чоловік захворів.

— Що буде дальше? — запитувала я себе.

Від Преосвященного Кир Никити приходили час-до-часу листи до о. Мирослава, до о. Василя. Просив у Митрополита Кир Андрія відпустки для о. Василя. Митрополит сказав:

— Дайте йому — о. Василеві — “celebret”.

І Преосвященний Кир Никита прислав. При-йшов і лист, у якому писав:

"Одисея з Зарваниці до Лавочного скінчена. Дай, Боже, щоб дальше не треба було. Спочиньте, успокойтеся і з довір'ям у Божу опіку чекайте, бо наразі нема вигляду на зміну..."

Письмо — довгий лист до Митрополита Кир Андрея, в якому о. Василь описав докладно обставини, серед яких ми виїхали зі Зарваниці і нашу подорож до Лавочного, — Митрополит Андрій заховав у шухляді свого бюро.

У церкві між людьми, серед оточення з дитячих, іще безжурних моїх днів, неначе клав хтось добрий бальсам на зболілу душу. Тоді забувала я про все, насолоджувалася колірами пестрих одягів, знайомих облич і заспокоювалася. Ставало добре, лагідно, забувалося все горе.

На шутну неділю надлетів весняний подув. Журкотів потічок біля кринички. Появились брунатні плямки на білому снігу по узбіччях. Люди розсунулись мурашками по всіх загородах до церкви на горбі. У кожного була шутка. У газдинь та дівчат білі-лискучі та пестрі коліри мальованок, спідничок та півок. Завважила я зміну в крою сіряків, їх заступили обтислі жакетки-куртки. Не було давних чіпців на головах газдинь. Не було запліток у дівчат, лише стяжки у косах. Кожушки були ті самі, мальованки ті самі, обува переважно та сама, і де-не-де давний білий фартух-спідниця.

Перед церквою, перед Богослужбою били — дзвонили у куски шини, бо дзвонів не було, як і скрізь. На лавці під церквою, від сторони станції, грілися до сонця газдині, дівчата, як і вздовж огорожі.

Дивилися на станцію, на рух транспортів з тяжкими автами. Станція була закіпчена, чорна, запрацьована, не така як колись: біла-чистенька.

Сонце гралося промінням на горах, по узбіччях, по червоних дахах з черепиці, по струмках та лискуцій глині біля церкви.

Надлетів перший метелик і мушки — до сонця.

Блукала я зором довкруги. Бажала піти денем, будь горі селом, зайти до котроїсь хати — та годі! Великий рух транспортів на схід, багато війська — краще було сидіти в хаті.

Вістки були дещо відрадніші, уступила паніка. Ішли цивільні потяги та пошта. Говорили, що загроза большевиків відсунена.

Думки кружляли по Зарваниці: як вийшла вона по наскоку большевиків? Хто врятувався? Чи не знищене село? Боялася за ікону Матінки Божої, коби заховалася, коби не знищилася!

Великодні свята пройшли спокійно, але сумно. Вістки про околиці над Стрипою були сумні. Там стояв фронт. Хто врятувався, годі було знати.

Щастя від Бога, що вся родина була в тому спокійному куті.

Розглядалася я кругом, обсервувала людей і раділа, що мої "Верховинці" — як уже себе називали, а не "Бойки" як давно — пішли багато-багато вперед. Раділа, що мої нариси й новелі не були заскорим кроком уперед, а рівним разом з ростом їх свідомости. Вже і виговір чимраз більше зближений до загальної української мови. Слідно було поступ навіть у вишивках, які з ярих кольорів перейшли до більш поважних, сказати б середньо-яскравих.

А я дитиною так дуже любила якраз оці яркі взори, стільки в них було життя-соняшности!

Замість очіпків завважила я квітисті обручі нашиті лискучими кораликами.

Справляла мені ще й певну насолоду свідомість, що ніхто не знав, що я писала про них.

Нікому й не признавалася. Краще було так зближуватися до них та спокійно обсервувати.

А вони всі — щиросердечні, як тішилися мною! Неначе б хтось з їхньої родини до них приїхав.

Очікувала я, коли підсохне дорога, щоби проїтися у Тернавку та горі селом.

По горах скубали вівці корінці, орали плуги збочі, а попри потічки виростала перша зелена травичка, розвивався до сонця лоташ, підсніжки, синя пшеничка. У лісі кувала зозуля, шуміли смереки, розмахували вітами та торічними шишками. Денекотра шишка падала до землі, на мох, неначе людина, що вже пережила своє, щоб зробити місце новим, до яких належала весна.

За горами, на Поділлі, були згарища, руїна, потоки крові і жах, що стиналася кров у жилах. Відгомонам відбивалося те все об стоки гір, об еелетні смерік і дрижали їх віті. Большевицька рука вкралася потайки і в найкращі юні душі та оставила згарища, руїну, пустку по селах.

А в Лавочному, в тому кутку, де я дитиною бавилася, чистенькі, зелені, подвір'я, усміхнені старенькі хати, старий млин із рвучкою, тінистою водою, якої гук, у задумі, коли переходила, неначе перелякував мене. Здавалось хтось могутнім голосом гукає за мною. Попри дорогу берези, самотна тополя, розхитані смереки на Погарі і яснопрозора вода у потоці, а далше блідозелена, принадна — жива.

Враз із чоловіком оглядала я обійстя, збочі, куточки ті, які на все відбилися відгомонам у "Вітрениці", "Вівчарі", "Сефті", у нарисах. Шукала за картинками до "Фінетти" та лісового духа — "Попудника". Ми йшли горі селом. Цілі

картинки заховувала в душі мов живу, ясну фотознимку. Ці фотознимки неначе чекали містецького викінчення. Тільки дещо надавалося до олівця, у щоденник; що мало вийти кращим, те ховала душа.

Надійшли зі Зарваниці вістки: Большевики були два тижні. Великої пакости не мали коли зробити. Там фронт. Німецькі частини коло руїн старої коршми, на цвинтарі большевики. Большевики фосфоровими бомбами запалювали хати. На Лапаївці спалені всі хати, криті стріхою. Манастир оо. Студитів від тих бомб згорів дотла. Мости всі понищені, люди виевакуовані німецькими частинами в сторону Підгаєць. Дзвонів із зарваницької дзвіниці Німцям не вдалося забрати: по виїзді о. Василя люди дзвони сховали. Коли Німці відступали, шукали за дзвонами, але люди сказали їм, що дзвони зникли і вони не знають де.

Сапова була зовсім знищена. Хата-приходство і церква в Зарваниці покищо стояла. З церкви зрабували большевики деякі ризи. Вота та гроші відвіз старший брат Петро Кушнір у безпечніше місце. Села большевики вмисне палили. У Зарваниці було багато ранених, деякі погинули. Коли большевики, при кінці травня, увійшли в Зарваницю, зірвалась була страшна сніговія і позадувала все снігом. Большевики це самі Сибіряки, кожний з автоматом, грабували що могли. На Великдень Богослуження не було, не можна було дійти від оо. Студитів до церкви. У Золотниках був той самий прокурор, що й першого разу.

Так із Поділля продирався біль і сльози. Відбивалося це відгомонам у душі і вся краса довкілля, на яку я дивилась, ставала ледяною красою. Мою душу мов хтось заворожив.

Дарма, що всміхалося сонце, воно було те саме, яке всміхалося і до згарищ, руїн. Червоний павук простягнув довгі лаби над українським народом і пив кров, а всі були мов засуджені на смерть, счікували її або помилювання.

Тоді стрінула я дівчину з Тарнавки. Був це вимріяний тип до "Фінетти". Не могла я добре схопити рисок її обличчя, бо все виховзнулося мені. Приходила до церкви в Лавочне. Висока, пристійна, прегарно прибрана вишивками узорів, які сама укладала. Я мріяла ще знову стрінути її.

А міжтим блукала я верхами, збочами понад село. Укладала картини в душі зі своїх куточків.

Большевицькі партизани переходили через Плав'є. Впустили їдь у душу. Пішли лісами й пропали, лише вивісили були червону фану, щоб усі знали хто вони. На знак перемоги, що так далеко загнались.

Краса довкілля полонювала душу. Прикро тільки, що не було часу насолоджуватись нею. Хотілося бути ще маленькою дівчинкою та блукати цілими днями по дебрах.

У своїй дебрі найшла прекрасні, голубі, пнучі дзвінки. Я не дивилася на ховзський, непевний терен, на те, що у стіп скалистого берега, порослого кущами, піниться потік. Перед очима яскраво стануло дитинство і я кинулася за дзвінками: не було сили здержатись, хоч чоловік і діти просили не йти. Я не розуміла чого від мене хочуть, бо дитиною ніхто не слідкував за мною, ніхто не збороняв. Я раділа як дитина, коли вже мала ці дзвінки в руках і могла взяти зі собою до хати.

Гляділа за краєвидами, вслухувалась у події життя, виловлювала що краще.

По святі Божого Тіла пішли люди з процесією по царині. Страшна буря зловила процесію за

селом. Я дозволила була дітям піти і непокоїлася. Всі перемогли до нитки, але вернулися радісні, повні вражень. Паламар Лука очікував коло церкви на поворот процесії, щоб лише сховати хоругви. Неспокійний, усе виглядав від дзвіниці: чи вертаються?

Проголошено загальну мобілізацію, яку проводили Українці-військовики з "Дивізії Галичина". Її раділа, що твориться нове життя. Івась мав іти у ряди Дивізії Галичина, хоч йому було всього сімнадцять літ. Я жертвувала його на добро нашого народу. Та Господь зарядив інакше.

Чоловік бажав їхати до Підгаєць розвідати про Зарваницю. Там руїна. Тривожився долею чудотворних ікон. Ще не був зовсім здоровий і брат — о. Мирослав хотів йому товаришити.

У міжчасі прийшов лист від Преосвященного Кир Никити. Дозвіл для о. Василя душпастирювати в Лавочному до помочі о. Мирославі. Хітар уже був обсаджений іншим священником. У листі, між іншими вістками, було: "Чудотворні ікони відкопано. Отець Коровець з Білокерниці поміг сестрі Мелянії. Він військовим автом, німецького військового капеляна (протестанта) послужив їй. Дістав від німецького фронту на Студитах і Митрополичому лісі — дозвіл піти до церкви й узяти що треба. Образ Розп'яття й Матері Божої взяв о. Коровець на плечі і, зігнений, утікав лісом до авта. При цьому задряпав лице. Сестра Мелянія несла решту, що могла взяти. З Білокерниці отець своїми кіньми відвіз усе зі сестрою Мелянією на Старе Місто коло Підгаєць, до о. Никона-студита. Там був о. Павло-студит з Братами по студитські речі і він, зі сестрою Мелянією, взяли образи на залізницю та привезли до Львова. Комісія знатоків рішить, як

шовкове Розп'яття скріпити, щоб не розсипалося. Лице поправить і на рішення, моє внесення, об-раз остане тайною, де є. Чаші були в касі, ключа не було і Німці для певности, що там нема бомб, бомбою розбили касу і всі 12 чаш порозривали, покрутили..."

А інші вістки, що Зарваниця спалена. Приходство покищо стояло. У церкві стіну від бічного престолу Матінки Божої розбила граната. Зарзаницькі люди по всіх селах Підгаєччини і дехто в Рогатинщині. Хлопці масово відходили до нашої Дивізії Галичина. У Зарваниці було німецьке військо. Зарзаницьку церкву підмінували були большевики, але Німці вчас прийшли і вийняли міни. Малий хлопчина, який там на площі коло церкви пас корови, завважив і сказав Німцям та, заки вони прийшли, сам витягнув дріт.

Чоловік вибирався їхати до Львова порозумітися з Преосвященним Кир Никитою, що робити далі з чудотворними іконами, бо у Львові бомби. Були деякі гадки забрати ікони до Лавочного, бо тут був спокій. Повинен рішати Преосвященний Кир Никита.

Із сіл над Стрипою знищена була Сапова. Пронало багато людей, багато большевики вимордували, головно молодь—дівчат і хлопців. Причинилися до того полонені з большевицького війська, що, як верталися з німецького полону, полишались по селах. Вони виказували всіх молодих, які працювали чи були зв'язані з підпіллям. Село Гайворонка було зовсім спалене, церква висаджена в повітря большевиками, людей забрали. У Золотниках церква висаджена також. Священників з довколишніх сіл забрали большевики разом з родинами. Зарваниця мала щастя, що люди, були врятовані.

Хлопці у віці Івася мали голоситися до “юнаків”, Ануся була секретаркою у лавочанській волості; це на час вільний від науки, щоби була спокійна і не журилася, що Німці можуть узяти на роботу. У тих околицях не було покликання, не було вже на те часу і Івась остався дома. Господь захоронив його.

З листа Преосвященного Кир Никити ми дізналися, що на його рішення доставлено чудотворні ікони до Львова. Доставлено їх 17 червня 1944 р. до Митрополита Кир Андрея. Сестра Мелянія була передтим у Преосвященного Кир Никити, розказала про все та дістала таке зарядження. Прикро стало о. Василеві, що сестра Мелянія не була в нього, а сама, без його відома, поїхала просто до Преосвященного Никити. О. Василь був противний витягненню чудотворних ікон з криївки, бо твердив, що були б і там гарно заховались, не було б нічого злого їм сталося. Вірив, що Мати Божа була над Стрипою заборолом перед большевицькою навалою. Вибирався до Підгаєць зробити лад з іншими речами.

А моя душа переживала багато хвилювань, розжалувалася:

Господи! Пощо Ти дав мені в руки перо, коли я ним не в силі орудувати?! Коли в душі кипить буря, біль давить серце, а перо в руки годі взяти. Мене придавляють буденні турботи. День за днем біжить і в мене нема нічого написаного. Господи! Пощо мені дивитися кругом себе очима письменниці, коли пера в руках не вдержу? Пощо боліти душею над великим горем, над руїною Батьківщини, — коли писаними рядками не можу цього висказати? Пощо, Господи, дав Ти мені в слабосилі руки перо? Коли свої відштовхують мене. Відштовхують мої речі, слова зболілої душі,

— тому, що манюсінькі й у великих відступах писані. Затрачується все... і вічна безнадія огортає мене... Я б хотіла систематичної праці — а годі, мабуть доля сильніша за все. У Зарваниці руїна — розбите гніздо. А о. Василь мріє, щоб утретє піти на руїну, руїну найбільшу з усіх. Мене огортає жах, бо здається мені, що стала б з дітьми над пропастю. Та в усім Господня воля! Почнеться нова епоха Зарваниці — чи з нами, чи без нас. Господь знає...

При кінці червня англійсько-американські літаки все більше пролітали понад Лавочне на Мадярщину. Сіяли переполох. Большевики почали офензиву.

На подвір'я все більше впихалося німецького війська. Під Бродами Дивізія Галичина попала в засідку. Німці не дали допомоги. З острахом думали всі: "Навмисне?!"

Жінки, яких діти там були, не могли здержатися від сліз.

І жах, усе більший жах підповзав у гори.

Я знову жалілася, наче птаха билась об клітку:

Господи Милосердний! Не дозволь, щоб дійшло до того, щоб треба було кидати Рідну Землю та йти на чужину... Безмежний тягар наляг на душу. Події жахливі, швидкі залягають нашу землю. Прекрасні збіжжя на поталу східної орди. Жнива на біль, сльози, кров. Стільки жертв, стільки муки, стільки жаху, що серце задержується в своєму бігу. Я наче деревію всією істотою. У Львові Матінка Божа Зарваницька та Ісус Розп'ятий.

Большевики наразі обминули Львів, попрямували на давню Польщу. Все котиться стрімголов.

Я жалілася і потішалася:

Гіароде мій... скільки ран на Тобі, який біль...

а тепер на поталу орди... А я проти всього вірю: Ти, сильний надземський духом не загинеш! Вибраною горсткою встанеш, усміхнешся усміхом святим і запануєш на землі скроплений кров'ю мучеників!

Народе мій, як люблю я Тебе безмежно! Який прекрасний Ти в своїм гор'ю, бо в гор'ю проблиски Твоєї сталеві віри в добро, у щастя для дітей своїх...

Я квола жінка, у мене душа виповнена терпіннями й оті терпіння мої душевні складаю у стіп Всевишнього за добро Твоє, Народе мій...

Хай діється Божа воля! Коли чаша терпінь Твоїх буде виповнена вверх — вірю: Господь нагородить Тебе — Твої діти всміхнуться на волі.

А Львів уже був у руках большевиків.

У Лавочному проразливій гудки паротягів, переполох, сльози...

Я молилася:

Боже!... Змилуйся над моїм людом! Остав хоч отсі Карпати для охорони. Не дай зовсім загинути!...

Большевики посувались скоро вперед. За кілька днів були вже під Сколем.

Очікування в усіх виповнилося жахом:

— А якщо прийдуть аж тут?!

То знов надія на безмірне Боже милосердя:

— Чей Господь відкине кару і змилується?...

Валка возів, транспорти людей на Мадярщину розбурхала нерви.

У найвищому напнятті шепотіли мої уста:

— Господи... я не можу дивитись на ці страждання мого народу. Господи... змилуйся! Большевики зайшли так ненадійно і так багато людей, а головно жінок і дітей осталося їм на поталу.

Хіба ж не досить цих страждань? Я ж не бачу краси довкруги, я бачу сльози, жах, руїну... Думок зібрати годі, важко висказати це як слід. Як важко мені!

Бомбардували Лавочне. Бомби падали на станцію. Крім цього сіяли зі скорострілів. Були прикри, сумні, хвили. Люди поховались по зимівках. У селі майже нікого не було. На приходстві день-у-день усе було повно проїзжих людей, як і військовиків з українських частин. На приходстві примістився й о. мітрат Базюк. Багато чужосторонніх, евакуованих. Одно було щастя, що літаки ночами не налітали. Мряка окутувала нічню села і не видно було нічого. Військові транспорти йшли ще на схід.

У кухні, на приходстві, було багато праці, бо господиня захворіла. Все перейшло в мої руки.

Треба було піти по ярину на грядки під збіччю, за городом. Пустилася йти, але завважила зачервонілі великі порічки в городі, скортіло призбирати у пригорщу. Загуділи пропелери літаків, ледве добігла на веранду, скло посипалось з вікон на вазонки. Бомба впала на грядки, куди пускалася йти. Порічки врятували мене.

Втікли ми до пивниці, лиш о. мітрат Базюк не рушався зі софи, хоч шиби з вікон сипалися.

— І чого то втікати?! Вже пора на обід — пообідати б!

Та їсти ніхто не хотів, ледве встигли видати обід о. Мітратові.

Бомбардування переходило через три дні, але найприкрише було першого дня.

До полудня, коли впали перші бомби, всі були в пивниці.

По перелеті літаків о. Василь казав тікати з дітьми під Погар.

— Біжи скоро! Не оглядайся!

Я була певна, що одно крило хати — приходства завалене, бо подвір'я було порите, дахівка на хаті подіравлена. Бігла з дітьми й о. Степаном, що саме приїхав. Настільки було часу, що добігли до старенької, дряхлої, хатини під Погарем. Старші діти з братом о. Мирославом побігли горі верхом, поміж смереки до зимівки. А там ще гірше! Бомби стинали смереки. Падали там густіше як на село. Чоловік пішов горі селом шукати для родини хати. Я з Андрійком перебула найстрашніше в тій хатинці. Хата вся тряслася, дрижала, маленькі віконця дзвеніли. Здавалось ось-ось завалиться від самого гуркоту большевицьких літаків. Саджа зі стелі-повали обси-пала мене і людей, які тут скрилися. Перелякані всі хилилися біля кросен та печі. Молитву шепотіли всі. Скулена, біля лавки під вікном, разом з Андрійком, я молилась та слухала скаженого гуркоту літаків, вибухів бомб та сіяння скорострілів. Коли надходив вечір, післала Мілю по діти на Погар, а коли прийшли, рішилась бігти горі селом. Бігли селом, коли напали на нас літаки біля військових німецьких авт і не було де схритися. Ануся з Андрійком поклалися на траву під пліт біля авт, а я з Наталочкою й Івасем скочили через потік на другу сторону дороги. Не мала я часу допасти якогонебудь куща і на пустому узбіччі притулилась до землі: — Хай діється Твоя, Боже, воля!

На щастя літаки перелетіли без одного вистрілу і ми знову побігли горі селом, криючись ще два рази перед налетами.

На приходстві, перед стайнею, впала бомба й засипала наші коні, одинокий рятунок у тодіш-

ньому положенні. Коней люди відкопали: живі, здорові, як казали, "чудом урятовані".

Ми замешкали у старшого церковного брата. Тут були й інші люди, як і о. Рафаїл Хомин — студит. Дехто містився в хаті, дехто на оборозі.

Коли налітали літаки, ми крилися в пивниці на подвір'ю. У тій пивниці була з нами й маленька іконка Матінки Божої Зарваницької, яку я везла зі собою. Брат о. Мирослав замешкав через дорогу в іншого церковного старшого брата. Там правилися Служби Божі. До церкви годі було йти, бо терен був близько залізничної станції і там найбільше обсыпали бомбами.

Приходство було знищене від налету літаків — від відламків стрілен. Кругом ями, руїна, але сама хата була ціла.

Люди були перелякані. Зажурені молилися за ласку від Пресвятої Диви Марії: щоб не їхати дальше.

Сиділи в горішній частині села мов засуджені на вигнанні. Положення було приkre, сумне, можна сказати безнадійне. Кожний вичікував у тих днях чогось рішального, бо це ж кінчалося літо, але годі було знати, чи те щось прийде.

Хлопці з підпілля часто навідувалися до села. Їх штаб був за горою, в Хітарі. Впливали, щоб о. Рафаїл ішов до них на духовника і він рішився піти, а о. мітрят Базюк пішов до школи вишколу підстаршин УПА, між лісами. Хлопці з підпілля ставали все сміливіші. Потішали, що большевики, як прийдуть, то найдовше будуть три місяці. Самі вони жартували в прияві дітей, бавлячись ручними гранатами. Деколи неділею йшли на Богослуження, деколи в часі вечірні, під деревами на подвір'ю шуткуючи, гралися руч-

ними гранатами. Я намагалась завжди мати дітей побіч себе.

На приходство годі було ще йти, бо хоч не було вже дійсних налетів, то літаки перелітали на Мадярщину і час-до-часу, в околиці станції, скидали бомби. Особливо вечорами, до півночі, були більші налети на Мадярщину.

До Вижлова, у підпілля перенісся о. Рафаїл: — Як вони мене потребують, то треба піти.

Час-до-часу відвідував він нас та приносив дітям з ліса ліскові горіхи й ожини. Згодом згинув у бункрі від большевиків.

Наразі в Лавочному був якотакій спокій. Приїздили деколи підпільники та робили свій порядок. Усі чекали кінця війни мов спасення. За гроші не можна було вже нічого дістати, а міняти не було що. Добирався холод.

Краса лісів, збіч кругом була гей заворожена. Я була зболена й утомлена. Щоденні світові події та журба були сильніші за красу, що царювала кругом. До того в'їдалася в душу велика туга за теплом, спокоєм, а його не було й не було...

У день 25-го вересня дощ лляв безупину, що й глянути було годі. Німецьке військо покидало Лавочне. Ніччю ніхто не заснув ані на один момент. Наближалися большевики.

Тоді видано для проїзжих військовий наказ: "Негайно виїздити!"

У вікна на Бескид заглядала пільма. Виїздити ми мусіли. Пакували наоспіх що важніше. У валізці знов опинилася іконка Матінки Божої Зарваницької — ікона з-над мого столика.

Брат о. Мирослав як і деякі старші газди намагалися задержати нашу родину в Лавочному. Радили, що на випадок приходу большевицьких військ, допоможуть на якийсь час, доки не успо-

коїться — порозміщувати мене з дітьми по зимівках.

Я боялася розділювати родину і була безрадна, така дуже безрадна.

Очі заливалися сльозами: краще вже разом у всякій недолі...

Господар, у якого ми мешкали, був у лісі поміж повстанцями. Він потішав вісткою від них:

— Це не буде довго, найбільше на три місяці. Опісля все буде гаразд, усі повернуться домів.

А ранком дощ і болото.

За всяку ціну бажала рятувати чоловіка і дітей. Знала, просто свідомо була, що можу не видержати тієї дороги.

Брат о. Мирослав напоминав, просив:

— А де ж така дорога для тебе! Ти не видержиш її! Послухай мене і лишися!

Однак надія на рятунок родини додавала сили рішатись на виїзд.

Дуже жаль було брата. Просила, благала їхати з нами разом.

— І як останешся так сам-саміський?!

— Ти маєш діти — маєш рацію виїзду, а я сам... Уже й останусь...

У його очах пробивався безмежний жаль.

Ніхто не міг здержатися від плачу.

Люди ставали дорогою, прощалися, плакали, свідомі того, що до них йде.

Пішки попри фіру, поміж військо, авто, зайшли ми обмоклі до Опірця. Тут мусіли підночувати в одній хатинці, бо дорога на Бескид була розмокла, то авто й військо не могли скоро рухатися. Забили зовсім дорогу.

Газда — дідусь спитався: — А де ж о. Мирослав?

— Остався, сам... не хотів їхати!...

— Хай його Господь благословить за це! Нам відрадніше, коли знаємо, що він з нами.

Північчю, на горі в церковці, озвався дзвін. Несміливо розходилися його тони. Бігли доли збіччю до людей у недолі.

Перед виїздом священник правив Службу Божу: було свято Чесного Хреста.

“Хресту Твоєму поклоняємся, Владико...”

За всяку ціну хотів о. Василь дістатися до церкви нагорі: відправити Службу Божу, та натовп людей, натовп війська був такий великий, що годі було. Дотого не міг залишити родини. Кожної хвили могла валка фір з утікаючими людьми сформуватись у дальшу дорогу.

А попід стріхи вбогих хат стукав даліше дзвін своїм серцем. Я його чула, ловила кожний його тон і сльози котилися обличчям.

У хаті було так багато людей, що й присістись не було де, а про спання не було й мови.

Зернятка вервички безнастанно пересувалися поміж пальцями. Брунатні зернятка в кишені брунатнішого плаща. Вервичка ще зі Зарваниці і серцю дуже дорога.

Досвітком о п'ятій годині, на самого Чесного Хреста виїхала валка фір з Опірця під гору па Бескид, на границю. На гору їхали цілий день. Цілий день одні одних підбичували кіньми. Перечікуючи, палили вогні погрітися. Діти збирали хворост та докидали до вогнища.

Мокра мряка з дрібним дощем спадала долів, втискалась поміж смереки та пригнічувала людей. Доли горами також снувались мряки.

Зриви мостів, залізничних рейок, котилися відгомном. Горами наче б дзвонив хтось оловом, наче б розривав столітні серця внутрі гори.

Пішки дійшли ми на сам шпиль гори. Ціє сту-

пили кілька кроків по стрімкому горбку, ще кілька кроків по кам'янистій дорозі й розбитого бо-лота, та треба було задержатись, бо колони великих військових німецьких авт забили дорогу.

І знову розложили люди багаття. Пустився дощ. Мряки окутували верхи, закрадалися при-смерки.

Нараз забагравіли гори, ярке світло пробило мряку і наче б розсипалося.

— Сонце! Сонце!

Зрадів промоклий, перемерзлий Андрійко.

— Це не сонце, — дитино, — села горять! — хтось з людей сказав.

— Це заграва!

І посумнів Андрійко.

Велика заграва вогню від Лавочного заблукала у верхи. Німці палили частину села біля залізничної станції.

Очі всіх спрямувалися долі, до збіч, до рідних сіл.

Починало чимраз більше темніти.

— Чи виб'ємося сьогодні тих кілька кроків на границю?

— Чи будемо ще тут ночувати?

Одні одних перепитували.

Створилася прогалина поміж колонами авт і коні рушили.

На нещастя над'їхало авто з засвіченими лям-пами згори, і наші коні злякалися, сполошилися.

Вирвалися з рук, коли їх запрягали до воза, пігнали в дебри, на підміновані поля.

Це була лінія Арпада і скрізь попри дорогу були наложені міни.

Ми просто в розпуді.

— Коні пропали, пропали й ми!

Була мряка, дощ і пільма.

— Хіба вертатися пішком додому?!
Довго шукали... довго накликували...

— Каштан!... Гнідий!...

Кликав чоловік, кликали діти, кликала Міля.
По якомусь часі коні відізвалися — заіржали.
Міля кинулась за голосом, шукати по лісі, по
збіччі. Найшла в дебрі. Пристали на звук її го-
лосу... вона зловила за уздечку і привела.

Добрі люди допомогли запрягти, підбичувати під
горбок.

— І яке щастя, що не натрапили на міні!!

Дивувалися люди, дивувались і ми.

Рогачка на границі вже була замкнена, але ста-
рий німецький офіцер, що служив ще при австрій-
ському війську, по розмові з о. Василем відчинив
рогачку і... ми переїхали границю ще з двома
фірами.

Андрійко на возі сам зі своїм батьком о. Васи-
лем, долі Бескидом — лісами. Ануся і Наталочка
на чужих возах виїхали скорше, а я з Івасем й
іншими попри віз пішки густим лісом.

Серед дощу та розмоклого болота, гряззю, до
Скотарська.

Заїхали до одного господаря. Віднайшли
Анусю й Наталочку та обмоклі просиділи на
возах до ранку.

Я дивилась на чоловіка, на дітей і заспокою-
валася.

Молилася:

— Дяка Тобі, Небесна Мати, безмірна подя-
ка... Коло мене Василь, діти... Міля. На нашому
возі, у валізі, Твоя іконка з Зарваниці...

Були ми знедолені, змучені, серед прекрасних
околиць Закарпаття, але всі разом.

12. II. 1969 р.

Авторка — 1940 рік

Олександр Мох

ЛИСТКИ СПОМИНІВ

“Чи потрібні сьогодні письменники?” Таке питання, відбираючи “Національну медаль”, поставив 1972 р. у Вашингтоні американський письменник-повістьяр Роберт Пен Вворрен. “Ця проблема не в актуальності даної теми. А вона в тому, чи вріс письменник у свою епоху, чи має він вразливість до своїх часів, та — децю парадоксально — чи ставить він опір своїй епосі. Бо такий опір мусить бути, а добрий твір це завжди драма утотожнювання письменника зі своєю епохою, та рівночасно драма його боротьби з нею. Джон Мілтон був у найглибшому глузді людиною сімнадцятого сторіччя; проте, коли писав “Утрачений рай”, у часах володіння Карла II, то чи був Мілтон у згоді зі своєю епохою? Чи “поезія” — приймаючи цю назву як загальний термін для “красного письменства” — потрібна ще в наших часах? Можна би просто сказати, що нема епохи без поезії, що люди безнастанно домагаються поезії того чи іншого роду, а опісля спорити над тим, який рід поезії мав би ще глузд сьогодні. І справді, коли візьмемо поезію в її найширшому розумінні — розумінні емоційальної мови — то хіба ніколи не було її, поезії, стільки, як у нашій епосі, епосі засобів прилюдної передачі (mass media)... У нашому суспільстві, здеревілому через ті засоби прилюдної передачі,

нас оточує й заливає потік мови, але ця мова обезцінена, в якій слово практичне приймає місце слова властивого. Та ще гірше: така мова вживається виключно як спосіб, пригідний указувати речі. Це мова споловіла, вона не має в собі експресійності. Вона не є частиною досвідченого, ані вказником власної дійсності того, хто говорить, ані теж читача чи слухача, який відчував би зростання мови в горлянці, оту глибоку й загадочну реакцію тіла. Цілими днями бомбардують нас абстракціями, "правдами" агента реклами, політика, проповідника, — і ми завжди пригадуємо собі, що кожна правда, в яку ми не вжиємося, яка не походить з досвіду — чи то дослівно чи в уяві — така правда це брехня. Нас спасають від усіх наших недожитих спасителів — особливо тих, які хотіли б нас спасти для власної користи чи влади — та ми усвідомлюємо собі, що однак спасти себе мусимо ми самі. Як? Навчивши себе пошани до власного свого "Я" і свого власного досвіду. Очищені живішою свідомістю людських можливостей спасіння чи пропаду, можемо бути трохи певнішими умовин, які складаються на долю одиниці. Коли б ось хід нашої цивілізації мав відокремити нас від нас, себе самих, як теж і від природи й інших людей, то слід би нам пригадати собі те, що говорив Анрі Бергзон про белетристику, і що можна б застосувати до всякого красного письменства — що "воно ставить нас в обличчі нас самих"... Не кажу, що коли прочитаємо кілька добрих книжок, то вже встигнемо вирятувати нашу батьківщину. Кажу натомість, що ті добрі книжки можуть допомогти нам зрозуміти повноту нашої природи на добро і на зло. Це значить: вони можуть зірвати нас із дотеперішнього омертвіння..."

Зарваницька ікона Пр. Діви Марії

Зарваницѣна цѣрква — фронт

А наш дисидент Євген Сверстюк у своїй книжці "Собор у риштуванні" (1970) пише: "Мусимо зрозуміти, що почалася смуга історії, яка вимагає від нас негайної мобілізації всіх наших людських цінностей, усіх зусиль нашого розуму, всіх людських талантів і всіх лекцій історії для найтверезішого, суворого і чесного погляду на себе, щоб зважити становище і перетворити себе, якщо хочемо знайти вихід перед катастрофою.

"Ми, люди замінованої планети, можемо або піднятися до висоти становища, або впасти жертвою "технічно-грамотно", досконало заведених механізмів... Нині, як ще ніколи в історії, кожний має бути людиною в людстві, щоб кожним нервом відчувати всі його болі й тривоги... Тепер інша доба. Незалежно від нашої волі, ми включасмося ланкою в життя нашої планети, вкритої керівною сіткою атомних мін і політичних вулканів, що клеточать, готові до вибуху..."

Отже й сучасна критика мусить виявляти оті тасмні ниточки, що в'яжуть даний твір мистецтва з життям, взаємне діяння на себе мистецтва й життя. Тоді читач-ляїк, схильний радше вважати мистецтво як тільки забаву й розвагу, а ще до цього сильно вкорінений у "реалітети" життя, тільки тоді читач зрозуміє краще і глибше, що мистецтво є не тільки забавою, люксом, але й іманентною творчою функцією життя." (Софія Морстінова. "Шукаю людини", 1973).

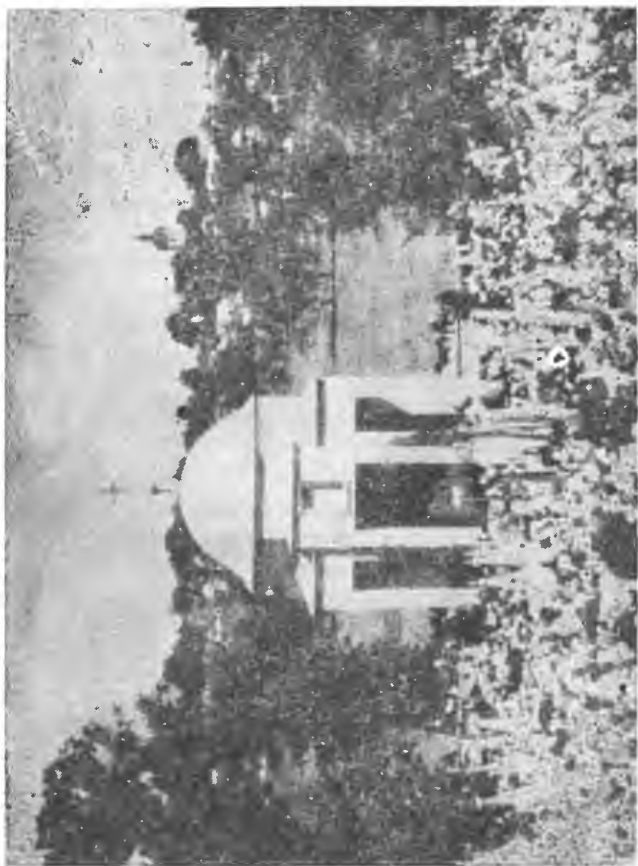
Українське письменство під впливом повольтеріанського — на Заході вже давно вигаслого і пройденого — позитивістичного відношення: повної байдужості до метафізичних і релігійних проблем, а тепер під впливом большевицького безбожництва — по сьогоднішній день, у своїй більшості, борсається в отих тенетах, чужих

**Преосв. Никита Будка у Зарваниці — перед
2-ою світовою війною**

**Преосв. Кир Никита Будка
у Зарваниці перед війною**

Зарваниця — відпуст перед 2-ою світовою війною

українському християнству й духові традиції. Але вже й "зоря над Почаєвом стала": у нашій суспільності розпочався був іще перед другою світовою війною рух християнського відродження в нашому красному письменстві. (Пор. розвідку Т. Коструба п. н. "Що таке католицька література" в "Життя і Слово", р. I, чч. 2-4).

Вольтеріанський дух (до якого закликав М. Хвильовий, ідентифікуючи його з Європою...) незацікавлення Богом дає у висліді в белетристиці те, що автори не можуть поставити в красному письменстві повної індивідуальної людини. а це веде послідовно до мети, яку ставить собі теорія большевицька (а й масонська теж!): створення людини маси, отого безобличного раба тоталітарних змов проти свободи людини — Божого сина.

Релігія ставить перед людиною великі й позаземні цілі (оте "Великого бажаєте" св. Павла, що його скрізь проповідував Сл. Божий Андрій), бачивши й визнаючи в людині абсолютні вартості, отже і є найбільшим оборонцем особовости людини. І гадаю, що тільки беручи чоловіка під релігійним, метафізичним аспектом, можна надати безоглядну й абсолютну вартість життю й цілям людини. І гадаю, що питання Бога й питання людини тісно зі собою зв'язані. Так як спостерігаючи Бога можемо через пізнання й полюблення Його знайти дорогу до дійсних глибин людини, відкрити в ній брата, розпізнати її велич і людську гідність, так же само заглядаючи глибоко в людську душу, в її відвічні прагнення й туги — можемо відкрити Бога.

"Треба прагнути, щоб література поставила перед нами людину повну, ані сіру, ані червону, ані білу, але нарешті Людину безприкметникову,

Капличка у Зарваниці, збудована 1893 р.

щоб література виявила нам цю людину в повній віднайденій гідності чоловіка, в цілій його страдаючій слабості та недостижимій величі.” (Морстінова, “Шукаю людини”, 18).

Коли читати “Зарваницю” Марії з Кузьмовичів Головінської, оті “стилізовані спомини” (авторка назвала їх “Листки споминів”), то саме в тих “листках” стрічаємося з такою незвичайно звичайною річчю, як проста правда. Це спомини жінки священика, яка з одного боку має обов’язки жінки-матері, з другого боку мусить вести парафіяльно-відпустову велику кухню, а при тім усім ще пробує писати. Баняки і мистецтво, як погодити зі собою такі противенства?...

І ось у “Зарваниці” ми не тільки читаємо, але й переживаємо оті страшні для авторки конфлікти різних обов’язків і подивляємо спроби слабкої та відважної жінки, щоб їх погодити. Це рідкий в історії всесвітньої літератури випадок: жінка-диякониса плюс письменниця. Вона не тільки виконує свої прикрі кухонні обов’язки, але при цьому молиться за свою літературну творчість (1914): “Господи! Пощо Ти дав мені в руки перо, коли я не всилі ним орудувати!? Мене придавляють буденні турботи... Сама, сама, і скрізь сама...”

Але ж бо і в цьому тяжкому змаганні авторка цілі картини захоувала в душі мов фотознимку”. Оті пам’ятеві фотознимки чекали опісля свого мистецького викінчення. А до того приходило ще право елімінації, без якого нема справжнього письменника: “тільки дещо надавалося до олівця, у щоденник, щб мало вийти красним, те ховала душа.” Справді, коли глянути в твори авторки, особливо в її нариси, то скрізь там стрінемося з

**Ікона ПДМ. на руїнах зарваницької каплички,
висадженої динамітом уночі з 14 на 15 липня 1960 р.**

Марія з Кузьмовичів і о. Василь Головінський

Авторка — 1970

персонажами чи ситуаціями, до яких "ключ розуміння" знайдемо в листках споминів "Зарва-ниця". Авторка має справді оту прикмету справжнього мистця: не тільки глядіти, але й бачити. Її душевне око пагадує нам гострорисуючий об'єктив Цайса "Тессар", що передає навіть ямочки в шкірі обличчя. Багатство спостережень авторки величезне і, гадаю, їй стане ще того матеріалу на багато творів.

Писав Міцкевич ("Пан Тадеуш") до Литви: "widzę i opisuję, bo tęsknę po tobie = бачу й описую, бо тужу по тобі". Головінська не тільки бачить, але й тужить, переживає чуттєво. Дехто бере її цю ліричність за зле. Але воно не слушно: емоційний момент є невідлучним складником чи імпульсом мистецької творчості. Література є безнастанною експлуатацією теренів дійсного через сочку таланту тих мистців, що не тільки бачать, але й відчують. "Літературна правда" це таке відтворення, щоб читач мав враження правди, щоб повірив ув опис автора. Через доношення теми в душі мистця, через елімінацію непідхожих елементів — постає з пережитого мистецьке. Але воно мусить іще бути відчуте і мусить передати оте почування душі читача так, щоб корч стиснув його горлянку, а в очах стали сльози. Тоді щойно дістане свою реальну заплату правдивий мистець!

Багато наших інтелігентів не розуміють авторки. На тлі піснї в Бога й релігійні переживання нашої белетристики Головінська просто унікат у цьому аспекті: є в ній щось трохи з простоти Фр. Жамма, чи зі св. Августина. Але — скажім собі правду — чули ті наші інтелігенти про Жамма, а де вже хто з них читав св. Августина?... Ми

такі заголюкані прагматистичним світом капіталістів-комуністів, що навіть католики-священики, як от нпр. екс-єзуїт П. Курц і п. заперечують уже католицькій літературі право до такої назви... Для багатьох веристів-автентистів література християнська це якесь контрадікцію ін адієкту. Навіть такий великий католицький письменник, як Поль Кльодель, уважав, що священик не може бути добрим письменником! А славний поет-єзуїт Г. М. Гопкінс, коли вступив до монастиря, перестав писати, бо вважав, що воно противне його обов'язкам. Писав далше аж на наказ ігумена: сьогодні він один з найбільших поетів Англії. А трапіст Т. Мертон? А зі старих Данте?—Говорив один наш учений ректор дух. семинарії у Львові до Василя Лімниченка: — Пиши не пиши, і так з тебе Данте не буде...

Така заскорузлість і незрозуміння ваги красивого письменства в нас дуже часта: одні хочуть самих геніїв, а другі знову ж самої проповіді. І тому не має наша авторка такого зрозуміння в наших духовних колах, яке повинна б мати. Гадаю, що "Зарваниця" розвіє трохи той холодний туман незрозуміння, бо ці листки споминів матимуть свою мову зрозумілою навіть і для анальфабетів теорії поезії.

Спомини жінки священика з такого релігійно важного місця, як Зарваниця! Добре віддана атмосфера тодішнього життя цього відпустового місця до війни і серед неї. Дії УПА, Поляків (паціфікація), большевиків. Страшні й погідні переживання, незвичайні появи: чудесні uzдоровлення. Містичні переживання самої авторки. Страшна доля Жидів і латинників... І таке, і інше... "І переходили так дальші дні і ночі, і все було враження, що це вервиця олов'яних зерен

життя..." У "Зарваниці" ми переживаємо не тільки тяжку долю авторки і її родини, але в особі постатей і подій зі споминів наче в сочці зосередилась доля нашої нещасної Батьківщини. І ми оглядаємо її і бачимо її світлі й чорні моменти. Починаємо розуміти, чому нас була і б'є доля. Не моралізує авторка, тільки подає образки життя. А вони вже самі гаптують моральні узори.

245 сторінок книжки, здається невеличкий об'єм. А проте в тих листках стільки споминів, що коли б авторка не була радше ліричної, а мала епічну вдачу, то могла б дати книгу вдесятеро більшу. Але не знаю, чи тоді лекше було б її читати: така вона вагітна своїм глибоким змістом. Може в тім трохи заслуги авторки, що вона так скорочувалася, та ще більше заслуги мають тут зміст, люди і доба. Книжка дає перегляд подій, що привели нас до еміграції і так стає живою історією нашого народу в Галичині.

З М І С Т :

У стіп Зарваницької Богоматері	5
І розлилася сіра зі Сходу руїна	12
Соколівка	131
Шуміли смереки	225
Олександр Мох — <i>Листки споминів</i>	247

ЩЕЇ Ж АВТОРКИ ВИЙШЛИ КНИЖКАМИ:

"ВІТРЕНИЦЯ" — "Мета" — Львів 1933.

"ВІВЧАР" — "Мета" — Львів 1935.

"СОФІЯ" — "Діло" — Львів 1939 (Видавець Володимир Кужьмович).

"ЧІЧКА" — "Добра Книжка" — Торонто 1954.

"ТОРБАТЕНЬКА" — "Добра Книжка" — Торонто 1958.

"МАРІЯ" — "Добра Книжка" — Торонто 1962.

"ПОПУДНИК" — "Добра Книжка" — Торонто 1965.

ВИБРАНІ ТВОРИ :

1) "ОСІННЄ ЛИСТЯ" — "Добра Книжка" — Торонто 1966.

2) "ЛІСОВИЙ ГОЛУБ" — "Добра Книжка" —

3) "ЗАРВАНИЦЯ" — "Добра Книжка" — Торонто 1973.

4) "ЧУЖИНОЮ" — друкється.

Обгортка роботи Богдана Стебельського

ДК 197 — 1973 — 1000

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

“Д О Б Р А К Н И Ж К А”

Видало у Львові до 1939 року 133 книжки, а на еміграції в Австрії видало 9 книжок.

УЖЕ В КАНАДІ, М. ТОРОНТО, ВИДАНО:

Випуски 142, 144, 145, 159 — вичерпані. На складі маємо ще:

- 143) Олександр Мох. **ТЕОФІЛ КОСТРУБА, УЧЕНИЙ ПРАВЕДНИК.** 1952. Стор. 20. Ціна \$0.25.
- 146) Юрій Мозіль. **КРИЗЬ ЗАЛІЗНУ ЗАНАВІСУ.** Спомини. 1953. Стор. 104. Ціна \$1.00.
- 147) Наталена Королева. **ПОДОРОЖНІЙ.** Легенди. 1953. Стор. 64. Ціна \$0.50.
- 148) Ол. Мох. **КНИЖКИ І ЛЮДИ.** Серія 2-га. Літературно-критичні нариси. 1954. Стор. 128. Ціна \$1.00.
- 149) Теофіл Коструба. **НАРИСИ З ЦЕРКОВНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ X-XIII СТОЛІТТЯ.** 1955. Стор. 138. Ціна \$2.00.
- 150) **КНИГА ТОВИТ** у перекладі о. д-ра В. Дзьоби. 1954. Стор. 24. Ціна \$0.25.
- 151) о. Йосиф Схрейверс, ЧНІ. **ЧУДЕСНЕ ЖИТТЯ СЕСТРИ ВАРВАРИ.** 1954. Стор. 160. Ціна \$1.50.
- 152) М. Кузьмович-Головінська. **ЧІЧКА.** Новеля Люксусове видання. 1954. Стор. 38. Ціна \$2.00.
- 153) Олена Кисілевська. **ПО РІДНОМУ КРАЮ.** Мандрівні спомини. 1955. Стор. 182. Ціна \$2.00.
- 154) о. д-р Ісидор Нагаєвський. **РИМ І ВІЗАНТІЯ.** Церква і патр. Фотій. 1956. Стор. 245. Ціна \$3.00.

- 155) **Юрій Мозіль. ЗАПИСКИ ПОЛІТВ'ЯЗНЯ.** 1958. Стор. 128. Ціна \$1.00.
- 156) **В. Лозинський — М. Ценевич. ПРОКЛЯТИЙ КАМІНЬ.** Історична повість. 1958. Стор. 184. Ціна \$1.50.
- 157) **М. Кузьмович-Головінська. ГОРБАТЕНЬКА.** Оповідання. 1958. Стор. 48. Ціна \$0.50.
- 158) **Юрій Мозіль. НА ВРОНКАХ.** Спомини політв'язня. 1959. Стор. 128. Ціна \$1.50.
- 160) **Митрополит Василь Липківський. ВІДРОДЖЕННЯ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ 1917-1930.** — 1959. Стор. 336. Ціна \$3.00.
- 161) **о. О. Закликський. ЗАПИСКИ ПАРОХА СТАРИХ БОГОРОДЧАН.** Спомини. 1963. Стор. 122. Ціна \$1.00.
- 162) **Федір Одрач. ПОКИНУТА ОСЕЛЯ.** Оповідання. 1961. Стор. 302. Ціна \$3.00.
- 163) **Богдан Курилас. ДІАЛОГИ ВАСИЛІЯНОК.** Із часів переслідування св. Церкви Росією в 1838-1843 рр. — 1960. Стор. 96. Ціна \$1.00.
- 164) **д-р Юрій Герич. ОГЛЯД БОГОСЛОВСЬКО-ЛІТЕРАТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЙОСАФАТА КУНЦЕВИЧА.** 1961. Стор. 28. Ціна \$0.50.
- 165) **о.м.м. КІНЕЦЬ СВІТУ.** Чи, коли і як буде. 1963. Стор. 192. Ціна \$2.00.
- 166) **д-р Богдан Казимира. ПЕРШИЙ ВАСИЛІЯНИН У КАНАДІ.** 1961. Стор. 38. Ціна \$0.50.
- 167) **Володар Буженко. ІВАН СУЛИМА.** Історична повість із козацьких часів. 1961. Стор. 216. Ціна \$2.00.
- 168) **Теофіл Коструба. ЯК МОСКВА НИЩИЛА УКРАЇНСЬКУ ЦЕРКВУ.** 1961. Стор. 96. Ціна \$0.50.
- 169) **Василь Королів - Старий. ЗГАДКИ ПРО МОЮ СМЕРТЬ.** Спомини. 2-ге вид. 1961. — Стор. 182. Ціна \$2.00.

- 170) **Наталена Королева. ПРЕДОК.** Історична повість. 1961. Стор. 292. Ціна \$3.00.
- 171) **о. д-р Ісидор Нагаєвський. ОБ'ЄДНАННЯ ЦЕРКВИ Й ІДЕЯ ПАТРІАРХАТУ В КИЄВІ.** Історична студія. 1961. Стор. 96. Ціна \$1.00.
- 172) **Теофіл Коструба. НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.** Стор. 304. — 1962. — Ціна \$3.00.
- 173) **Федір Одрач. НА НЕПЕВНОМУ ҐРУНТІ.** Спо-мини. 1963. — Ціна \$3.00.
- 174) **Микола Олександрович. МАРКІАН ШАШКЕВНІЧ.** Відродження українського письменства в Галичині. 1961. Стор. ?? . Ціна \$0.50.
- 175) **Іван Добрачинський. ЛИСТИ НИКОДИМА.** По-вість. 1967. Стор. 564. — Ціна \$4.00.
- 176) **Марія Кузьмович-Головінська. МАРІЯ.** Картина у 3 відслонах. 1962. Стор. 32. Ціна \$0.50.
- 177) **о. д-р Юрій Федорів. НА СВЯТИХ МІСЦЯХ.** 1962. Стор. 162. Ціна \$2.00, у полотні \$3.00.
- 178) **Б. Поляннич. ЗАМОК ЯНГОЛА СМЕРТИ.** Повість з часів К. Розумовського. 1964. Стор. 200. Ціна \$2.00.
- 179) **Дарія Ярославська. ПОВІНЬ.** На крутій дорозі Роман. 1964. Стор. 266. Ціна \$4.00.
- 180) **Марія Кузьмович-Головінська. ПОПУДНИК.** П'єса за народнім повір'ям. 1965. Стор. 44. Ці-на \$1.00.
181. **Марія Кузьмович-Головінська. ОСІННЄ ЛИСТЯ.** Нариси й оповідання. 1966. Стор. 392. Ціна \$4.50.
182. **о. Петро Хомин. ВІЧНЕ МІСТО РИМ.** Враження з відвідин. (67 ілюстрацій). 1964. Стор. 192. Ці-на \$2.00.
- 183) **Н. Королева. БЕЗ КОРИННЯ.** Повість 1968. Стор. 228. Ціна \$3.00.
- 184) **Д. Ярославська. ОСТРІВ Ді-Пі.** Трилогії "По-вінь" друга частина. 1969. Стор. 320. Ціна \$4.50.

- 185) **О. Дячишин. СЕЛО ЧЕРЧЕ.** Багато ілюстрована монографія. 1969. Стор. 144. Ціна \$2.00, в переплеті \$3.00.
- 186) **Календар Просвіта на 1969 рік.** (Початок "Правди".) Стор. 128. Ціна \$1.00.
- 187) **"ПРАВДА"** журнал ч. 1-2. 1969. Стор. 176.
- 188) **"ПРАВДА"** журнал ч. 3-4. 1969. Стор. 176. Ціна 1-4 чч. "Правди" \$10.00.
- 189) **В. Лозинський — М. Ценевич. ГАЙДАМАЦЬКИЙ СКАРБ.** Історична повість з часів Коліївщини. 1970. Стор. 74. Ціна \$2.00.
- 190) **Д-р Б. Гомзин. МАСОНИ — тайна організація.** 1970. Стор. 30. Ціна \$1.00.
- 191) **"ПРАВДА"** журнал ч. 5-6. 1970. Стор. 176. Ціна \$3.00.
- 192) **М. К. Головінська, ЛІСОВИЙ ГОЛУБ.** Бойківські оповідання. 1970. Стор. 280. Ціна \$3.00.
- 193) **"ПРАВДА"** журнал ч. 7-8, 1970. Стор. 176. Ціна \$3.00.
- 194) **"ПРАВДА"** журнал ч. 9-10, 1971. Стор. 176. Ціна \$3.00.
- 195) **о. д-р І. Мончак. ПАТРІАРХАЛЬНИЙ УСТРІЙ.** 1971. Стор. 16. Ціна \$0.50.
- 196) **Д. Ярославська. ПІД ЧУЖІ ЗОРІ.** Закінчення трилогії "Повінь". 1971. Ціна \$4.50.
- 197) **Марія Кузьмович-Головінська. ЗАРВАНИЦЯ.** Зі щоденника. 1972. — Ціна \$3.00.
- 198) **"ПРАВДА"** журнал ч. 11-12, 1971. Стор. 176. Ціна \$3.00.
- 199) **"ПРАВДА"** журнал ч. 1-2. 1972. Стор. 176. Ціна \$3.50.
- 200) **"ПРАВДА"** журнал 1972, ч. 3-4. Стор. 176. Ціна \$3.50.
- 201) **"ПРАВДА"** журнал 1973, чч. 1-2. Стор. 208. Ціна \$3.50.

202) "ПРАВДА" журнал 1973, чч. 3-4. Стор. 200. Ціна \$3.50.

Дальші випуски в підготові.

НА СКЛАДІ МАЄМО ЩЕ ІНШІ КНИЖКИ, НПР.:

- а) Д. Ярославська. **ІІ НЬЮ ЙОРК.** Повість. Ціна \$2.50.
- б) Я. Хомичев. **У СТЕПАХ УКРАЇНИ.** Повість. 2 томи. Ціна \$3.00.
- в) Й. Терський. **ЩО ТАКЕ СТАЛІНСЬКЕ "ТИЛО-ОПОЛЧЕННЯ"?** Спогади політв'язня. 1969. Ціна \$2.00.
- г) Б. Курилас. **НЕРОН.** — Ціна \$1.00.
- г) **ВСЕЛЕНСЬКИЙ ВАТИКАНСЬКИЙ ІІ СОБОР.** Діяння й постанови. 5 томів. — Ціна за комплект (з пересилкою) \$15.00.
та багато інших.

Замовляйте на адресу:

ALEXANDER MOCH ("DOBRA KNYZKA")

6 Churchill Ave.—Toronto, Ontario M6J 2B4, Canada

808

4950/5

